# UNUTARNJA ZEMLJA

IVAN
LOVRENOVIĆ

KRATKI PREGLED KULTURNE POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

peto, pregledano i dopunjeno izdanje

IVAN LOVRENOVIĆ

# UNUTARNJA ZEMLJA

## KRATKI PREGLED KULTURNE POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

četvrto, prošireno izdanje

Synopsis ZAGREB - SARAJEVO, 2010.

# SADRŽAJ


PREDGOVOR ... 7

O kulturnome identitetu Bosne i Hercegovine ... 7

OD PALEOLITIKA
DO ILIRSKIH PLEMENSKIH SAVEZA ... 31

ILIRSKI SVIJET ... 35

Od prvih oblika politogeneze
do Batonskog ustanka ... 35

Ilirski helenizam ... 40

ANTIČKI ILIRIK ... 49

RANOSLAVENSKA STOLJEĆA ... 55

SREDNJI VIJEK ... 61

Opći pregled ... 61

Crkva bosanska ... 68

Graditeljstvo ... 73

Pismo, knjiga, sitnoslikarstvo ... 81

Bosanski mramorovi ... 84

Kraj medijevalne kulture ... 98

STOLJEĆE I PO TURSKOGA OSVAJANJA ... 101

ČETIRI STOLJEĆA TURSKE VLASTI ... 111

Opći pregled ... 111

Bosna i svijet islama; muslimansko-bošnjački
kulturni kontekst ... 153

Pravoslavno-srpski kulturni kontekst ... 161

Katoličko-hrvatski kulturni kontekst ... 166

Sefardsko-židovski kulturni kontekst ... 192

Austrougarski okvir ... 195
Opći pregled ... 195
Kulturni život ... 202
U Kraljevini SHS/Jugoslaviji ... 209
Opći pregled ... 209
Kulturni život ... 214
Privremeni politički nestanak Bosne i Hercegovine: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945 ... 221
U socijalističkoj Jugoslaviji 1945-1992 ... 231
Opći pregled ... 231
Kulturni život ... 236
Rat 1992-1995. i nakon njega ... 247
Prilozi ... 267
Ivan Frano Jukić
*Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu* ... 268
Rezolucija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine ... 277
Kronotaksa ... 285
Pogovor (*Ammiel Alcalay*) ... 293
Bibliografska bilješka ... 298
Riječ prije ... 298
Literatura ... 301
Od istoga pisca ... 310

# PREDGOVOR

## *O kulturnome identitetu Bosne i Hercegovine*

ZA POVIJESNO-POLITIČKE mijene i civilizacijske prijelome, te za socijalnu i kulturnu fizionomiju Bosne i Hercegovine oduvijek je bio odlučujući njezin prijelazni položaj između Mediterana i Srednje Evrope te između Istoka i Zapada s jedne strane, a s druge strane – karakter zatvorene, *unutarnje zemlje* (vidi napomenu na kraju *Predgovora*), omeđene Dinarskim masivom i dvjema velikim graničnim rijekama Savom i Drinom. Zbog toga Bosna i Hercegovina kroz cijelu svoju povijest stoji u perifernom položaju spram velikih kulturno-civilizacijskih centara (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada; Mediterana i Srednje Evrope...), primajući njihove utjecaje ali stvarajući i vlastito sociokulturno polje u kojemu se ti utjecaji uzajamno prepliću i bivaju preoblikovani. Ovako to sažeto opisuje znameniti arheolog i historičar Alojz Benac u ilustriranoj monografiji *Bosna i Hercegovina* 1982. godine: "Već i samo ime – Bosna i Hercegovina – kao da u sebi sadrži svojevrsno

jedinstvo u različitosti: to i jeste i nije jedinstvena zemlja. Ovdje se dodiruju mediteransko i kontinentalno klimatsko područje, ukrštaju se razna etnička i kulturna strujanja, prolaze putevi od istoka prema zapadu, od Jadrana prema Podunavlju. Ova zemlja je bila na rubu velikih geopolitičkih zajednica, ali ih je u isto vrijeme spajala i sjedinjavala. Savsko-jadranska razvodnica na grebenima Bjelašnice i Treskavice dijeli dosta oštro Bosnu od Hercegovine. Kada čovjek pređe Ivan-sedlo, često iza sebe ostavlja magleno i natmureno podneblje, a dočekuje ga osunčano i prozračno obzorje Hercegovine. I obratno, ostavlja iza sebe krševita i gola brda, a ulazi u pitomo i prijatno zelenilo talasastog bosanskog područja... Onaj ko pređe Bosnu i Hercegovinu uzduž i poprijeko, ponijet će u sebi nezaboravan doživljaj raznovrsnosti i ljepote, osjetit će Balkan, Orijent, Mediteran, ali i prostranu posavsku ravnicu. Neretva i Bosna su dvije najveće rijeke. Prva teče ka Jadranu, a druga pripada crnomorskom slivu, a zajedno predstavljaju glavnu transverzalu od Jadrana do Podunavlja. Od prethistorijskih vremena oko ove transverzale koncentriran je razvoj čitavog ovog područja."

Politička historija ove zemlje ćudljiva je i diskontinuirana poput ponornice: razdoblja samostalnosti i određenoga državno-političkog i ekonomskog uspona smjenjuju se s vremenima propadanja i gubljenja političkog identiteta, ili uklopljenosti u veće državne strukture. Sve je to praćeno brojnim i raznosmjernim migracijama, što je utjecalo na mozaično formiranje demografske i etničke slike bosanskohercegovačkoga stanovništva. To, i dugotrajno supostojanje i djelovanje nekoliko različitih, nerijetko sukobljenih civilizacijsko-religijskih sustava, napravili su od Bosne i Hercegovine magično zanimljiv kulturni pejzaž i neobičnu društvenu strukturu – kompozitnu i cjelovitu u isti mah. Unutarnja dinamika koju takav povijesni i društveni karakter zemlje uzrokuje, njezino je trajno

obilježje, i ovisno o promjeni političkih konstelacija u Evropi te u balkanskom i južnoslavenskom svijetu, ta dinamika umije poprimati različite oblike i smjerove – od sklada i suradnje, do razdora i sukoba.

Iz tame prethistorije, o kojoj ovdje ponešto umije govoriti samo arheologija, zemlja koju danas zovemo Bosnom i Hercegovinom na historijsku pozornicu izlazi s rimskim osvajanjima, okončanim prvih godina nove ere. Uklopljena je u rimski imperij i obuhvaćena rimskom antičkom civilizacijom u sklopu goleme provincije Ilirik sve do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva pod učestalim barbarskim navalama. One će na ovome prostoru iza sebe, počev od prvih desetljeća VII stoljeća, ostaviti kao trajan element slavenska hrvatska i srpska plemena. Njihova politogeneza, pod globalnim utjecajem i prevlašću čas Bizanta, čas franačke države i papskoga Rima, bit će, potom, dugotrajan proces iz kojega će se u zadnjim stoljećima prvoga i početkom drugog milenija pojaviti srednjovjekovne južnoslavenske države Hrvatska, Srbija, Duklja i najkasnija ali i najdugovječnija od svih – Bosna. Od malene oblasti u gornjem toku rijeke Bosne (Porfirogenetova *to horion Bosona – zemljica Bosna*), ona će se u ovome razdoblju teritorijalno proširiti do jadranskih otoka i do rijeke Save, a u političkom smislu razvit će se od zavisne banovine do najjače južnoslavenske kraljevine, ostvarujući žive političke, ekonomske, trgovačke i kulturne veze s najvažnijim središtima Mediterana i srednje Evrope kao civilizacijskim okruženjem kojemu i sama organski pripada.

Osmansko razdoblje u povijesti Bosne i Hercegovine, koje počinje s uništenjem i propašću srednjovjekovne bosanske države i kulture pod naletom Osmanlija u drugoj polovici XV stoljeća, presudno je odredilo kulturnu i političku strukturu i izgled ove zemlje u novome vijeku, a zbivanja i procesi od početka devedesetih godina prošloga stoljeća pokazuju da je

historijska i mentalitetna baština toga razdoblja itekako živa i djelujuća i danas. Prirodu socijalno-povijesnoga i kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, zato, nije moguće razumjeti bez razumijevanja interaktivne i dinamične strukture odnosa konfesionalno-etničkih elemenata kakvi su uspostavljeni osmanskim osvajanjem i unošenjem tursko-islamske civilizacije u Bosnu i Hercegovinu.

Uobičajilo se, osobito nakon krvavoga kraja Dvadesetoga stoljeća, o tim odnosima misliti manihejski priprosto, u dva međusobno polarizirana stereotipa. Po jednomu, glavna i konstantna crta tih odnosa jest divergencija, proizašla iz unutarnje nemogućnosti života različitih vjera-nacija u organiziranoj političkoj zajednici. Advokati tog gledišta s mnogo tamne strasti tumače cijelu povijest života u Bosni kao povijest vječnoga sukobljavanja, opće mržnje i nesreće, unutar koje narod kojemu sami pripadaju, naravno, najviše stradava i podnosi najteže žrtve. Taj ideološki stereotip bio je razvijen i propagandno podgrijavan u okviru one srpske politike koja je išla za razbijanjem Bosne i Hercegovine; potom je bio prihvaćen i u odgovarajućem dijelu hrvatske politike. Suprotstavljen ovomu, a ne manje plošan i lažan od njega, jest povijesni kliše što prošlost Bosne crta kao idilu, u kojoj cvjetaju dobrosusjedski odnosi, tolerancija, multikulturalizam i opća sloga, a idilu samo povremeno kvare zle namjere i osvajački planovi iz bližega geografsko-nacionalnog "okruženja". Ovo je jedan od temeljnih motiva na kojemu počiva nova bošnjačka nacionalna ideologija, oslonjena na implicitnu ili otvorenu idealizaciju Otomanskoga Carstva i načina na koji su u njemu bili uređeni etničko-konfesionalni odnosi.

Ima u događajima prošlosti mnogo hrane i dokaza za jedan i za drugi od dva sukobljena stereotipa, ali, kao svi ideologemi, i ovi funkcioniraju tako što vrše nasilnu i sasvim proizvoljnu

selekciju materijala – apsolutiziraju momente koji im odgovaraju, a zaobilaze one koji kvare njihovu shemu. A povijesna zbilja naprosto je sve to: onaj ni-bijel-ni-crn totalitet životne stvarnosti, u kojemu istovremeno su-postoje i su-djeluju i snage divergencije i snage konvergencije, za koje možemo s relativnom sigurnošću ustanoviti tek dvije globalne tendencije.

Prva je – da je divergentnost kao odnos između bosanskih vjersko-etničkih skupina uvijek poticala iz doktrinarne zatvorenosti i ideološke isključivosti religijskih sistema i konfesionalnih institucija i s njima povezanih ili identificiranih političkih struktura.

Antitetično u odnosu na ovu tendenciju, lociranu u sferi tzv. elitne kulture (religijski i politički život, sakralna umjetnost, rituali, jezici, respective: arapski u muslimanskom, latinski u katoličkom, crkvenoslavenski u pravoslavnom, hebrejski u sefardsko-židovskom miljeu), djelovala je logika svakodnevnoga života i tzv. profane kulture. Njezinim konvergencijskim učincima pridonosila je činjenica da je bosanskohercegovački svijet uvijek bio i ostao u veoma visokom stupnju jezično kompaktan i homogen, bez obzira na sve druge izvedene civilizacijsko-religijske razlike.

Tako se bosanski kulturno-komunikacijski kontekst uspostavlja kao scena začudnoga paradoksa: na svakom koraku, iz svake komunikacijske situacije ljudi dobivaju sijaset snažnih i izravnih potvrda o istovrsnosti i istorodnosti svojega porijekla, jezika, pučke kulture, na osnovi čega se neizostavno formira jedan sloj njihove svijesti o *pripadnosti*; u isti mah, u toj istoj svakodnevnici, oni figuriraju i kao pripadnici nekoliko oštro diferenciranih civilizacijskih i političkih kolektiviteta, čije prvo lice je lice religije, te na toj osnovi biva formiran sloj svijesti o pripadnosti druge vrste. Važno je primijetiti da taj *paralelizam pripadanja* ide i kroz svakog pojedinca.

Iz povijesne zadanosti da su religijski identiteti prevalentno i u dugom razdoblju življeni i prakticirani kao *politički* i *kolektivističko-komunitarni*, oblikovano je i ono drugo lice bosanske povijesne stvarnosti – lice antagonizma, fragmentiranosti i razdora. Moglo bi se, dakle, ustvrditi: ako je oficijelni diskurs religijsko-konfesionalnih zajednica u tradicionalnom životu Bosne u nečemu imao jaku ulogu i zasluge, bilo je to u utvrđivanju i ojačavanju (upravo: okoštavanju!) političkih kolektiviteta, dok je na području kultiviranja humaniteta i društvene običajnosti mnogo veća i dalekosežnija inicijativa bila na strani trivijalnoga života, i njemu svojstvenih svakodnevnih oblika komunikacije.

Nažalost, sistematična znanstvena slika kulturne historije osmanskoga razdoblja nikada nije napisana. Ali, može se reći da je malo što moguće razumjeti bez uvida u odnose kakvi su bili postavljeni i zadugo vrijedili u tzv. predmodernom vremenu, praktično do posljednjih desetljeća Devetnaestoga stoljeća. Kada netko jedanput bude pristupio tom važnom poslu, morat će u samom polazištu računati s podatkom o bitnom dualitetu duhovne i kulturne situacije u cijelome tom razdoblju, koji je nagoviješten u prethodnim redcima. Evo o kakvoj vrsti dualiteta se radi. Ako se poslužimo srednjovjekovnom relacijom *visoke* i *pučke* kulture, a to nam omogućuje realna srednjovjekovnost bosanske duhovne i društvene situacije sve do polovice XIX stoljeća, onda je moguće shematski reći da se spomenuti dualitet sastoji u ovome: sfera visoke kulture obilježena je krajnjim stupnjem izolacije između triju kulturnih entiteta, dok se njihovo prožimanje ostvaruje u sferi pučke kulture. (Slika 1 shematski prikazuje to prožimanje na razini pučke kulture, koje je kompleksno: "događa" se i bilateralno, u svakoj od dvojnih kombinacija – srpsko-hrvatskoj, hrvatsko-bošnjačkoj, bošnjačko-srpskoj, ali postoji i prostor

interferencije svih triju elemenata.) Shematizirajući i dalje, može se reći: na jednoj strani, u sferi visoke kulture, imamo tri zasebne kulture, a na drugoj, u sferi pučke kulture – zajednički fond kulturnih modela i stvaralačkih zakonitosti. U ovu sliku horizontalnih nivoa valja uvesti i vertikale, to jest organsku jedinstvenost koja se uspostavlja između svake od pojedinih triju kultura i njenoga dijela pučke kulturne sfere. Pri tome je, opet, vrlo važno ne izgubiti iz vida one oblike u kojima pučka kultura djeluje prema "gore", "pozajmljuje" sferama triju odvojenih kulturnih tokova svoj duh integrativnosti. (slika 2)

*slika 1*

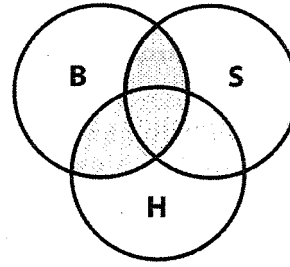


*slika 2*

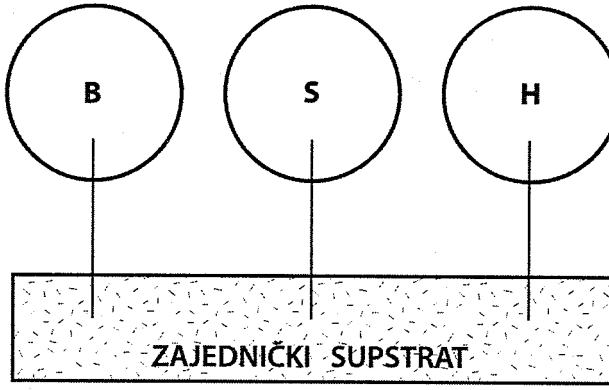

Neophodno je naglasiti da su pojmovi visoke i pučke kulture ovdje uvedeni uvjetno, kao pomoćni, jer tu relaciju (ili, točnije, prvi član te relacije – visoku kulturu) sva tri bosanska etnokulturna entiteta ne poznaju u jednakoj mjeri, niti se vertikalitet jedinstva u toj relaciji na jednak način i u jednakom stupnju uspostavlja u svakom od tri slučaja.

Ne treba zaboraviti da se sve što je rečeno uglavnom odnosi na život grada i gradskoga stanovništva. Sve do pred Drugi svjetski rat Bosna i Hercegovina bila je izrazito ruralna zemlja, s oko 70 posto seoskoga i 30 posto gradskoga stanovništva, pri čemu su te dvije sredine bile u svojim temeljnim crtama neznatno promijenjene od osmanskih vremena, kao i njihov međusobni odnos. Bio je to u socijalnom i kulturnom smislu odnos dvaju različitih, umnogomu autonomnih i međusobno udaljenih, nepoznatih svjetova. U pitanjima elementarnih životnih potreba među njima je vijekovima razvijan funkcionalan simbiotični odnos razmjene i komunikacije, ali je u srcu toga odnosa uvijek pulsirao izrazit psihološki, kulturni i socijalni antagonizam. Grubo ga ocrtavajući, može se reći: grad je oholo prezirao selo kao neciviliziranо i općenito manje vrijedno, selo je gledalo na grad s nepovjerenjem i strahom, a oba stava bila su prožeta jednakim potencijalom mržnje. Bitno je kod prikazivanja ovoga odnosa naglasiti, da na stupanj antagonizma nije prvenstveno utjecala religijska i nacionalna pripadnost *građana* i *seljaka*. Notorno su poznate, ali znanstveno veoma malo istražene i obrađene, forme socijalnoga i kulturalnoga odbijanja na ovoj relaciji unutar svake od etnokonfesionalnih zajednica. S obzirom na daleko najveću i najdugotrajniju socijalno-ekonomsku i kulturnu stratificiranost tradicionalnog muslimanskoga društva, može se reći da se taj odnos najizrazitije manifestirao baš u tom konfesionalnom komunitetu. Do najnovijega doba, na primjer,

izraz *balija* bio je prvenstveno dio vokabulara muslimanskih građana ili feudalaca, kojim se uz snažnu prijezirno-pogrdnu konotaciju označavalo muslimanske seljake. *Ne zna balija što je halija* – samo je jedan od bezbroja idioma kroz koje je u jeziku izražen i memoriran taj odnos. (*Halija*, pers. – fini rutavi perzijski ćilim.) Tu pomalo kastinsku sliku statičnoga društvenog sustava potcrtava i odnos spram jedne marginalne ali zanimljive socijalne grupe. U starim bosanskim gradovima to su bili Cigani, generacijama već sedentarni, najčešće kovači. Živjeli su u izdvojenim mahalama, mogli su biti uvažavani kao dobri majstori, ali u pitanjima bilo kakvoga tješnjeg socijalnog miješanja, pogotovo oroñivanja, praktično je vladala rigidna segregacija. Naziv *firaun, firaunka*, kojim su ih zvali, sadržavao je (i zadržao do danas) snažan pogrdni zvuk. Antagonizam selo : grad zadobio je snažniju političku i ideološku dimenziju, i još više se produbio, otkako se s devetnaestovjekovnim modernizacijskim procesima stari, statični osmanski sistem konfesionalno-političkih identiteta počeo raspadati, a na njihovo mjesto počeli stupati moderni politički nacionalni identiteti. Tamo, dakle, gdje su se takav *novi* seljak i *novi* građanin međusobno počeli prepoznavati još i kao *nacionalno* različiti, stara odbojnost porijeklom iz socijalne sfere lako je poprimala ideološki oblik i žestinu, utoliko više što je to uvijek bilo podgrijavano političkim aspiracijama i manipulacijama iz okolnih nacionalno-državnih središta. Sva metežna vremena u Bosni posljednjih stotinutrideset godina pružaju o tomu mnoštvo primjera i tragičnih ilustracija. Veliki ustanak 1875-78. u početku sadržavao je značajnu socijalnu intenciju, dok se njegova energija, pod srbijansko-crnogorskim političkim utjecajima, nije počela okretati u nacionalno-politički smjer, te je vrlo neizvjesno kako bi se završio, da sve zajedno nije zapečaćeno austrougarskom okupacijom. Drugi primjer

nam je bliži: nikada kod nas nije istražen s ovoga ruralno-urbanog, socijalnog gledišta splet pojava i procesa, u kojima se Titov partizanski pokret od 1943. ubrzano transformira, te se od avnojevske i zavnobihovske protodemokratske samo-legitimiranosti, pretvara u vojsku i režim koji se na kraju rata i poslije njega s ogromnim viškom zle strasti iskaljuje na *građanskom elementu*, i gdje se nikad ne može jasno razlikovati pradavni socijalni od ideološko-političkoga, a ovaj od nacionalno-konfesionalnoga motiva. Napokon, u mnogim tumačenjima nečuvenoga vandalskog divljanja u posljednjemu ratu 1992-95, koje je za metu imalo gradove i njihovo stanovništvo, pojavljivala se teza o "ratu sela protiv grada". Nitko ju nije fundirano istražio i do kraja uvjerljivo artikulirao, tako da je, nažalost, postala opće mjesto ispodprosječne publicistike, ali ju u svojim blistavim esejima, na primjer, veoma sugestivno zastupa Bogdan Bogdanović, veliki evropski znalac i mudrac urbanologije.

Kada se shemi koju smo ocrtali doda još i dinamička komponenta povijesnih mijena, biva ukratko naznačena jedna komplicirana duhovna i historijska situacija, čija interpretacija nije nimalo lagan posao.

Cjelinu kulturnoga života Bosne i Hercegovine u osmanskome razdoblju, dakle, presudno određuje religijsko-konfesionalni okvir. Ova činjenica ima prvorazredan značaj za sagledavanje prirode i puteva razvoja bosanskohercegovačke kulturne tradicije. Kako smo vidjeli, u osmanskoj teokratskoj državi konfesionalna zajednica bila je jedina organizacijska mogućnost iskazivanja različitih etničkih, historijskih, kulturnih, političkih i drugih interesa. Konfesionalizam kao okvir duhovnoga života osobito je presudno određivao sferu visoke kulture. Pošto se u Bosni radi o trostruko (i četverostruko) diferenciranom konfesionalno-civilizacijskom "pejzažu", koji

je k tomu obilježen antagonizmom između sva tri entiteta, jasno je koliko su se ove tri kulturne sfere morale realizirati izolirano, bez međusobnoga dodira. Tako, ne samo da nije čudno nego drukčije upravo nije ni moglo biti, da se u Bosni vremenski i prostorno simultano, k tome na malom prostoru i tako reći u susjedstvu, zbivaju ne tako beznačajni stvaralački procesi, a da jedan za drugoga naprosto i ne znaju, niti imaju unutrašnje civilizacijske potrebe te vrste.

Na ovom mjestu bitno je ukratko osvijetliti fenomen neravnomjernoga razvoja triju kultura u njihovom *visokom* aspektu.

Islamska sfera visoke kulture u Bosni, prirodno, najjače se realizirala u cijelom razdoblju osmanskoga vladanja, a osobito u prva dva njegova stoljeća, dok se granice Carstva protežu daleko od Bosne na sjeveru, i dok je država zakonski i privredno stabilna. Masovnost islamizacije, orijentalna urbanizacija, integriranje u orijentalni privredni sistem i duhovno-civilizacijski krug, ukratko rečeno, objektivni su i konkretni historijski uvjeti za procvat ove kulture i umjetnosti.

Za našu temu vrlo je važno primijetiti kako ova kulturna komponenta počinje vidno stagnirati u drugim dvama stoljećima osmanskoga vladanja, od one prekretnice koju označava poraz Turske pod Bečom krajem XVII stoljeća, kada granice Carstva silaze na Savu, Carstvo zapada u trajnu i progresivnu destabilizaciju, a Bosna u svemu tome počinje proživljavati osobito teška krizna vremena i procese. To i u ovom slučaju upućuje na direktno proporcionalan odnos između stabilnosti sistema i rasta visoke kulture. Na ovo se logično nadodaje zapažanje da upravo od ovih vremena jačaju u okviru muslimansko-bošnjačkoga kulturnoga toka lokalni stvaralački oblici, kakav je, na primjer, alhamijado književnost. Ovo se podudara s intenziviranjem procesa u kojemu se – kroz burna

društvena previranja i nemire, kroz paradoksalne i nerijetko tragične historijske okolnosti i događaje – sve uočljivije diferencira specifičan lik bosanskomuslimanskog etnosa u cjelini osmanskoga "commonwealtha". O tom procesu upečatljivo piše vrsni poznavalac i istraživač bosanske povijesti u osmanskoj epohi Avdo Sućeska:

> Islamizirano bosansko stanovništvo, samim tim što je pripadalo vjeri osvajača, nalazilo se u nešto povoljnijem položaju od hrišćanske raje, premda među njima na početku u pogledu eksploatisanosti nije bilo bitnih razlika. Postepeno se društveni položaj bosanskih muslimana poboljšavao, a osobito otkada su svi morali da učestvuju u odbrani granica Bosne i turske države uopšte. Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, čije su granice morali braniti, svi muslimani su, izgleda, bili vrlo rano oslobođeni od izvanrednih nameta (tekâlif-i-örfiye), ili su na ime tih nameta davali daleko manje od podanika u drugim krajevima carstva. Kada je nastalo takvo stanje, zasada se ne može određeno tvrditi, ali da su izvanredni tereti u Bosni bili rijetki, ili minimalni, vidi se iz dokumenata iz XVII stoljeća koji se odnose na Bosnu. Mislimo da su od izvanrednih nameta svi muslimani bili oslobođeni tokom XVII stoljeća, kada su se svi na određen način našli u poziciji braniča turske države, kada su, dakle, na ovaj ili onaj način, morali da obavljaju vojnu službu. Mislimo da je na toj osnovi jačala svijest kod bosanskih muslimana, većinom slobodnih seljaka, o posebnosti njihovog položaja u carstvu, za čije su očuvanje toliko puta žrtvovali svoje živote. Zbog takvog svog položaja bosanski muslimani, i feudalci i seljaci, predstavljali su do kraja najjači oslonac vlasti turskih sultana u Bosni. Ali ne samo zbog toga. U privrženosti bosanskih muslimana turskim sultanima igrao je ulogu i ideološki momenat. Zbog uske povezanosti vjere i države po

islamu, koji su u Bosnu donijeli Turci, bosanski muslimani su u turskoj državi gledali svoju državu, čiju odbranu su smatrali svojom vjerskom dužnošću, kao što su u sultanu gledali šefa države, kome je kao halifi (šefu muslimanske vjerske zajednice) bila vlast povjerena od boga.*

Sfera visoke kulture katoličko-hrvatske i pogotovo pravoslavno-srpske komponente, u usporedbi s islamskom, znatno je siromašnija, što je sasvim razumljivo, s obzirom na realnohistorijski položaj ovih dvaju entiteta u osmanskoj islamskoj državi. Praktično, to je – i pored načelne islamske tolerancije drugih monoteističkih religija – ipak položaj građana drugog reda. Doduše, i ovdje je vrlo važno uočiti krupne promjene u toku vremena, i u zavisnosti od mnogih izukrštanih internih i eksternih faktora. Tako je, na primjer, velika razlika između položaja Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (pa odatle i pravoslavno-srpske visoke kulture) u prvim stoljećima, do ukidanja Pećke patrijaršije i uvođenja grčkog visokog klera, od njezina položaja u kasnijem razdoblju. Osmanska osvajanja zatječu Srpsku pravoslavnu crkvu na Balkanu kao samostalnu vjersko-crkvenu organizaciju. Ona je preživjela propast srednjovjekovne srpske države i srpske feudalne kulture, i zapravo preuzela na sebe njezino ideološko kontinuiranje. Novi vladari, osmanski sultani, priznaju takav njezin duhovno-politički kapacitet, i u prvim stoljećima se može govoriti o skladnim i produktivnim odnosima između srpskih hijerarha i osmanske vlasti. Taj odnos osobito je stabiliziran nakon što je zalaganjem velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića 1557. godine obnovljena Pećka patrijaršija, s patrijarhom Makarijem, prvim rođakom Mehmed-pašinim. Uz velikoga

* Avdo Sućeska, *Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.

vezira Mehmeda, praktičnoga vladara, kuća Sokolovićâ daje najvažnije ljude u evropskom dijelu Carstva. Ferhat-paša u Banjoj Luci i Mustafa-paša u Budimu vladaju dvjema važnim graničnim pokrajinama, a njihovi pravoslavni rođaci redom vladaju Pećkom patrijaršijom u Šesnaestom stoljeću: nakon prvoga, Makarija, slijede Antonije, Gerasim, te Savatije. Kao autonomna upravna struktura unutar osmanske države, Pećka patrijaršija je proširila svoju jurisdikciju do granica koje su se potpuno podudarale s najdaljim zapadnim, sjevernim i sjeverozapadnim granicama Osmanskoga Carstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Ugarskoj. Bosna i Hercegovina je teritorijalno cijela bila obuhvaćena jurisdikcijom Pećke patrijaršije, a razdoblje XVI i XVII stoljeća vrijeme je intenzivne vjerske, crkvenograditeljske, kulturne i prosvjetne djelatnosti. Tada će po Bosni biti dignuti poznati srpski manastiri i crkve (*Stara crkva* u Sarajevu, u Žitomisliću, Trijebnju, Aranđelovu, Rmnju, Papraći, Lomnici, Ozrenu, Tvrdošu, Vozući itd.), i u njima njegovana prvorazredna crkvena umjetnost – fresko-slikarstvo velikih majstora Longina i Mitrofanovića, umjetničko zlatarstvo i rezbarstvo, ikonopis. U tom postgutenbergovskom razdoblju pojavila se u Bosni i prva štamparija: 1519. u Goraždu. Drži ju stanoviti Božidar, doduše samo do 1523, odštampavši svega tri vjerske knjige, no, na prvu slijedeću tiskaru u Bosni i Hercegovini čekat će se stoljećima, sve do 1866. godine, kada je za vladanja Topala Osman-paše grafičar Ignjat Sopron iz Zemuna dobio koncesiju i u Sarajevu pokrenuo *Vilajetsku štampariju*.

Slom turske ofenzive prema Evropi, sve aktivnije vezanje crkvenoga vodstva za austrijsku protuofenzivu prema Turskoj, ukidanje Pećke patrijaršije (kao ne samo vjerskoga nego i političkoga i kulturnoga integrativnoga faktora cijeloga srpskog entiteta na Balkanu), uvođenje fanariotskoga visokoga klera

kojim pravoslavno-srpski etnos ne samo da gubi svoje autentične predstavnike, nego čije je djelovanje izrazito protunarodno i koji, k tome, unosi mnogo negativne tenzije u odnosu spram katoličko-hrvatske etničko-konfesionalne zajednice – sve će to od XVIII stoljeća početi narušavati i same pretpostavke za nastanak bilo kakvih oblika visoke kulture. Gotovo bi se moglo reći da se od ovog vremena kulturotvorni potencijali pravoslavno-srpskoga svijeta potpuno "preseljavaju" i manifestiraju u sferi pučke kulture. Jači građansko-trgovački sloj, kao društveno-ekonomska podloga za pojavu kakvih-takvih oblika visoke kulture, pojavit će se tek u XIX stoljeću, kada čitava Bosna i Hercegovina ionako ulazi u sasvim novu kulturnu epohu.

Donekle je analogna, ali u nekim bitnim elementima i drukčija, situacija katoličko-hrvatskoga svijeta u Bosni. Za razliku od pravoslavne zajednice, koja je sva u okviru osmanske države, glava katoličke zajednice je u vanjskom, neprijateljskom svijetu: Rim i Beč dva su njezina sjedišta, duhovno i političko, u koja katolici s tihom čežnjom gledaju sva ta duga stoljeća. Strukturalno, njihov je položaj zapravo sasvim apsurdan: u etničkom i zavičajnom smislu oni su čvrsta korjenika, svoji na svome, a politički i konfesionalno (što je u predmodernome dobu jedno te isto!) oni su neka vrsta dijaspore rimokatoličke "matice", gotovo kao kakva crkvena "iredenta"!

Na profiliranje specifičnog mentaliteta i kulturne akcije franjevaca, te uopće na profiliranje katoličko-hrvatskoga puka, presudno je djelovao paradoks njihovoga historijskoga položaja u Bosni i Hercegovini. To biva osobito jasno izraženo nakon utvrđivanja evropske granice Osmanskog Carstva na granicama Bosne i Hercegovine prema Dalmaciji i sjevernoj

Hrvatskoj, to jest – prema Mlecima i Austriji, čime je presječen prirodni etničko-kulturni i konfesionalno-civilizacijski prostorni kontinuum. Nekako od toga vremena Rusija i Austrija intenziviraju svoju protutursku politiku, tražeći za sebe patronat – jedna nad pravoslavnim, druga nad katoličkim svijetom, aktivno se baveći različitim propagandnim i obavještajnim vezanjem toga življa za svoje ciljeve, koji su, naravno, daleko od bilo kakvog političkog altruizma. To pojačava podozrivost turske vlasti spram tih etničkih grupa, a rasulo, bezvlašće i bezakonje, koje nastupa sve intenzivnije od XVIII stoljeća, te odnose stalno pogoršava. Franjevci, i njihov puk, kao društveno-crkvena struktura izravno podložna Rimu (a Rim je sa aspekta oslabljene turske vlasti tuđinski centar opasnoga političkog i vojnog neprijatelja!) ovo pogoršanje odnosa trpe na posebno drastičan način.

Za izgradnju katoličko-hrvatskoga identiteta od prvorazredne je važnosti kontinuitet i narodni karakter franjevačke redovničke organizacije Bosne Srebrene. U franjevcima bosanski katolici-Hrvati imali su kroz sva četiri stoljeća osmanskoga milet-sistema autentične političke, kulturno-prosvjetne i, naravno, vjerske predstavnike. Bitno je pri tome da su franjevci, polazeći od vjersko-didaktične svrhe, inzistirali na prosvjeti i obrazovanju, koje su sami stjecali na respektabilnim evropskim učilištima. Još je važnije da se ta aktivnost nije zadržala na svojoj primarnoj funkciji, nego se širila u mnoge druge domene i discipline: historiografiju, geografiju, pjesništvo, kroničarstvo, te prosvjetnu djelatnost. Zahvaljujući organskoj stopljenosti franjevaca s narodom i njihovoj djelatnosti, u katoličko-hrvatskom miljeu ipak se i dalje održavaju kakvitakvi uvjeti kulturnoga izražavanja. Ono se, kako smo vidjeli, manifestira najviše i najkarakterističnije u domeni pismenosti, književnosti, jezično-pravopisnih napora i anticipacija onih

ideja koje će trijumfirati na širem južnoslavenskom prostoru u XIX stoljeću.

I iz ovih ovlašno naznačenih kontura bosanskohercegovačkoga mozaika, jasno je vidljivo da su se tri kulturne sfere razvijale uglavnom izolirano, a jasno je i zašto je moralo biti tako. Nadam se da su iz ovih naznaka vidljivi i historijsko-interesni korijeni antagonizama koji se u različitim pojavnim oblicima i intenzitetima javljaju između svih triju etnokonfesija, osobito u drugom razdoblju turske vlasti – onome od kraja XVII stoljeća. Tu je negdje, historijski objašnjiv, i korijen muslimanskoga nepovjerenja spram kršćanskog/hrišćanskog elementa, koje je u racionaliziranoj osnovi sasvim konkretan egzistencijalni strah od vanjskih, evropskih vojno-političkih sila koje svoje imperijalne strategije kamufliraju konfesionalno, brigom i pravom na pravoslavlje (u ruskoj) i na katolicizam (u austrijskoj varijanti); i korijen recipročnoga antiturskog i antiislamskog raspoloženja kod hrišćana/kršćana; konačno, vidljivi su i korijeni pravoslavno-katoličkoga rivaliteta, koji se u ovdje tretiranom razdoblju kreće najčešće oko posve zemaljskoga, banalnog sporenja o pravo na pobir i dažbine, da bi kasnije, u XIX stoljeću, s pojavom nacionalnih ideologija, u političkoj igri čiji su se zamršeni konci potezali na velikim relacijama od Beograda do Zagreba, i od Beča i Pešte do Petrograda i Carigrada, prerastao u maligna sporenja o pravo na Bosnu i Hercegovinu, u Bosni i izvan nje. U njima se redovito operiralo, bespredmetno ali opasno isključivo, "argumentima" o prioritetu i primatu pojedinih nacionalnih kultura.

Nasuprot međusobno izoliranim elitnim kulturama, ili paralelno s njima, u profanom životu za riječ se, često s velikim uspjehom, otimaju oblici *pučke* kulture i komunikacije. Ona ima svoje vrijeme, svoje porijeklo, svoj jezik, svoje oblikovne

zakone, svoje funkcije, svoje, dakle, elemente koji su katkada samo periferno podudarni sa svijetom pripadajuće visoke kulture, a veoma često odvojeni i različiti od njega. Bitno je za našu temu ovo: za razliku od međusobne izoliranosti sfera visoke kulture, pučka kultura je ono područje na kojemu se, između sva tri etnokonfesionalna kruga, uspostavljaju prakse i oblici uzajamnosti. Cjelina materijalne, socijalne i duhovne pučke kulture daje dosta materijala za tvrdnju o jedinstvenosti kulturotvornih mehanizama i zakonitosti koji su vladali ovom kulturnom sferom, uz posve drukčije prelamanje civilizacijsko-konfesionalnog trostrukoga raskola visokih kultura. Postojanje toga zajedničkoga supstrata nije nikakav historijski kuriozum. Bez obzira na konfesionalno-civilizacijske različitosti kojima je naš svijet izručen tako reći od doseljenja na Balkan, a naročito snažno i dramatično u periodu o kojemu je ovdje riječ, taj svijet je većinom zajedničkoga etničkog porijekla, sa zajedničkom, veoma snažnom kulturnom i duhovnom baštinom iliro-romano-slavenskoga amalgama, konačno – svijet jednog jezika i s mnogim zajedničkim crtama mentaliteta, u nekim, osobito gradskim sredinama, stoljećima izmiješan u najtješnjem svakodnevnom dodiru.

Pučku sferu kulturnoga naslijedstva Bosne i Hercegovine, dakle, karakterizira visok stupanj uzajamnosti. Oni, pak, elementi u kojima se ona prepoznaje kao trojno diferencirana, ulaze u nju "odozgor", iz civilizacijski i historijski jasno razgraničenih sfera visoke kulture. Utoliko je naše naslijedstvo ambivalentno i dijalektično, kao i kulturni identitet Bosne i Hercegovine: jest "zbroj", ali jest i "umnožak"; ima i svoje jasno diferencirane nacionalno-kulturne tradicije, ali i njihovu osnovu i njihovu interferenciju koja je – zajednička tradicija. Jedan od temelja baštinjenoga bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta je, dakle, u njegovoj civilizacijskoj

spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija.

U prvobitnoj verziji ovoga eseja, onoj koja je objavljena još 1980. u sarajevskom *Odjeku*, a potom kao dodatak knjizi *Labirint i pamćenje* (1989, 1990), figurirao je odlomak u kojemu se diskutira s poznatom kontroverznom prozom Ive Andrića *Pismo iz 1920. godine*. Korisno ga je ovdje navesti, jer se iz njega prilično dobro vidi i što se je sve s nama i u nama promijenilo od tog vremena, i kako se sadržaj pojma *kultura* promijenio od ondašnjega univerzalno-estetskoga do današnjega političko-identitetnog značenja, u smislu cinične ali teško osporive primjedbe Terryja Eagletona, u kojoj uzima i Bosnu i Hercegovinu kao ilustraciju kako se kultura preobrazila: od jednoga estetskog područja koje je služilo kao sklonište od profanog (pa i političkog) života, pretvorila se u političko sredstvo par excellence, i tako se profanirala, ali, što je osobito važno, i demokratizirala. Eagleton to sažima u elipsu: "U Bosni i Hercegovini ili u Belfastu kultura nije tek ono što stavljate u kasetofon, to je ono radi čega ubijate". Iz ovoga odlomka se, međutim, vidi i to da je i u tom vremenu postojala zebnja od kulturnih nelagoda i animoziteta, te da se slutila težina važnosti "civilizacijskoga ispita". Evo toga fragmenta.

> Junak Andrićeve priče *Pismo iz 1920. godine* mogao je (točnije: morao je) osjećati iskucavanje satova sa sarajevskih tornjeva i sahat-kula kao metaforu fatalnoga izolacionizma, jer u vrijeme u kojemu on to osjeća još su na djelu izolacionistički mehanizmi historije, čak i pojačani krvavom akceleracijom koju dobijaju od okupacije 1878. do prvoga planetarnoga rata, koji se ovdje prelomio na posebno koban i kompliciran način.
>
> Mi smo, danas, neosporno u znatnoj mjeri (negativno samo onda kada to neće da se prizna, kada se tabuizira) još uvijek

određeni uže shvaćenom "svojom" kulturnom tradicijom i svojom civilizacijskom pripadnošću.* Negirati to, beskorisno je, neistinito i nepametno, a nadasve štetno. No, s druge strane, mi živimo trenutak istinske planetarizacije kulture, u kojemu su pred intimnom recepcijom i organskim usvajanjem kulturnih vrijednósti pale sve barijere: nacionalne, političke, konfesionalne, jezične, a ostao da djeluje kriterij univerzalnoga... Figurativno rečeno: pomaknuto je simbolično značenje Andrićevih tornjeva i sahat-kula: nekad su djelovali kao usmjerivač života, sad bi trebali djelovati kao činjenica kulture, estetsko-historijska činjenica, koja per definitionem priključuje, povezuje. Pa, ako je prirodno, logično, dobro da drevnu indijsku skulpturu, japanski tuš, moskovskoga Blaženoga Vasilija, katedralu iz Chartresa, ili ohridskoga sv. Nauma, ninski sv. Križ, fresku iz Sopoćana itd, itd. doživljavamo izravnošću estetske sugestije i historijske evokativnosti, neće biti logično i neće biti znak potpune lične i civilizacijske zrelosti, da nam punoću recepcije

---

* U onom smislu u kojem taj termin koristi Srećko Džaja u eseju *Duhovni, politički i društveni kontekst pisca Matije Divkovića* (*Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, 1982): "U trenutku Divkovićeva nastupa kao pisca u bosansko su se tlo već duboko spustili obronci triju velikih civilizacija Mediterana: zapadnoevropski u formi katolicizma, bizantski u formi pravoslavlja i islamski u formi osmanske države. Ova nam je činjenica do banalnosti poznata, ali ne i sve posljedice koje su proistekle iz tog povijesnog sklopa i na kojima je izgrađen naš današnji zajednički i posebni identitet. Naime, identitet svih nas, koji smo rođeni u ovoj zemlji, vrlo je dijalektičan. Svi smo mi Bosanci, ali je naše bosanstvo više varijabla negoli konstanta, s obzirom na našu civilizacijsku pripadnost. Mislim da uzroke tome fenomenu treba tražiti prije svega u činjenici da su sve tri civilizacije u Bosni unesene izrazito političkim putem i u razmjerno brzom tempu, a ne lagano 'metanastazički' (J. Cvijić), i da su Bosanci svih triju varijanata ostali u trajnom višestrukom kontaktu i sponama sa svojim izvanbosanskim duhovnim i političkim središtima."

zavičajnih kulturnih činjenica i stvaralačkih fenomena ometa još uvijek djelujuća, a mrtva, nelagoda i animozitet. Radi se o ovome: s takvom nelagodom u duhu spram sebi najbližega kulturnog fenomena, ni recepcija japanskog tuša ne može biti prava ni potpuna... Naš civilizacijski ispit zrelosti polaže se ovdje; to nigdje nije tako neminovno kao u Bosni. Vratimo se Andrićevoj slici; ona nam još može koristiti. Prisjetimo se: tvarno, ona je sazdana na simbolima sarajevskih tornjeva, "raznovrsnih i raznoglasnih", i njihovih satova, odnosno vremena četiriju raznih, "među sobom zavađenih kalendara", i četiriju "raznih crkvenih jezika". Ta slika ne samo da je estetski sugestivna, nego je i civilizacijsko-historijski vjerodostojna i istinita. Ali, valja se upitati: dokle istinita, s kojom dimenzijom historije i kulture ona računa, koju dimenziju ima u optici? Tornjevi, satovi, mjerenje vremena, kalendar, crkveni jezici, urbani ambijent... Sve: elementi visoke kulture, k tome, uhvaćene u kadar u još uvijek pretežno konfesionalno-religijski određenom vremenu. Kadar Andrićeve slike, dakle, hvata samo "gornje" aspekte, ne obuhvaćajući totalitet. Ako je dopušteno oživjeti rad piščeva objektiva, on će nas nužno, vlastitom logikom, svesti u podnožje tornjeva i sahat-kula. U što? U vrevu života, u žamor svakodnevlja stoljeća, u parter historije i jedne drukčije, pučke kulture. Ona, doduše, živi u sjeni tornjeva i njihovih satova i ne može ne biti njima – svaka svojima – obilježena, ali ta obilježenost daleko je od toga da je može obujmiti svu i prožeti svu.

Između vremena u kojemu su pisani gornji redci i vremena današnjega pukla je cijela historijska provalija. Južnoslavenske političke zajednice kojoj je Bosna i Hercegovina pripadala gotovo cijelo stoljeće, netragom je nestalo. Prvi put nakon pradavne 1463. godine pojavila se samostalna bosanska država. No, upravo od tada bosanskohercegovačko društvo je,

prvo kroz "demokratsku preobrazbu" (prvi višestranački izbori 1990. godine), a potom kroz državno osamostaljenje (1992) te kroz ratni užas i njegovo političko zamrzavanje (Dejtonski sporazum 1995), doživjelo krajnju kristalizaciju triju nacionalnih kultura, shvaćenih baš kao sredstvo i izraz političkoga identiteta. Nikada kao danas etnička/nacionalna višestrukost nije imala jasniji i oštriji oblik društvene fragmentiranosti, i nikada kao danas disparatne percepcije *zemlje*, *historije*, *kulture* nisu tako ultimativno utjecale na formuliranje političkih ciljeva. Ako je u tom procesu ostalo pošteđeno i sačuvano još išta od "baštinjenoga bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta", koji se ostvaruje u "civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija" (a autor ovih redaka smatra da je ta struktura povijesno-socijalna činjenica dugoga trajanja koja nije lako uništiva, samo je moguće da je danas prešla u duboko latentno stanje), tada je jasno da je njezina reanimacija i reartikulacija moguća samo uz uspostavljanje optimalnoga društvenog i političkog okvira u kojemu bi svi elementi te strukture bili uravnoteženi i mogli na nekonfliktan način doći do izražaja. Današnja Bosna i Hercegovina suočena je s tim pitanjima dramatičnije i neizvjesnije nego ikada u svojoj novijoj historiji. Problem je, dakle, stari, a odgovori na njega moraju biti novi, jer je nova i povijesna situacija. Ali ni do tih novih odgovora neće biti moguće doći bez razumijevanja strukture o kojoj je ovdje riječ i bez razumijevanja njezine geneze.

*Napomena.* Na poziv uredništva sarajevske revije za kulturu *Odjek*, koja je u lipnju 1990. priredila nekoliko osvrta na drugo izdanje moje knjige *Labirint i pamćenje, kulturnohistorijski esej o Bosni*, napisao sam kratki zapis *Unutarnja zemlja*. U kasnijim, sukcesivno prerađivanim i nadopunjavanim izdanjima ove

knjige, to je postao i njezin naslov. Evo toga zapisa iz 1990. godine u cjelini:

UNUTARNJA ZEMLJA

U nekom starom latinskom izvješću o Bosni stoji da je to – *terra interior*. Unutarnja zemlja.

Tefter u koji sam prepisao taj izraz – propao mi je davno, a s njime i podaci, ime, izvor... Ali izraz je ostao upamćen, i kadgod se povede riječ o Bosni i Hercegovini, ja ga čujem u sebi; odzvanja kao odziv, kao "odgovor": *terra interior*!

Na što je mogao misliti davni izvjestilac? Vjerojatno samo na puku fizičku, fizičko-zemljopisnu pojavnost. Dolazeći, pretpostavljam, od mora, s talijanske čizme što ju odsvakud oplakuje more i okružuje beskrajni *otvoreni* horizont, on je bukvalno ulazio u Bosnu (recimo, preko Dinare, na Prolog...): *Ulazio unutra* i, na povratku, *izlazio van*. Svejedno, mogao je dolaziti i s istoka, od Carigrada, sa sastava svjetova, ili od Budima, preko ogromnih, otvorenih panonskih vidika i lijenih transkontinentalnih dunavskih voda – doživljaj je morao biti isti.

I eto tako je, vjerojatno uzgred i posve neambiciozno, pala riječ kojom u nekoj svojoj intimnoj geografiji odavno već baratam kao pojmom i terminom. U analogiji s klasičnim terminima: *terra superior* (gornja zemlja), *terra inferior* (donja zemlja, *donji krajі*). Dakle: ni gornja ni donja, već – *unutarnja*.

Primitivnost i ubogost političkoga žargona nanosi veliku nepravdu usporedbi Bosne s *tamnim vilajetom*. Ista je i ubogost reakcije na koju pristaju Bosanci, rogušeći se na tu usporedbu. Nesporazum je u tom žargonu i u tom pristajanju. Svi su, naime, zaboravili o čemu se radi. Sjećate li se te čudesne fantazme-parabole? Sišli neki u *tamni vilajet*, dugo bazali po mraku,

natrapali na nešto, stali premetati po rukama i dvoumiti se, a glas će iz mraka: tko ponese, kajat će se, tko ne ponese, kajat će se... Bilo je to, zna se, drago kamenje!

Andrić, koji je o Bosni znao sve, ako se o njoj išta može *znati*, piše ovako: "Bosanski čovek liči na onog francuskog državnika koji je, kad bi mu predbacivali njegovu oporost i oštrinu prema ljudima, odgovarao da je spolja trnovit i bodljikav, ali da njegove ruže cvatu u unutrašnjosti."

*Terra interior, tamni vilajet, unutarnje ruže* – kakav splet pojmovno-slikovnih značenja! Preperite te riječi u tri vode, očistite ih od banalnih konotacija fizičke i političke geografije, od jeftinoga sentimentalizma također – dobit ćete ključne riječi, riječi-kalauze kojima se *ulazi* u Bosnu na prava vrata. To su vrata povijesti, kulture, "povijesti mentaliteta". A ne – vrata politike, političke ideologije, na koja su sad najedanput svi navalili, izvana i iznutra podjednako. Na ta vrata Bosna se ne *otvara*; može se samo još dublje zatvoriti, ili razbiti.

Završavajući svoju putopisno-reportažnu, deskriptivno-etnografsku, a nadasve zaljubljeničku knjigu o Bosni (*La Bosnie populaire*, Paris 1903), Albert Bordeaux piše: *Proputovao sam sve kontinente, vidio Transvaal, Sibir, Australiju, ali samo za Bosnu mogu reći ono što sam pročitao na jednoj kamenoj česmi: "L'eau coule, la pierre reste"*. Voda otječe, kamen ostaje. Očito, ovomu je putniku bilo dano da *uniđe u Bosnu*.

# Od paleolitika do ilirskih plemenskih saveza

Svjedočanstva ljudskog života na prostoru današnje Bosne i Hercegovine sežu duboko u prethistoriju, i u dugom rasponu od paleolitika do pojave ilirskih plemenskih saveza mogu se pratiti gotovo u svim slojevima uobičajene evropske prethistorijske kulturne ljestvice, koju i obogaćuju nekim veoma rafiniranim oblicima.

Dosadašnji nalazi iz starijega kamenog doba svjedoče o tome da su u paleolitiku najživlje naseljeni sjeverni dijelovi Bosne – područje između rijeka Bosne, Ukrine i Usore, a veoma značajni paleolitski lokaliteti nađeni su i u Hercegovini: Crvena Stijena kod Trebišnjice i Varvara u Rami kod Prozora.

Negdje u toku ovog ranog prethistorijskog perioda zbio se onaj značajni skok: neandertalskog pračovjeka, nosioca srednjopaleolitske kulture, potisnuo je Homo sapiens, kojemu pripada razdoblje kasnog paleolitika, otprilike do 10.000 godina pr. Kr. U pećini Badanj kod Stoca otkriven je i prvi crtež iz toga doba u Bosni i Hercegovini, kao jedan od rijetkih primjera te vrste u Evropi.

Na izmaku paleolitika zbivaju se velike klimatske promjene, porast temperature, topljenje leda i povlačenje ledenjaka pre-

ma sjeveru, nastanak velikih močvara i šuma, natapanje atmosfere vlagom – što se fatalno odražava na sve oblike paleolitskog života. Zbog ovog poboljšanja, koje je za paleolitskog čovjeka imalo karakter kataklizme, naredni period – srednje kameno doba u Bosni i Hercegovini, otprilike do 4.000 godina pr. n. e., ostaje uglavnom nenastanjeno. Iznimka su kraški mediteranski krajevi, što potvrđuju mezolitski nalazi u Crvenoj Stijeni, lokalitetu koji je i inače vrlo zanimljiv po kulturnim slojevima čija starost ide unatrag sve do predneandertalskih nalaza.

Nakon ove duge i neosvijetljene mezolitske pauze, u trećem mileniju pr. n. e. na tlu Bosne i Hercegovine dolazi do bogatog razvoja neolitske kulture, o kojem svjedoče mnogobrojna nalazišta i izvanredno bogatstvo predmeta i oblika. To je razdoblje povoljnih životnih uvjeta, sjedilačkog načina života, virtuoznog usavršavanja kamenog oruđa i oružja, prelaska na zemljoradnju i stočarstvo, stvaranja naselja i novih oblika društvene organizacije. Nadasve, to je vrijeme keramike. K tome, ovo razdoblje je sve do II milenija mirno, pošteđeno od velikih provala izvana i drastičnog prekidanja kontinuiteta.

Kultura neolitskih grupa u Bosni i Hercegovini razvija se na interferentnom području dvaju velikih neolitskih kulturnih kompleksa – mediteranskog s karakterističnom *impresso* keramikom, i srednjoevropskog, koji karakterizira *trakasta* keramika, te po mnogim zajedničkim elementima predstavlja jedinstvenu neolitsku kulturu, s brojnim lokalnim specifičnostima, čiji su nosioci tzv. neolitske grupe. Najstariji neolitski nalazi u Bosni i Hercegovini su oni iz Gornje Tuzle i iz Zelene Pećine (iznad Bune, kod Mostara), a najmarkantnije kulturne grupe: kakanjska (nalazišta u Kaknju i Arnautovićima), vinčanska (zahvaćala je sjeveroistočne dijelove Bosne), butmirska (Butmir,

Kraljevine kod Novog Šehera, Obre kod Kaknja, Nebo kod Travnika, Crkvina kod Turbeta, Kiseljak), lisičićka (Lisičići kod Konjica) i posavska (Donji Klakar kod Bosanskog Broda i Donja Mahala kod Orašja).

Sama ljepota plastike i posuđa butmirskih keramičara bila bi dovoljna da ilustrira rafinman, bogatstvo formi i savršenstvo vještine do kojega se ovdje probio neolitski čovjek. To obilje keramičkih oblika tamnog sjaja, neiscrpna fantazija ornamentike, sve te zdjele, vaze, žrtvenici, taj nepogrešivi skulptorski osjećaj koji kulminira u plastici glave poigravajući se materijalom u rasponu od stroge stilizacije do preciznih realističkih konkretizacija – sve to govori o jednom davnom "sretnom dobu", o optimumu duhovnog života i o kreativnim sposobnostima prethistorijskih ljudi koji su nakon jedne sjajne epohe netragom nestali – kao, uostalom, i sva neolitska kultura u Bosni i Hercegovini – u mraku velikog kaosa koji je Evropu zahvatio na prijelazu iz III u II milenij.

Ti veliki pokreti i gibanja, izazvani impulsom koji je došao od crnomorskih stepskih nomada, značili su za Balkan upoznavanje s bakrom i ulazak u novu epohu – tzv. prelazno doba, eneolitik, u kojemu se može pratiti paralelna upotreba kamena i metala, s keramikom kao još zadugo važnom kulturnom karakteristikom. Ovo doba traje otprilike do 1.800. godine pr. .n e. Metalizacija u Bosnu uglavnom dolazi sa sjevera, preko Save, što se vidi i po znatnom broju nalaza u sjevernom poriječju Bosne (Dobrinja, Vranovići, Džakule, Tešanj, Bosanski Svilaj) i Vrbasa (Bočac, Griča, Laktaši). Elementi neolitske kulture bivaju potpuno iskorijenjeni dolaskom i ustaljivanjem novopridošlih grupa, među kojima su na području Bosne i Hercegovine najvažnije vučedolska, lasinjska, kostolačka i badenska. Ovo je razdoblje, kao i naredno, bronČano doba, kojemu pripada otprilike ostatak II milenija, obilježeno zna-

čajnim proizvodnim i društveno-organizacijskim promjenama, te pred kraj milenija snažnom ekspanzijom dobro naoružanog, agresivnog elementa iz zapadnopanonskih krajeva, koja je išla k jugu i jugoistoku.

U ovom nesigurnom vremenu u kojemu je metal na sve većoj cijeni, i u kojemu su ratni sukobi vrlo česti, prostor Bosne i Hercegovine imao je mnoge važne prednosti, prvenstveno zbog rudnog bogatstva i zbog sigurnosti koju je pružala planinska konfiguracija, šume, duboki usjeci, vrletni visovi.

# Ilirski svijet

## *Od prvih oblika politogeneze do Batonskog ustanka*

U PRVIM STOLJEĆIMA I MILENIJA pr. n. e. u Bosni i Hercegovini, kao i na cijelom zapadnom Balkanu, već je vidan proces koji dovodi do trajnog ustaljivanja jedne široke etničko-kulturne osnove i novih oblika društvene organizacije koja sve više tendira k stvaranju većih teritorijalnih zajednica. Pripadnici tog etnosa, nosioci kulture željeznog doba, s kojim će se u prethistorijskom dobu tih krajeva prvi put početi ostvarivati obrisi političke i kulturne sinteze višeg oblika, poznati su u historiji pod zajedničkim imenom – Iliri. Doduše, u novijim znanstvenim saznanjima predodžba o etničkoj jedinstvenosti svih ovih naroda i plemena ozbiljno je dovedena u pitanje, no na ovom mjestu je naprosto nemoguće izbjeći upotrebu toga uvriježenog imena i njegovih izvedenica.

Ilirska plemena nastanjivala su veliko područje zapadnoga Balkana: od jadranske obale do toka Morave, i od područja današnje Albanije do Istre. Ta oblast tokom I milenija pr. n. e.,

a osobito u drugoj njegovoj polovici, sve više dobiva na važnosti, postajući područjem mnogih ratnih pohoda, trgovačkih, kulturnih i političkih penetracija. A na samom početku nove ere, nakon više od dva stoljeća otpora rimskom ekspanzionizmu, to područje biva definitivno inkorporirano u veliki Rimski Imperij.

Oko polovice I milenija pr. n. e. već su u toku procesi koji će dovesti do stvaranja većih teritorijalno-ekonomskih zajednica među Ilirima, plemenskih saveza. Istovremeno, i do postepenog prevladavanja rodovskog partikularizma. Ovaj proces, po svoj prilici, najintenzivniji je među južnim ilirskim plemenima, ali je primjetan na cijelom području, pa i među plemenima koja djelomično ili cjelinom, trajno ili u određenom vremenu, nastanjuju tlo današnje Bosne i Hercegovine, i od kojih su historijskim izvorima najpoznatiji Dezitijati, Mezeji, Daorsi, Delmati, Japodi, Ardijejci, Autarijati, Deuri, Deretini...

U ovo vrijeme, IV stoljeće pr. n. e., padaju dva događaja veoma važna za dalju sudbinu Ilira: velika provala Kelta i osnivanje prvih grčkih kolonija na Jadranu.

Ratoborni, naoružani dugačkim mačevima, jašući na konjima, s Grčkom kao svojim krajnjim ciljem, Kelti su u prvi mah lako i na širokom prostoru uspjeli savladati ilirska plemena. Zadržali su se jedno vrijeme na tim prostorima, odlučivši napasti Grčku tek po smrti Aleksandra Velikoga. Potučeni u tim borbama i odbijeni, Kelti su se u prvoj polovici III stoljeća vratili u Podunavlje. Iako keltska epizoda nije utisnula dublji trag na ilirsku kulturu (kako se to općenito smatralo nekad), u globalnim razmjerima utjecala je na sudbinu Ilira, izoliravši njihovo područje od sjevernih i sjeverozapadnih alpskih i italskih prostora.

Grčka kolonizacija na Jadranu u prvim decenijima IV stoljeća (Vis, Hvar, Korčula), označila je uvod u novu epohu ilir-

ske historije, otvorivši putove snažnim kulturnim i ekonomskim utjecajima koji će bitno početi mijenjati facijes ilirske duhovne i materijalne kulture, a istovremeno je u političku situaciju unijela važne elemente koji će pobuditi i ubrzati osvajačke akcije sve moćnijeg Rima prema ovim krajevima. Te akcije, sve opsežnije i sa sve većim ciljevima, započele su upravo u vrijeme kada je među ilirskim plemenima prilično odmaknuo proces politogeneze, čiji su rezultati sada već i krupnije državne organizacije. U seriji upada i pravih ratova od 229. godine kada su osvojili otoke i suzbili ilirsku pomorsku moć, do rata 168. godine u kojem su razbili državu značajnog ilirskog kralja Gentiusa, Rimljani su već čvrsto stali na tlo Ilirika. Predstoji stoljeće i pol krvavih operacija, u kojem je žilavi otpor plemena iz unutrašnjosti Ilirika često znao angažirati gotovo svu vojnu silu Rima, i njegove najbolje vojskovođe.

Na udaru je, prvo, delmatsko područje. Godine 156. u dvokratnoj opsadi pada njihov glavni grad Delminium, ali će Delmati još dugo ostati nepokoreni. Potom će u žestokom udaru 135. godine biti satrveni Ardijejci koji su, vješti i drski gusari, nastavali desnu obalu Neretve. Rim ih podvrgava klasičnoj osvajačkoj operaciji – preseljava ih duboko u unutrašnjost, gdje, primorani na sjedilaštvo i zemljoradnju, izumiru. Dugi, neizvjesni i za Rim veoma iscrpljujući rat protiv moćnog plemena Japoda, od 129. do 119. godine u više navrata, završio je daljim učvršćenjem vlasti Carstva u Iliriku, koju sada priznaju i mnoga druga plemena. Tada ponovo Delmati dižu niz ustanaka i pobuna, u kojima naizmjence postižu znatne uspjehe i poraze, nekoliko puta zauzevši čak Salonu. Konačno, Oktavijan započinje ogromnu vojnu intervenciju, od 35. do 33. godine, predvodeći vojsku lično. U otporu, u kojemu opet prednjače Delmati, s vještim vojskovođama Verzom i Testimosom, bivaju vrlo uspješno primjenjivane gerilske metode borbe.

Sam Oktavijan dopada rana u jednoj bitki, povlači se u Rim i ponovo vraća početkom 33. godine. Desetkovani i izgladnjeli, Delmati se konačno predaju, a Oktavijan definitivno okupira sve ilirske zemlje. Moda vremena ili ironija osvajača: i od ovog ratnog plijena u Rimu je podignuta velika biblioteka, čuvena *Oktavijana*, kao što je od jednog ranijeg plijena Azinije Polion, vojskovođa i pjesnik, podigao prvu javnu knjižnicu u Rimu. Delmati se i 12. godine pr. n. e. dižu na ustanak, nakratko osvajaju Salonu, ali ta pobuna brzo bî smirena.

Zadnji čin ove krvave višestoljetne ilirske drame, grandiozan po obimu i tragičan po neminovnosti katastrofe, zbio se između 6. i 9. godine, a glavni njegovi događaji, kao i sam fatalni finale, odigrali su se u srcu prostora današnje Bosne. Bio je to poznati *Bellum batonianum,* Batonski ustanak, nazvan po dvojici vođa-imenjaka, dezitijatskom i breučkom Batonu, u kojemu su se, na samom izmaku svoje povijesti, prvi put ujedinila mnoga ilirska plemena u zajednički otpor. Snaga te pobune vidi se i po paničnim pričama koje su kružile Rimom, o 800.000 ustanika, među kojima ima 200.000 elitnih boraca i 9.000 konjanika! Kao i po tome da je August poslao svoje dvije najjače zapovjedničke šake, vojskovođe Tiberija i Germanika, da se s tom ustaničkom plimom nose. Uslijedile su velike ofenzive, breučki front je popustio u velikoj bitki na rijeci Bathinus (Bosna?), i breučki Baton se predao. Dezitijatski Baton, koji je za to vrijeme operirao negdje na delmatskom području, ubrzano je stigao do Panonije, zarobio breučkog vođu i pogubio ga po odluci plemenskog suda.

U stalnim borbama, u kojima su se pobjednici smjenjivali, uspijevalo je ustanicima pobijediti i u nekim velikim bitkama, kao u onoj kod Raetinuma (Golubić kod Bihaća?). Ipak, ilirski otpor bivao je postupno koncentrično sužavan na sve manji prostor. Zadnja citadela bila je u gradu Ardubi (Vranduk?).

Tom strašnom bitkom, za vrijeme koje su se, prema rimskim kroničarima, ilirske žene s djecom u naručju bacale u požar da ne dopadnu ropstva, definitivno je skršen Batonski ustanak. S njime je, zapravo, završena i ilirska povijest; podijelivši dotadašnji Ilirik na provincije Panoniju i Dalmaciju, Rimljani su od tada započeli s organiziranom, intenzivnom politikom uključivanja ovih krajeva u administrativni, politički, kulturni, ekonomski sistem Carstva, a elementi ilirskog života i kulture bivaju sve više potiskivani svestranom romanizacijom, stapajući se u svojevrstan amalgam, ili ostajući, u nekim oblicima i do danas, reliktima, survivalima. Vjerojatno je da do nekih zabačenih ilirskih naseobina i grupa romanizacija nikad nije ni stigla, ili ih nije zahvatila sasvim, te su Slaveni po svom ustaljivanju na ovom tlu stupili u odnos međusobnog prožimanja s tim starosjedilačkim elementom.

Pošto se ilirska plemena tokom svoje povijesti nisu probila do vlastite pismenosti, zapisanih izvora o njima, o njihovom životu, jeziku, društvenoj organizaciji, kulturi, ratovima i običajima imamo samo iz druge ruke. Tako, jedinim direktnim svjedokom ostaju brojna arheološka nalazišta, prvenstveno naselja (gradine i sojenice) i grobovi. Najčešći tip naselja bio je gradinski – tvrdo opasana naselja na uzvisinama i brežuljcima, od onih najskromnijih koja su možda više služila kao rezervno naselje, zbjeg, do onih monumentalnih, s golemim *kiklopskim zidovima,* kakvi su na akropoli u Ošanićima kod Stoca. Sojenička naselja pronađena su samo na dva mjesta, u Ripču kod Bihaća i u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, ali po složenosti gradnje, te po obilju nalaza predstavljaju prvorazredna otkrića.

Karakterističan način sahranjivanja kod Ilira bilo je pokapanje pod tumuluse, grobne humke od kamenja. Po broju tumulusa, od kojih je velik broj istražen, osobito je značajno

uže područje Glasinačkog polja, koje i u širem smislu predstavlja jedan od najznačajnijih arheoloških izvora brončanog i željeznog doba. Glasinac je, očito, bio mjesto dugotrajnog razvitka guste koncentracije nekog ilirskog plemena. Od brojnih ostalih nalazišta, lokalitet Pod kod Bugojna izdvaja se jednim neobično dragocjenim nalazom iz IV ili s početka V stoljeća pr. n. e. – umbro-etrurskim natpisom na zemljanoj posudi, koji je zasad najstarije pisano svjedočanstvo u ovim krajevima. Izuzetnu estetsku vrijednost predstavljaju japodske posmrtne urne, s raznovrsnim motivima iscrtanim u plitkom reljefu.

O karakteru i strukturi jezika kojim su govorila ilirska plemena malo se zna. Ono nešto tragova koji su od njega ostali u imenima zabilježenim na antičkim nadgrobnim spomenicima, u nekim geografskim imenima i u korijenima nekih riječi, premalo je da bi se mogla izvesti ikakva njegova cjelovitija rekonstrukcija.

Slomom Batonskog ustanka i pripojenjem Ilirika Rimskom Carstvu presječen je na ovom prostoru kontinuiran razvoj ilirskog etnosa, a njegov život se počeo uokvirivati u antičke forme i modele. Ispunjavajući ih, doduše, i svojim sadržajima katkad i vrlo vidno, ipak nije uspio prevladati dominaciju daleko razvijenije civilizacije.

## *Ilirski helenizam*

Prema uobičajenoj periodizaciji, u kulturi i povijesti naroda južne Evrope prethistorijsko razdoblje završava se onda kada oni ulaze u svijet antičke civilizacije, grčko-rimske. Za područje Bosne i Hercegovine, i za njene prastanovnike Ilire, tradicionalno se ova granica stavljala u prvo stoljeće pr. n. e.

Točnije rečeno, mislilo se da antičku civilizaciju Iliri u Bosni i Hercegovini upoznaju i primaju tek s dolaskom rimskih osvajača, u njenoj rimskoj varijanti. Značajnu korekciju u ovo mišljenje unijeli su rezultati jednog arheološkog istraživanja, po kojemu su izašli na vidjelo brojni i reprezentativni fakti mnogo starije prisutnosti antičke kulture i umjetnosti na ovom tlu, u njenom helenističkom vidu.

Mjesto koje je donijelo tu krupnu novost u historiji kulture starog vijeka u Bosni i Hercegovini je gradina u selu Ošanićima kod Stoca, u Hercegovini; od 5. do polovice 1. stoljeća stare ere središte ilirskog plemena Daorsa, njihov metropolis *Daors*... Uz nalaze s drugih daorsijskih gradina u Hercegovini, obilata i sjajna arheološka žetva s gradine u Ošanićima višestruko potvrđuje da je daorsijsko plemensko područje negdje od 3. stoljeća stare ere bilo najsjeverniji ogranak velikog helenističkog stabla.

Nekih dodira s grčkim svijetom prethistorijski stanovnici ovih krajeva imali su, izgleda, vrlo rano. Oni se otkrivaju i u jednoj podudarnosti između ilirske i grčke mitologije, po kojoj pleme Daorsa potječe od majke Daorthe, kćeri Iliriosa, kojemu su roditelji kiklop Polifem i nimfa Galateja... Iz kasnijeg antičkog doba pisani podatak o Daorsima, i nekim drugim plemenima, imamo kod Hekateja iz Mileta, oko 500. godine pr. n. e.

Svi ovi dodiri mogli su se ostvarivati najprije pomorskim putem. O tome dosta uvjerljivo govore neki stariji nalazi iz grada Daorsa: fragmenti protokorintskih i antičkih posuda iz druge polovice 8. stoljeća pr. n. e., te grčkih amfora iz nešto kasnijeg vremena. Za kulturnu i političku historiju Daorsa, u smislu njihovoga čvršćeg povezivanja s antičkim svijetom, presudno je vrijeme od 4. stoljeća pr. n. e. Tada je Grčka već ostvarila kolonizatorsku ekspanziju u Južnoj Italiji i Albaniji,

i na istočnoj jadranskoj obali, a grčka kultura vidno prodire i u unutrašnjost kopna. Od tog doba Daorsi doživljavaju kulturni i privredni uspon, razvivši intenzivne pomorske veze s viškim, hvarskim, korčulanskim i drugim grčkim kolonijama na istočnom Jadranu, te s Južnom Italijom i drugim dalekim pokrajinama helenskoga svijeta, o čemu ima mnogo potvrda u arheološkim nalazima na ošanićkom gradu. O važnosti i razvijenosti pomorstva kod Daorsa rječito govori likovna predstava lađe na svakom njihovom novčiću. Ni kasnija rimska osvajanja i ratovi neće negativno utjecati na ovaj helenistički civilizacijski proces, jer su Daorsi i nakon propasti ilirske države 168. godine pr. n. e., priklonivši se Rimljanima, veoma spretno znali održavati visok stupanj autonomije, sve do kraja 1. stoljeća pr. n. e., kada s propašću Rimske Republike i uspostavljanjem Carstva gube samostalnost. Kolikogod je, dakle, Rim bio važan politički činilac u životu Daorsa, toliko je njihova kultura uokvirena u grčke, helenističke oblike, sa značajnim udjelom domaćih, ilirskih tradicija. Pri tome su naročito zanimljive one pojave u kojima daorsijski, ilirski stvaralac, ovladavši helenističkom tehnikom, tvori samosvojne oblike, nepoznate u ostalom helenističkom svijetu.

Ošanićki grad bio je podignut na izvanredno pogodnom platou iznad korita rječice Radimlje, s prilazom samo s jedne strane. Kontinuirano je naseljen od 5. stoljeća pr. n. e., i vremenom je izrastao u pravi kulturni i administrativni centar plemena Daorsa.

Daorsijsko područje na zapadu graničilo je na rijeci Neretvi s područjem brojnijeg, vojnički mnogo jačeg ratobornog plemena Delmata, koji su se dugo vremena uspješno odupirali rimskom osvajanju. Zahvaljujući Neretvi kao prirodnoj prepreci, i rimskom protektoratu, Daorsi su dugo odolijevali delmatskim navalama. U kontinuiranom otporu Rimljanima

Delmati oko polovice 1. stoljeća pr. n. e. dostižu veliku snagu i uspijevaju značajno potisnuti rimske legije. Tada oni provaljuju i na daorsijsko područje, što označava početak kraja autonomije Daorsa i razvoja njihove kulture. U toj provali spaljen je i razrušen i metropolis Daors, poslije čega nikada više nije bio obnovljen niti ponovo trajno naseljen.

Arheologija još nije blizu svojoj zadnjoj riječi o daorsijskoj metropoli na Ošanićima. Ali i ono što se do sad saznalo dovoljno je da nam predoči grad sa mnogim tipičnim atributima helenistički civilizirana gradskog naselja. Obrambeno i stambeno graditeljstvo, keramika, pismo i novac, zanatstvo i osobito minijaturna plastika – sve to već sad svrstava ošanićki grad među najvažnija kulturna nalazišta staroga vijeka u ovom dijelu Balkana.

Već i sama globalna dispozicija grada Daorsa ukazuje na jake grčke utjecaje: naseobina u podgrađu, iznad toga akropola, a sve to zaštićeno moćnim kiklopskim zidom. Vidljiviji tragovi stambenih zgrada nisu se mogli sačuvati, ali studioznim arheološkim uvidom ustanovljene su neke njihove karakteristike: razvijena unutrašnjost, zidanje kamenom, upotreba žbuke za obljepljivanje, pokrivanje krova crijepom itd. Ustanovljena je i mreža gradskih saobraćajnica koje su činile ulice-horizontale, i stepenice-vertikale. Najimpozantniji graditeljski objekt daorsijskog metropolisa svakako je kiklopski zid, koji je zatvarao prilaz akropoli s jedine pristupačne strane. Zidan je od fino otesanih blokova, bez vezivnog materijala, na način koji se u Grčkoj pojavljuje u 4. i 3. stoljeću pr. n. e. Njegova obrambena funkcija pojačana je cik-cak zidom, koji je napadaču otežavao pristup.

Najveći dio pokretnog arheološkog materijala iz grada Daorsa pripada keramici, koja je važna i kao pomoć u kronološkim određenjima, ali i kao prvorazredan kulturni mate-

rijal. Uz spominjane primjere iz starijih razdoblja, najbrojniji i kulturno najznačajniji su ostaci tipa tzv. *gnathia-keramike*. Ova ošanićka keramika u mnogim elementima potpuno odgovara helenističkoj keramici iz Južne Italije, gdje se ona javlja u 4. i 3. stoljeću pr. n. e. No, na ovom tlu ona je u izmijenjenoj formi i ornamentici u upotrebi i kasnije, sve do 1. stoljeća pr. n. e. Karakteristično je da su u Daorsu usporedo s helenističkom, nađeni i ostaci domaće keramike, rađene rukom, vrlo arhaične u obliku i ornamentu. Ovdje ona pripada zadnjim dvama stoljećima stare ere, a odgovara nalazima iz mnogo ranijih razdoblja brončanog i željeznog doba otkrivenim kod Prozora i Livna. To govori o veoma dugom i zanimljivom održavanju elemenata autohtone ilirske kulture i u ovim krajevima koji su u velikoj mjeri helenizirani.

O ovom krugu pojava svjedoči i kaciga iz 3. ili 2. stoljeća, iskopana u ruševinama vrata grada Daorsa, koja pripada ilirskoj kulturnoj tradiciji. No, na ovom predmetu stječe se i nešto više od toga. On zorno predočava simbiozu dviju kultura: na kacigi ilirskoga oblika stoje iskucana grčka slova, kojima je ispisano ime vlasnika, kratica ilirskoga imena PINNES.

Preko tog skromnog grafita dolazimo do aspekta koji na najjasniji način govori o heleniziranosti i stupnju civiliziranosti života na ošanićkom gradu. To je grčko pismo, koje je ovdje dugo bilo u upotrebi, i to ne samo u ekskluzivnom smislu, već i u svakodnevnom životu. To potvrđuje natpis na kacigi, ali još bolje znatan broj fragmenata posuđa raznih vrsta na kojima su utvrđena pismena grčkog alfabeta. Grčkim slovima i u grčkom gramatičkom obliku ispisan je i natpis DAORSON na daorsijskim novčićima, za koje se pretpostavlja da su u toku 2. stoljeća pr. n. e. kovani na ošanićkom gradu. Na osnovi toga natpisa pretpostavljen je i naziv grada. Po sličnosti s takvim natpisima na novčićima mnogih grčkih gradova

može se pretpostaviti da se i ovaj grčki drugi padež odnosi na stanovnike grada. Odatle se sa sigurnošću može izvesti korijen imena grada: *Daors...*, kako ga i zovemo, nemajući još podataka za rekonstrukciju punog oblika imena. Način izrade i globalni likovni okvir ovih novčića također je grčki, ali su na njima značajni i elementi domaće tradicije: predstava ilirske lađe i kapa na glavi vladara. Ti elementi imaju čvrstih analogija na nekim drugim ilirskim novcima, iz perioda vladavine kralja Gentiusa.

I ovo što je o Daorsu do sad rečeno unosi mnogo novoga u rasvjetljavanje kulturne historije ovih krajeva u razdoblju helenizma. No, sve je to zasjenilo otkriće depoa u podgrađu daorske akropole u koji je pohranjeno nekoliko stotina predmeta od ogromnog kulturnog značaja.* To je velika garnitura kovačkog i zlatarskog pribora, zajedno s originalnim izrađevinama i još nekim predmetima daljeg porijekla. Depo je bio pomno sakriven u kamenitu rupu, otprilike tokom 2. stoljeća pr. n. e, a do dana kada su ga arheolozi pronašli, očito ga nitko nije dirao. Sudeći po količini i karakteru pribora, vjerojatno se radilo o inventaru jedne izvanredno razvijene radionice. Zašto su njezini vlasnici bili prisiljeni na ovakvo sklanjanje, teško je reći, ali će najprije biti da su u nekom nesigurnom vremenu rata ili kakve velike provale morali bježati, a potom se zbog tko zna kakvih razloga više nikad nisu vratili. Tako je ova izvanredna cjelina stigla do nas neokrnjena, onakva kakvu je netko prije više od dvije hiljade godina pohranio u zemlju.

---

* Depo je pronašao arheolog Zdravko Marić u svibnju 1977. godine i o tomu objavio iscrpan izvještaj s fotografijama: Zdravko Marić, *Depo pronađen u ilirskom gradu Daors...* (2. st. pr. ne. e.), "Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, sveska XXXIII (1978), Arheologija".

Od obilja materijala iz ošanićkog depoa spomenimo samo nekoliko kulturnohistorijski i umjetnički najrelevantnijih elemenata. Kada je otkopan depo u Ošanićima, za jednu majstorski načinjenu brončanu škrinjicu nađenu u njemu nije bilo nikakvih mogućnosti kulturnog i vremenskog određenja. Zatim je svijetom odjeknuo nalaz grobnice makedonskog kralja Filipa II, u selu Verginu kod Soluna. U njoj su nađene dvije zlatne škrinje, kojima je ova iz Ošanića frapantno slična. Tako su dileme oko datiranja i kulturnog situiranja riješene, a ova dva otkrića uspostavila jednu značajnu kulturnu i historijsku relaciju.

Među mnogobrojnim predmetima od kojih neki još nisu ni identificirani, posebnu pažnju zaslužuju dva naoko skromna brončana kvadra. Malo pažljiviji pogled brzo otkriva njihovu namjenu – to su kalupi za izlijevanje i otiskivanje minijaturnih metalnih figura i ukrasnih elemenata. Za neke likove postoje po dva simetrična udubljenja: oni su se sastavljali u trodimenzionalne figure koje su služile vjerojatno u religijske svrhe. Ostali su proizvođeni samo u polovicama i sigurno su se aplicirali na određene površine kao ukrasi.

Ako se pretpostavi, što je jedino logično, da je predložak za izlijevanje kalupa morao biti urađen na plohi čvrstog kamena, vjerojatno mramora, onda je po tehničkom i umjetničkom savršenstvu likova jasno da ih je morao raditi vrhunski umjetnik, skulptor-minijaturist.

Sklonost minijaturnoj plastici poznata je u helenističkom razdoblju. No, velik dio likova iz repertoara ošanićkih kalupa nigdje u helenističkoj minijaturi nije ustanovljen: pegazi, hipokampi, grifoni, orlova krila, palmete, zvijezda s Olimpa, muze, sfinge, Afrodita, Nika, boginja smrti, Helios, golubovi, glave zmija, Meduza, koplja, munje i dr. Ne zna se nigdje ni za izradu i upotrebu ornamentiranih pojasnih ploča. Daorska

specifičnost je, također, i dugotrajnost i masovnost proizvodnje i upotrebe ovih minijatura. Ovi predmeti svjedoče o postojanju vrhunske antičke umjetnosti kod Ilira, a istovremeno u svijet helenističke minijaturne plastike unose do sad nepoznate oblike i načine primjene. To vodi važnom zaključku, da Daorsi nisu bili samo pasivno izloženi mehaničkom preuzimanju elemenata helenizma, nego su, uključivši se već tokom 4. stoljeća pr. n. e. u taj kulturni krug, i sami značajno pridonijeli njegovom estetskom bogatstvu i raznovrsnosti.

# Antički Ilirik

Na početku nove ere područje današnje Bosne i Hercegovine našlo se je, dakle, inkorporirano u ogromni Rimski Imperij, na vrhuncu moći, rasprostrt na tri kontinenta. Od sada će Ilirik dijeliti sudbinu Carstva u svim njegovim oscilacijama – od prvih stoljeća uspona antičkog rimskog svijeta, preko kršćanske subverzije, kojom se otvara razdoblje tzv. kasne antike, podjele Carstva na Istočno i Zapadno, vihora barbarskih provala, propasti Zapadnog Rima, sve do pojave i ustaljivanja na ovom prostoru sasvim novog, slavenskog etničkog elementa početkom 7. stoljeća, s kojim započinje nova, južnoslavenska historija naših krajeva.

Prvih nekoliko stoljeća antičkog razdoblja za Ilirik su stoljeća mira i stabilnosti. Doduše, zna se da su i u ovom vremenu neka ilirska plemena i zajednice još dugo ispaštale svoju nepokornost; tako je Dezitijatima, na primjer, ravnopravan građanski status priznat tek u 3. stoljeću...

Po uspostavljanju redovne vlasti, Rimljani su odmah s velikom energijom i iskustvom u tim poslovima pregnuli da Ilirik pripitome i prilagode svojim potrebama. Oblici toga pregnuća ubrzo su sasvim vidni, kasnije i visoko razvijeni: administrativni aparat, cestovna mreža, rudarski i metalurški

centri (željezo, zlato, srebro, olovo, kamena sol, radna snaga i vojnički potencijal, i ostali darovi Ilirika dugo su bili itekako važan oslonac snage Imperija), luksuzno uređeni kupališni ambijenti na brojnim termalnim izvorima, napredna imanja i raskošne vile na njima, brojna naselja, od priprostih refugiuma (pribježišta), jakih vojničkih logora i putnih stanica, do razvijenih municipalnih središta... Takva su, primjerice, Domavia kod Srebrenice, u bazenu Argentaria, Delminium na Duvanjskom polju, Bistue Nova (Bugojno?, Zenica?), Bistue Vetus (Duvno?), Diluntum (Stolac?), Salviae na Glamočkom polju, Splonum kod Starog Majdana, Stanecli (dolina Lašve), Baloie (Šipovo?), Castra (Banja Luka) i mnogi drugi. K tome, Ilirik je postao i važan izvor ljudske snage, od radnika, za velike kuluke i popunu legija, do onih koji su se popeli na imperatorski tron (Dioklecijan, na primjer), ili pak onih koji su, kao sv. Jeronim, zadužili povijest ljudskog duha i uma.

Jedan od velikih graditeljskih poduhvata koji su Rimljani počeli ostvarivati odmah u prvim decenijima po slomu Batonskog ustanka, bio je izgradnja putne mreže po svim važnijim pravcima kroz Ilirik. Kroz čitavo vrijeme rimske uprave ta mreža, solidno građena i ingeniozno polagana i kroz najneprohodnije krajeve, održavana je i proširivana, magistralne trase povezivane među sobom a veća naselja s manjim mnoštvom vicinalnih puteva, tako da su te ceste kroz čitavu kasniju historiju bile temelj novijim komunikacijama, u nekim slučajevima do danas. Jedan od takvih putova, koji nije izgubio aktualnost do naših vremena, jeste vitalna antička magistrala "a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici", od Solina do Bosanske Gradiške, izgrađena već 17. godine, koja je išla preko Sinja, Prologa, Livanjskoga polja (stanica Pelva), Glamočkoga polja (Salviae, Halapić), Mliništa, Pecke (Sarnade) – s povezujućim krakom za Leusabu (Varcar Vakuf, današnji

Mrkonjić-Grad?)* i Baloie (Šipovo?). Spuštala se na Vrbas u Krupi (Lamatis), i idući dalje u Banju Luku (Castra), Trn (Ad Ladios), Laktaše (Ad Fines) završavala se u Bosanskoj Gradiški (Servitium). Paralelno s ovom, išla je cesta od Solina preko Knina, Bosanskog Grahova, Drvara, Sanskog Mosta, Prijedora i Bosanske Dubice. Dolinom Neretve išla je, pak, magistrala od Narone preko Čapljine, Nevesinjskog polja, Boračkoga jezera, Konjica, Sarajevskoga polja, Romanije, na Drinjaču, i dalje, prema Savi.

Najnaseljenija područja su, kao i u predantičko ilirsko doba, kraj oko Bihaća, rudonosni krajevi u dolini Sane, kraj oko Srebrenice, Glamočko, Duvanjsko i Livanjsko polje, područje Gornjeg Vakufa, Bugojna i Donjeg Vakufa (Uskoplje), dolina Lašve, kraj između Kiseljaka, Fojnice i Kreševa, visoravan Brotnjo, Ljubuški i Posušje, dolina Neretve, Mostar i Konjic, Stolac s okolicom, Sarajevsko polje itd...

Oteščalo, bremenito krizama, preglomazno za upravljanje, pod sve žešćim naletima Huna, Istočnih i Zapadnih Gota, Carstvo se prvo podijelilo 395. godine na Istočno i Zapadno, da bi se Zapadno definitivno raspalo 476. godine. Arheologija pruža mnoštvo podataka o stravičnim pustošenjima u ovim provalama i na našem terenu.

Do III stoljeća bivši Ilirik se od nekadašnje kolonije pretvorio u razvijenu rimsku pokrajinu koja igra značajnu ulogu u političkom i privrednom životu Carstva, a njegovi starosjedioci ne samo da su ravnopravni građani, nego se već uspinju i na carsku čast. U kulturnoj praksi i do tada su na zanimljiv

* Pretpostavku da antičku Leusabu treba ubicirati u naselje Varcarevo, kasniji Varcar-Vakuf, današnji Mrkonjić-Grad, s mnogo uvjerljivih pojedinosti iznio je Ivo Bojanovski u kapitalnoj hodološkoj studiji *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974.

način dolazili do izražaja elementi autohtone kulture. Sada se njihov stvaralački udio znatno pojačava. Spomenička i sakralna skulptorska rješenja zorno pokazuju kako se u antičke kanone, još zadržane kao okvir, useljava jedan drukčiji ikonografski svijet i postupak. Tradicionalna historija umjetnosti tumači ga, uglavnom, kao rustifikaciju antike, kao barbarsku nesposobnost prihvaćanja antičkih obrazaca. Nije li, ipak, potrebno u toj pojavi uočiti i vitalitet jedne kulturne tradicije, koju ni stoljeća apsolutne nadmoći jedne uvezene kulture nisu uspjela do kraja iskorijeniti? Osim toga, ove nam pojave pokazuju i to da stupanj romanizacije čak i u civiliziranim sredinama ne treba uzeti kao apsolutan.

Nekoliko godina nakon pada Zapadnog Carstva prostor Ilirika osvajaju Istočni Goti i uključuju ga u svoju državu, i za tih nekoliko decenija ovi krajevi doživljavaju kratkotrajan mir i obnovu. Već oko 535. godine Istočno Carstvo je uspjelo ponovo većinu Ilirika vratiti, ali ne zadugo. Sjeverna granica je opet pod pritiskom, ovaj put Avara i Slavena.

Poodmaklu antiku u duhovnom smislu karakterizira proces istovremene infiltracije i međusobnog prožimanja brojnih i veoma raznorodnih kultova, mitologija i vjerovanja, čije se šarenilo nije sasvim izgubilo ni kada je kršćanstvo, Teodosijevim ediktom 391. godine, postalo zvanična religija Carstva. Brojni poganski elementi, starosjedilački, ali i oni koje unose barbari, već odomaćeni na granicama Carstva, sinkretizam, neoplatonizam, mitraizam – u složenoj interakciji sa svijetom kapitolijskih bogova – sve se to, na podlozi općeg rasula sistemâ, stapa u neobične i nepredvidljive oblike, dajući dosta od svojih sadržaja i pobjedonosnom kršćanstvu, koje je mnogo od tih sadržaja čak i kanoniziralo, i pronijelo do danas.

Taj mixtum compositum raznih kultova, antičkog panteona, kršćanstva, uz značajnu epizodu arijanske hereze, koju su

donijeli Istočni Goti, ostavio nam je obilat trag i u nalazima s područja Bosne i Hercegovine. Nalazimo ga, na primjer, u reljefima *mitreja* (Jajce, Konjic), i u plastici s drugim kulturnim sadržajima, koja često odražava spomenute značajne zahvate ilirskoga rustikalnog duha u forme i kanone antike.

Nekoliko decenija relativnog mira i pokušaja obnove u okviru istočnogotske države samo su trenutak predaha u historijskom metežu barbarskih provala i sukoba, i seoba naroda, koji je započeo još u 4. stoljeću, a trajao nekoliko stotina godina, i iz kojega je čitava Evropa izašla duhovno i društveno radikalno izmijenjena.

Iz toga razdoblja u Bosni i Hercegovini potječu neke graditeljsko-umjetničke pojave kojima je u kulturnohistorijskom pogledu nužno posvetiti punu pažnju. To su ostaci ranokršćanskih crkvenih gradnji i kultne ili spomeničke plastike. Karakteristično je da se mjesta na kojima leže ostaci ovih kasnoantičkih bazilika u narodu i danas zovu *crkvina, crkvišće,* ili *klis, klisa* (od grčko-latinskoga: *ecclesia*). Taj slavenski, odnosno slavenizirani naziv svjedoči o kasnijem dugom kontinuitetu njihove upotrebe. Iako bosanskohercegovačke kasnoantičke crkve u globalu preuzimaju model rimske bazilike, u mnogim elementima one predstavljaju samosvojan fenomen u evropskom crkvenom graditeljstvu svojega doba. Zanemarivši tehničke i neke druge graditeljske specifičnosti, dovoljno je svratiti pažnju na osebujan likovni svijet kamene plastike na ukrasnim dijelovima ovih bazilika, i na nadgrobnim pločama. Skulptorski potez i ikonografsko-simbolički repertoar te plastike sadrži i antička rješenja i asocijacije, a sadrži, naravno, i univerzalne simbole ranog kršćanstva. No dominantan ton ovoj plastici daju motivi i stilske karakteristike čiji se izvor može tražiti samo u autohtonoj, domaćoj kulturnoj i likovnoj tradiciji.

Ostaci ranokršćanskih bazilika nađeni su u Nerezima (Čapljina), Mokrom, Klobuku kod Ljubuškoga, Dabravini kod Breze, u Brezi, Zenici, Majdanu (kod Mrkonjić-Grada), Obrcima kod Donjeg Vakufa, Blagaju (na Japri), u Mošunju kod Travnika, a taj spisak ostaje otvoren, što pokazuju noviji nalazi u Buškom Blatu, Kiseljaku, Banjoj Luci...

# Ranoslavenska stoljeća

Iz kaosa velikih gibanja koja su označila pad Zapadnog Rimskog Carstva i završetak antičke epohe, bivši Ilirik izašao je u dobroj mjeri naseljen novim, slavenskim etničkim elementom. Krećući se lako i brzo istim onim cestama koje je nekada moćno Rimsko Carstvo gradilo za svoju ekspanziju u unutrašnjost Balkana, Slaveni u nezaustavljivoj plimi provaljuju ovamo od kraja VI stoljeća, u savezu s ratobornim Avarima. Bio je to posljednji udarac za ionako već transformirani i dotrajali svijet kasne antike.

Već 614. godine pred došljacima pada sjajni antički grad Salona (Solin), a 626. oni opsjedaju sâm Carigrad. Poslije poraza pod bizantskom prijestolnicom, avarska ratna moć slabi i oni se povlače i zadržavaju uglavnom u granicama svoje države u Panoniji. Slavenska plemena, s tradicijom drukčijeg načina života, stočarsko-poljoprivrednog, ostaju naseljena u novoj domovini, i otada počinje nova, slavenska epoha historije ovih zemalja.

Za prva njezina stoljeća podaci su vrlo oskudni. Pogotovo je nepoznata situacija na području današnje Bosne i Hercegovine. Procesi politogeneze, u kojima su se formirala susjedna državna tijela Hrvatska, Duklja i Raška, u Bosni su bili nešto

sporiji. U poznatim historijskim izvorima Bosna se spominje prvi put u X stoljeću, u djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*. Dva stoljeća kasnije, polovicom XII vijeka, u vrijeme bosanskoga bana Borića, drugi bizantski pisac, Ivan Kinamos, bilježi ove riječi: "A Bosna nije podložna... nego je sama za se; narod koji svojim zasebnim životom živi i sobom upravlja..."

Naglašena crta cijelog bosanskog srednjeg vijeka bit će vrlo uporno održavanje arhaičnih formi društvenog života i njegovanje specifičnih kulturnih tradicija. Teško je definitivno odgovoriti na pitanje zbog čega je Bosna, među svim južnoslavenskim zemljama srednjeg vijeka, bila prostor na kojemu se zadržavaju i razvijaju ovi osebujni oblici. Nesumnjivo, jedan od odgovora je njen unutrašnji položaj, do kojega teže dolaze izravni utjecaji bilo s Istoka, bilo sa Zapada.

Takav položaj u tamnim i nepoznatim stoljećima, koja prethode političkom formiranju Bosne u XII vijeku, vjerojatno je uzrokovao dva povezana procesa u kojima se stvarala osnova buduće specifičnosti. Prvo, u takvim prilikama mogli su se duže i jače nego drugdje zadržati doneseni slavenski oblici društvenog života i kulture. Drugo, neophodno je uzeti u obzir aktivan etnogenetski i kulturni odnos između starosjedilačkog življa i novog etnosa. A starosjedioci bivšeg Ilirika i sami predstavljaju složenu etnokulturnu strukturu: s jedne strane romanizirana komponenta, koja je baštinik stoljećâ antike i kasne antike, a s druge – neromanizirani ili poluromanizirani živalj, koji nosi drevne prethistorijske ilirske tradicije. Sudbina ovoga svijeta nije bila kao u jadranskim gradovima i otocima, gdje se on dugo vremena održao u izolaciji od slavenskih došljaka, zatvoren u zidove tvrdih gradova. U Bosni je vjerojatno došlo do bržeg stapanja, u kojemu je vidno nadjačala slavenska komponenta, ali je sigurno da su u taj amalgam

u velikoj mjeri ušli i elementi starosjedilačkih tradicija. Neki od takvih starobalkanskih elemenata raspoznaju se i danas; etnografija o njima još nije dala konačne odgovore, ali je ukazala na neke fenomene kojima je teško naći sličnosti u cjelini slavenskog folklora. Vjerojatno su to oni zagonetni relikti, sačuvani u toponimiji, u brđanskom ojkanju i plesnoj ritmici, u tetoviranju, u nekim osobinama seoske arhitekture, nošnje, te u nekim crtama poganskih vjerovanja...

Po dolasku Slavena na Balkan ovaj veliki prostor između dvaju centara kršćanstva, Rima, odnosno franačkog zapada, i bizantskog Carigrada, našao se ponovo praktično dekristijaniziran, pa je jedna od prvih velikih akcija tih središta bila – akcija pokrštavanja. U krajevima bližim tim centrima i pristupačnijim, ona se relativno brzo ostvarivala, pa je ostavila zanimljive rane stvaralačke tragove, na primjer, u osebujnoj arhitekturi i plastici hrvatskih dalmatinskih crkava iz IX i X stoljeća. No, o kristijanizaciji u Bosni u ovim ranim stoljećima slavenske egzistencije u novoj domovini može se zaključivati samo općenito i posredno. Direktne potvrde potječu tek od kraja X stoljeća, i to iz zapadnih krajeva, prirodno povezanih s Dalmacijom. Snažniji val kristijanizacije Bosnu je vjerojatno zahvatio od IX stoljeća, u kontekstu epohalne akcije slavenskih prosvjetitelja Ćirila i Metoda i njihovih nastavljača. O tome može posvjedočiti rano ukorijenjena i dugo održavana tradicija slavenske pismenosti u Bosni, glagoljičke i ćiriličke.

Za ranoslavensko razdoblje u Bosni karakteristična je odsutnost arhitektonske i skulptorske upotrebe i obrade kamena. Arheološka istraživanja višestruko su potvrdila da su za naselja dugo korišteni zatečeni kompleksi takozvanih *gradina*, čiji kontinuitet seže duboko u prethistoriju. I u ovom slučaju je karakteristično da ta drevna mjesta do nas dolaze pod tim općim i veoma raširenim slavenskim nazivom. U manjem broju,

u nizinskim krajevima, utvrđeno je i postojanje tradicionalnih slavenskih kružnih utvrda, *gradišta*, uz pretežnu upotrebu zemlje i drveta.

Najznačajniji materijal za upoznavanje kulture ovoga razdoblja dala su groblja, prije svega u obilju raznovrsnog metalnog nakita i ukrašenih predmeta, te oružja vlastite izrade. Značajno je da su groblja polagana na lokalitetima dotadašnjih nekropola ili sakralnih objekata. Tako se na mnogim nalazištima uspostavlja kulturni kontinuitet, bez obzira na sve ratne potrese i kulturne transformacije, od prethistorije, preko antike i kasne antike, do ranoslavenske epohe, a produžuje se i u kasni srednji vijek. Ova ranoslavenska pogrebna praksa na svoj način učvršćuje pretpostavku o aktivnom kulturnom i etničkom prožimanju starosjedilaca i Slavena u prvim stoljećima nakon doseljenja. O tome govori i znatni dio slavenskog nakita u čijem oblikovanju su usvojeni načini i oblici koji su dio ovdašnje tradicije iz antičkih pa i predantičkih vremena.

Važna novina bila je upoznavanje obrade kamena, vještine koja će u kasnijim stoljećima donijeti zadivljujuću umjetnost stećaka. Najranije primjere umjetničke obrade kamena predstavlja nekoliko fragmenata crkvene arhitekture i plastike, u stilskom prijelazu od predromanike u romaniku. Potječu iz XI, XII i XIII stoljeća i nesumnjivo pripadaju onom graditeljskom nazoru i klesarskoj vještini u okviru koje je niknula starohrvatska sakralna arhitektura i plastika toga vremena. Među takvim primjerima spomenimo fragmente pleterne plastike iz okolice Glamoča i Livna, slične motive iz crkve sv. Petra u Zavali i odlomak ciborija iz crkve u Rogačićima kod Sarajeva.

U kamenu je sačuvano, iako malobrojno, još jedno važno rano svjedočanstvo bosanskohercegovačkog kulturnog nasljeđa – pismo. Najstariji ovakav spomenik je Humačka ploča, ktitorski natpis iz Humca kod Ljubuškoga. ...*A se crki Arhanđe-*

*la Mihaila... a zida ju Krsmir... i žena Jega Pavica*. Datira se u X stoljeće ili u početak XI stoljeća. Tekst Humačke ploče pruža dragocjene podatke i arheolozima i historičarima i filolozima. Ovdje je dovoljno akcentirati njegovu paleografsku vrijednost i zanimljivost. Naime, stojeći pred ovim starim znamenjem, kao da stojimo na samom izvoru onoga toka u kojemu će se u Bosni i Humu razviti specifična varijanta pismenosti. Osnova teksta je ćirilička, vide se i jasni elementi glagoljice, ali je ovdje već očit početak transformacije u jedan drukčiji grafijski sistem, bosansku ćirilicu (knjiški u XIX stoljeću nazvanu *bosančica*), koja će u narednim stoljećima postati dominantno i općeprihvaćeno pismo u Bosni a služit će se njome i Dubrovčani, Poljičani i žitelji drugih dalmatinskih gradova.

# Srednji vijek

## *Opći pregled*

Našavši se u ranom srednjem vijeku na prostoru između dva velika kulturna kruga, Bizanta i Rima, kršćanskoga Istoka i Zapada, Južni Slaveni bivaju kristijanizirani i u globalnom smislu uključeni u društvene i duhovne horizonte evropskog srednjeg vijeka. Bizantsko-rimski pravoslavno-katolički definitivni raskol u XI stoljeću, od kada se ova dva kruga počinju sve jače diferencirati i polarizirati, ostavio je presudan pečat na političku i kulturnu historiju ovih zemalja, koje, po prirodi svoga položaja, gravitiraju jedne k jednom, druge k drugom centru. I pored toga, jedna od bitnih karakteristika srednjeg vijeka je otpor duhovnoj asimilaciji, koji se manifestirao u nizu kulturnih nastojanja i umjetničkih ostvarenja. U epohalnoj ćirilometodskoj akciji Južni Slaveni dobivaju već u IX stoljeću vlastito pismo, glagoljicu, a brzo potom i ćirilicu, svoju varijantu grčkog pisma. Tako se u bogatoj pismenosti i književnosti u narednim stoljećima na svom jeziku i pismu ostva-

ruje zahtjev za jezičnom ravnopravnošću s "božijim jezicima", latinskim, hebrejskim i grčkim, i održava misao o kulturnoj i duhovnoj samosvojnosti.

Smještena u srcu toga prostora, neprohodna i nedostupna, Bosna se u nizu ranofeudalnih država pojavila najkasnije, i najkasnije bila zabilježena u pisanoj povijesti. No, zahvaljujući istim razlozima, ona se politički najduže održala, a kulturno i duhovno profilirala kao najspecifičnija južnoslavenska srednjovjekovna zemlja.

Kao ni jednu drugu, nju prekrivaju oba velika kulturna i civilizacijska kruga, grčko-bizantski pravoslavni i zapadnoevropski katolički. Globalni utjecaj obaju tih krugova je neizbježan; po njemu Bosna biva integrirana u opći horizont evropskog srednjeg vijeka. No, ona je i Istoku i Zapadu podjednako na periferiji, pa intenzitet toga utjecaja nije toliki da bi mogao obaviti korjenitu asimilaciju bilo s koje strane.

Tako se cjelina duhovne i materijalne kulture u srednjovjekovnoj Bosni razvija u izrazitoj dvovrsnosti: u znaku otvorenosti spram vanjskih impulsa i sposobnosti njihovoga neobičnog preoblikovanja, ali i u znaku živih autohtonih slavenskih i iliroslavenskih pretkršćanskih tradicija. Odatle u medijevalnoj bosanskoj kulturi zanimljivo oblikovane pojave koje govore o određenom stupnju duhovne i stvaralačke samosvojnosti. A odatle i višestruki kulturni paralelizam, koji uostalom karakterizira Bosnu i Hercegovinu kroz cijelu njenu historiju, do danas. U srednjem vijeku ovdje usporedo egzistiraju, dodiruju se i oplođuju elementi kulture Istoka i Zapada, i autohtone tradicije. Prema Katoličkoj i Pravoslavnoj – Crkva bosanska; prema ćirilici, grčkom pismu, latinici i glagoljici – bosanska ćirilica; prema bizantskosrpskoj umjetnosti i zapadnoevropskoj romanici i gotici, posredovanoj preko hrvatske primorske prakse – domaće umjetničke tradicije

u gradnji stećaka, u ukrašavanju rukopisa, u umjetničkom zanatstvu... Ovdje valja uočiti jednu netipičnu crtu bosanskog srednjeg vijeka, stanoviti laicizam koji je prožimao sve sfere života.

Prvi do sad poznati spomen Bosne, leži u djelu bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio* u X stoljeću; u njemu se kao političko-teritorijalne formacije na tlu današnje Bosne i Hercegovine spominju Bosna s gradovima Desnek (u okolici Visokoga?) i Katera (Kotorac kod Sarajeva), Hum, Trebinje s Konavljem i dio oblasti Neretljana. U vrijeme, dakle, kada su već relativno visoko razvijeni neki drugi južnoslavenski feudalni suvereniteti Hrvatska, Duklja, Raška, o Bosni – središnjem prostoru, nepristupačnom i zagonetnom – malo se zna.

S nejasnim stupnjem političke samostalnosti, Bosna je u ovo vrijeme pod naizmjeničnom vrhovnom vlašću susjednih, jačih vladara, hrvatskih, dukljanskih, raških, te u znaku globalne predominacije Bizanta i, kasnije, Ugarske. Najstariji imenom poznati vladar Bosne je neki knez Stjepan, postavljen od Bodina, kralja Duklje u IX stoljeću. U vrijeme bana Borića polovicom XII stoljeća već je evidentan porast ugarskih aspiracija na Bosnu.

Za vladavine bana Kulina (1180-1204) počinje političko-ekonomska stabilizacija i teritorijalno širenje Bosne, njeno trgovačko otvaranje, osobito prema Dubrovniku, koji će u tom pogledu igrati vrlo značajnu ulogu kroz čitav srednji vijek, kao i kasnije, u razdoblju osmanske vlasti, i istovremeno snažniji razmah kulturnoga života. U to vrijeme padaju i prve denuncijacije papskoj kuriji zbog navodnoga krivovjerja, te prve prijetnje kaznenim ekspedicijama i križarskim vojnama.

Čitavo 13. stoljeće pod banovima Matijom Ninoslavom, Prijezdom, Stjepanom Kotromanom, protječe u znaku poli-

tičkih oscilacija, unutrašnjih dinastičkih sukoba, mahom izazvanih ugarskim intervencijama.

S banom Stjepanom II Kotromanićem (1322-1353) u Bosni se stvara osnova za svestrani napredak, koji doživljava kulminaciju za vladanja Tvrtka I Kotromanića (1353-1377. ban, 1377-1391. kralj). Tada Bosna dostiže vrhunac političke snage i teritorijalne veličine, prostirući se od Jadrana na dugom potezu od Kotora do Biograda na Moru, s otocima Korčulom, Bračom, Hvarom, do Save i do Drine.

U ovo razdoblje spada i događaj koji je presudno odredio duhovnu i civilizacijsku fizionomiju Bosne u srednjem vijeku, ali i kroz cijelu kasniju povijest do danas: utemeljenje franjevačke Bosanske vikarije. Franjevci kao misionari počinju u Bosni djelovati još krajem XIII stoljeća, nakon što je propala misionarska akcija dominikanaca (oko 1240) i nakon što je stolica bosanskih biskupa prenesena iz Vrhbosne (današnje Sarajevo) u Đakovo u Slavoniji (oko 1251). Od početka njihov se pristup zasniva na načelu razumijevanja domaćih prilika i običaja, na metodi uživljavanja u socijalni i kulturni ambijent, te, čim je to bilo moguće, na ljudima rođenim u Bosni. Franjevci zato lako stječu povjerenje puka, a bosanski vladari vide u njima značajan oslonac u političkoj emancipaciji od stalnih ugarskih pretenzija, kao i od aspiracija Rima preko đakovskih biskupa. Tako je u dogovoru između bana Stjepana II Kotromanića i fra Peregrina Saksonca franjevačko djelovanje u Bosni steklo čvrstu i trajnu organizacijsku formu: osnovana je 1340. godine Bosanska vikarija. Ona će, kroza sve mijene bosanskog društva i države, potrajati, u liku franjevačke redovničke provincije Bosne Srebrene, sve do danas.

Od tada počinju nicati brojne franjevačke nastambe i samostani: Srebrenica, Mile kod Visokog, Sutjeska (Kraljeva), Tuzla, Gradovrh, Zvornik, Lašva, Olovo, Fojnica, Kreševo, Vranduk,

Tešanj, Bihać, Otoka, Krupa na Uni, Zvečaj, Krupa na Vrbasu, Jajce, Jezero, Livno, Glamoč, Duvno, Konjic, Mostar, Ljubuški itd., a grade se i brojne crkve. Svoju djelatnost franjevci razvijaju prvenstveno oko gradova koji počinju stasati u ovomu razdoblju, trgovačkih kolonija i rudarskih naselja, ali i po zabačenijim, slabije civiliziranim područjima, a ulaze i u vladarske dvorove, kao diplomati, savjetnici, posrednici, duhovnici. Franjevačko djelovanje se ne ograničuje samo na vjersko-crkvenu domenu, nego je sveobuhvatno – nema nijednog vida razvoja srednjovjekovne bosanske civilizacije, u koji oni nisu uključeni kao aktivni pratioci i sustvaraoci.

Bosna je u XIV stoljeću, dakle, scena brojnih dinamičnih procesa i važnih događaja – i plodotvornih i proturječnih – koji karakteriziraju svaku epohu naglog bujanja života u svim sferama. U ovom razdoblju grade se brojni utvrđeni gradovi i vladarske rezidencije, pojačavaju se veze s evropskim dvorovima. Intenziviraju se neke privredne grane, prije svega rudarstvo, zbog čijeg su unapređenja dovedeni Sasi, i trgovina, u kojoj su i dalje najvažniji partner Dubrovčani. Razvijaju se zanati, niču naselja, trgovačke kolonije, trgovišta. Srednjovjekovni trg Drijeva u donjem toku rijeke Neretve bio je jedan od najdinamičnijih i najotvorenijih trgova na Mediteranu. Među dubrovačkim kolonijama i domaćim otvorenim naseljima poznati su Fojnica, Olovo, Podvisoki, Srebrenica, Foča, Prača i Podborač.* Veze sa svijetom ogledaju se i u tome što sve veći broj domaćih ljudi počinje odlaziti na izučavanje različitih zanata u razvijene hrvatske gradove kao što su Dubrovnik, Zadar, Split. Svakodnevna slika su trgovački karavani i do 300 konja, a za

* Najcjelovitije predočeni podaci o srednjovjekovnim gradovima u Bosni i Hercegovini mogu se naći u studiji Desanke Kojić-Kovačević *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.

njihove potrebe podižu se *kuće* (svratišta) znatnog kapaciteta. U kovnicama kuje se vlastiti novac, a po nalazima i nekim opisima nakita, odjeće, pribora i predmeta svakodnevne upotrebe može se vidjeti da se na dvorovima i u velikaškim gradovima ne živi nimalo manje otmjeno ni sa slabijim ukusom od onoga po suvremenim evropskim dvorovima. Ilustrativna je u tom pogledu priča, dokumentirana suvremenim izvorima, o tome kako su velike vojvode Hrvoje i Sandalj impresionirali evropsku feudalnu elitu za vrijeme velikog turnira u Budimu 1412. godine – odjećom, opremom, oružjem i držanjem.

U umjetnosti stećaka već je ostvaren visok stupanj rafinmana, kao i u umjetnosti pisanja i iluminiranja rukopisa.

Duhovnu, vjersko-crkvenu situaciju, kako smo vidjeli, karakterizira paralelizam djelovanja Katoličke crkve, utjelovljene u franjevačkom redu, i Crkve bosanske, koja je vremenom stekla značajan autoritet u političkom životu zemlje.

Od početka XV stoljeća počinje se pojavljivati u Hercegovini pravoslavlje, potpomognuto djelovanjem Sandalja Hranića i potom hercega Stjepana Kosače.

Za religijsku i konfesionalnu sliku Bosne i Huma u XV stoljeću treba naglasiti da je, uz tri spomenute komponente, nekoliko desetljeća prije pada Bosne pod Tursku već intenzivno prisutna i četvrta – islam. Turci su, naime, u prvim decenijima ovog stoljeća već bili osvojili neke krajeve i gradove u istočnoj Bosni, i od njih formirali upravne jedinice. Prisutnost islama ne svodi se samo na političke i vojne predstavnike nove vlasti, nego je to aktivni proces unošenja jedne nove religije i civilizacije, u obliku prvog vala islamizacije domaćeg svijeta i stvaranja novog tipa gradskih naselja.

No, krajem 14. stoljeća, nakon Tvrtkove smrti u krilu općeg procvata počeo se naglo razvijati i jedan maligni proces, ionako tipičan za feudalizam, a u bosanskom slučaju pojačan

žilavim reliktom drevnih plemenskih odnosa, takozvanom "plemenitom baštinom" (neotuđivost posjeda, naslijeđenog i stečenog). To je proces u kojem se oblikuje profil moćnog feudalca – oblasnog gospodara, kakvi će uskoro biti Hrvoje Vukčić Hrvatinić u Donjim Krajima, Sandalj Hranić Kosača i kasnije Stjepan Vukčić Kosača u Humu, Pavao Radinović (i kasnije sin mu Radoslav Pavlović) u Podrinju, te Zlatonosovići, Dinjičići, Kovačevići, Radivojevići... K tomu, u ovo vrijeme pada i prvi okršaj s Turcima 1386. godine u dolini Neretve. Do bitke na Kosovu, Turci će još jedanput upasti u Bosnu, biti odbačeni (1388, kod Bileće). Ovi prvi sudari označit će beskrajnu seriju ratova s Turcima, koja do definitivnog pada Jajca 1528. traje, dakle, čitavih 140 godina.

Političku situaciju u Bosanskome Kraljevstvu nakon Tvrtkove smrti i u prvim decenijima XV stoljeća obilježavaju borbe za krunu, sve ozbiljniji upadi Turaka i anarhično djelovanje oblasnih gospodara, koji praktično postaju suvereni na svom području. Ovo stanje unekoliko zorno ilustriraju brze smjene na vladarskoj stolici: za samo trideset godina, od 1391. do 1421, na njoj sjede Stjepan Dabiša, Jelena, Stjepan Ostoja, Tvrtko II, ponovo Stjepan Ostoja, te Stjepan Ostojić...

Evropu zahvaća sve veća strava od Turaka; Rim pojačava katoličko djelovanje u Bosni, obećavajući zauzvrat organiziranje obrane od turske plime. Osiljeni oblasni gospodari Hrvoje, Sandalj i Pavao Radinović ne biraju sredstva u međusobnim obračunima i u težnji da se sasvim otrgnu od kraljevske vlasti. Paktiraju i s Turcima, koji vješto koriste njihovo rivalstvo i uspijevaju se učvrstiti u nekim gradovima u istočnim oblastima zemlje, i čak nametnuti kralju obavezu plaćanja danka. Od godine 1415, kada su Turci u velikoj bitki kod Doboja porazili ugarsku vojsku, njihov utjecaj na unutrašnje političke prilike u Bosni sve je veći i direktniji.

U drugoj polovici stoljeća, za kraljeva Stjepana Tomaša (1443-1461) i Stjepana Tomaševića (1461-1463), kada su osim Stjepana Vukčića Kosače svi drugi feudalci pomrli ili ubijeni u obračunima i intrigama, u toku je proces u kojem se sve jasnije izdvajaju dva najvažnija područja države: krajevi pod kraljevom upravom, koja dostiže znatan stupanj centralizacije (Bosna, Usora i Soli, Podrinje, Donji Kraji itd.), i Hum pod Stjepanom Vukčićem Kosačom, koji 1448. godine uzima titulu hercega.

Nastavljajući zamah postignut u XIV stoljeću na podlozi političke, administrativne i ekonomske stabilnosti Tvrtkove epohe, kultura u Bosni i Humu dostići će svoj apogej u XV stoljeću, i u pogledu kvantifikacije i diversifikacije formi, kao i u pogledu duhovnog i estetskog rafinmana i visine dometa. U ovih šest decenija napisani su i islikani najljepši bosanski iluminirani rukopisi, dovršeni ili sagrađeni impozantni utvrđeni gradovi i objekti sakralne arhitekture. Nadasve, umjetnost stećaka je podignuta na najviši nivo.

## *Crkva bosanska*

U cijeloj bosanskohercegovačkoj medijevalnoj povijesti nema fenomena oko kojega se naplelo toliko različitih tumačenja, romantičnih konstrukcija, sporenja i mistifikacija, kao oko Crkve bosanske i navodnoga "bogumilskog" krivovjerja njezinih pripadnika. Crkva bosanska od druge polovice 19. stoljeća stalno je predmetom zanimanja mnogih znanstvenika, ozbiljnih i manje ozbiljnih, političara, pisaca i pjesnika, ali je u svemu tomu bila i motivom ideoloških instrumentalizacija, uvijek u službi ove ili one tekuće političke i nacionalne kon-

cepcije. To je, naravno, samo još više onemogućavalo kritički pristup i sigurniju spoznaju o ionako zamršenoj i nejasnoj pojavi.*

Sažimajući sve brojne teorije i pretpostavke, moguće je, sasvim pojednostavljeno, govoriti o dva glavna stajališta. Starije, po kojemu je Crkva bosanska heretička, srodna onim učenjima i crkvenim organizacijama poniklim u krilu velike dualističke hereze, koja je preplavila dijelove Evrope u srednjemu vijeku, i novije, po kojemu je riječ o narodnoj crkvi, utemeljenoj na *ćirilometodskim* tradicijama slavenske liturgije, koja u teološko-doktrinarnomu smislu ne odstupa od kršćanskoga nauka, ali pokušava izgraditi jurisdikcijsku i organizacijsku neovisnost o Rimu. Prvo stajalište vodi porijeklo od starih ideoloških anatema na Bosance, koje je upućivala rimska kurija, a kasniji kršćanski pisci ih nekritički preuzimali i mehanički ponavljali. Po toj teoriji Crkva bosanska je "bogumilska", s dualističkim učenjem o dva jednaka počela, zlom i dobrom; ona odbacuje kršćanske sakramente i simbole, osobito križ, a u socijalno-političkom smislu gotovo da predstavlja svjesnu negaciju onodobnoga društvenog sistema. U tom tumačenju jaka je tendencija da se svi kulturni fenomeni bosanskoga srednjega vijeka pripišu takvoj, dualističkoj Crkvi, s ezoteričnim gnostičkim učenjima. Zanimljivo je kako je ta interpretacija sa svim svojim izvedenicama, kojoj je znanstvenu formu i autoritet, kao nitko poslije njega, dao zagrebački svećenik, povjesničar Franjo Rački 1870. godine u svojemu djelu *Bogomili i Patareni*, poslužila najrazličitijim inspiracijama:

* Cjelovit prikaz kontroverzi oko Crkve bosanske, kao i novo tumačenje njezina porijekla i karaktera, razvio je Dubravko Lovrenović u obimnoj studiji *Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Sarajevo-Zagreb 2006.

političkim, iz kojih su se razvijale razne ideološke novotvorine, od austrougarskoga kabinetskog bosanstva, preko kasnije socijalističke sugestije i simpatije za navodni antiklerikalizam i socijalni nonkonformizam, do bajke o "bogumilskom narodu", koji je listom prihvatio islam nakon turske invazije, ali i pjesničkim, na koje je ova teorija djelovala magičnom sugestivnošću, i u nekim djelima ostvarila snažne vizije, kod kojih ta nova, poetsko-estetska stvarnost teksta postaje neovisna o svojim problematičnim polaznim premisama, pa i potpuno pogrešnim ili iskonstruiranim "faktima" (u esejima Miroslava Krleže, i u poeziji Maka Dizdara, prije svega).

Otkad je pedesetih godina XX stoljeća došlo do novoga zanimanja za kulturne pojave srednjega vijeka i do njihova kritičkog multidisciplinarnog istraživanja i proučavanja (stećci, manuskripti, gradovi, epigrafi, umjetnički obrt...), postajalo je sve jasnije da je duhovna fizionomija bosanskoga srednjeg vijeka bila mnogo drukčija, pa i mnogo slojevitija od romantizirane crno-bijele slike.

Da bi stvari postale jasnije, pokazalo se, potrebno je samo vjerodostojno promatrati Bosnu, njezino društvo, u njezinom stvarnom onodobnom političkom i duhovnom položaju i kontekstu. Osnovni elementi toga konteksta su: sami geografski položaj Bosne, crkveno naslijeđe ćirilometodske liturgije, krize i postupno gašenje Bizanta a uspon ugarske države s veoma jakim pretenzijama na Bosnu, snaženje srpske države u oba smisla, državnom i crkvenom, osobito od stjecanja crkvene autokefalnosti 1219. godine, uvijek prisutni antagonizam između Ugarske i rimske kurije u vezi s težnjom i jedne i druge za izravnim utjecajem u Bosni, nastojanje bosanskih vladara za što većim stupnjem samostalnosti i legitimnosti, što je u srednjem vijeku nerazdvojno povezano sa crkvom i religijom, te, konačno, trajni antagonizam između vladara i veli-

kaša bosanskih, u okviru kojega su se, po logici interesa, prvi utjecali autoritetu Rimske crkve, a drugi tradicijskoj ustanovi Crkve bosanske.

Ukratko, sve se više pokazuje da su sve denuncijacije, prijetnje i optužbe Bosanaca za krivovjerje uvijek bile motivirane mnogo više političkim nego vjersko-crkvenim razlozima i da su se uvijek služile univerzalnim obrascima inkriminacije, koji sa stvarnim stanjem u Bosni nisu imali mnogo veze. Također, u cjelokupnom kulturnom materijalu bosanskoga srednjeg vijeka nema elemenata "bogumilstva" ni neke druge hereze. Ključni tekstovi, od teksta Bilinopoljske abjuracije 1203, do oporuke *gosta* Radina 1466, upravo napadno operiraju s pravovjernim, kršćanskim toposima i izrazima. Ban Kulin, vidjeli smo, u dojavama dukljanskoga kralja Vukana 1199. i splitskoga biskupa Bernarda optužen je pred papom Inocentom III da je ugostio krivovjerce i da je i sam prionuo uz njihovo učenje. Na to je ban ponudio da papini ljudi utvrde pravo stanje u samoj Bosni, što je i prihvaćeno: u Bosnu je došao papin legat Ivan de Casamaris, i rezultat njegova rada bio je skup 8. travnja 1203. na Bilinomu Polju kod Zenice. Taj skup okončan je izjavom predstavnika bosanskih krstjana, koja je nešto kasnije potvrđena u Budimu pred ugarskim kraljem; u historiografiji ta izjava poznata je pod imenom Bilinopoljska abjuracija. Njome se bosanski krstjani obavezuju na poštivanje općega kodeksa Katoličke crkve, a iz teksta se jasno vidi i što su oni u organizacijskomu smislu: monaška zajednica (možda čak s tzv. dvostrukim samostanima – za muški i za ženski dio zajednice), kakvih je u to vrijeme u Evropi bilo mnogo, i oko čijega normativnoga disciplíniranja se je upravo reformirana Katolička crkva veoma trudila. *Gost* Radin Butković, dostojanstvenik Crkve bosanske, sklonio se s 50-60 sljedbenika ispred turske najezde u Dubrov-

nik, tražeći od mletačkih vlasti dozvolu daljega prolaska na njihovo područje. Molba mu je povoljno riješena, ali on je do smrti ostao u Dubrovniku (gdje je, uostalom, još od 1455. imao na raspolaganju lijepu kuću). *Gost* Radin sastavio je 5. 1. 1466. svoj testament, i taj tekst čitavim nizom podataka, izraza, ekspliciranih vjerovanja uvjerljivo pobija mogućnost da bi njegov potpisnik i na koji način pripadao nekoj heretičkoj sljedbi ili organizaciji.

Pogrdnim krivovjernim imenima *patareni, katari, manihejci, prokleti babuni, kuga bosanska*... Bosance i pripadnike Crkve bosanske zovu samo strani izvori – oni koji ih optužuju i proklinju a bogumilsko ime, primijenjeno na Bosnu, tek je devetnaestovjekovni kabinetski izum. Oni, pak, sami sebe zovu isključivo i samo: *krstjani* i *krstjanice*.

S druge strane, pak, ostaje činjenica da se Crkva bosanska, kao specifična crkvena organizacijska forma, razvila u Bosni, i postojala u njoj kroza sve vrijeme postojanja bosanske države. Imala je svoju hijerarhiju: *dida, strojnike, goste* i *starce*, neku vrstu redovničke organizacije s *hižama* (kućama). Bila je respektirana i igrala važnu ulogu u političkom životu svoje zemlje, a njezini dostojanstvenici bili su ljudi s jakim društvenim ugledom i sigurnim statusom, što je posve oprečno od iskustva i sudbine evropskih heretičkih crkava i njihovih pristalica, koji su bili izloženi najbrutalnijemu istrebljenju.

Novija kritička istraživanja sugeriraju, uza svu otvorenost i zagonetnost teme, koja će i dalje intrigirati znanstvenu, političku i umjetničku fantaziju, ovakav okvirni zaključak: Crkva se je bosanska razvila kao svojevrstan nastavak i zamjena za Bosansku biskupiju (sa ćirilometodskom liturgijom) u razdoblju nakon neuspjeloga pokušaja njezina latiniziranja i prijenosa njezina sjedišta u Đakovo polovicom 13. stoljeća, te je kao tradicionalna ćirilometodska crkva narodnoga jezika i

liturgije trajala i nakon osnivanja franjevačke Bosanske vikarije (1340), paralelno s njome i u svojevrsnim rivalskim ali i koegzistentnim odnosima s njome, sve do pred sam kraj Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine.

## *Graditeljstvo*

Najrječitiji spomenici bosanskog srednjovjekovnog graditeljstva su ostaci utvrđenih gradova, koji su svojom slikovitošću i evokativnošću nezamjenljiv element bosanskohercegovačkog pejzaža.

Stručnjaci znaju za oko dvije stotine takvih gradova širom Bosne i Hercegovine, a računa se da ih je tokom srednjeg vijeka bilo izgrađeno blizu 350. Intenzivnija gradnja počela je u doba Stjepana II Kotromanića, u prvoj polovici XIV stoljeća (iako se za neke zna od ranije), kada Bosna postaje jaka država "od mora do Save, od Cetine do Drine", a u sve većem porastu je u doba Tvrtkovo, i kasnije, u XV stoljeću.

U tehnici gradnje i u stilskim elementima bosanskih tvrđava i gradova mogu se pratiti sve krupnije promjene ovoga vremena – unapređivanje graditeljstva, usavršavanje napadačkog oružja, stilske metamorfoze, a uočene su i neke osobine stila i tehnike, nepoznate izvan Bosne. Takav jedan detalj je "armiranje" zidne mase poprečno položenim drvenim oblicama, karakteristično za sve srednjovjekovne gradove u Bosni.

Primarna namjena gradova bila je vojno-obrambena. To se osobito zorno vidi na nekim većim cjelinama, kakve su, na primjer, lanci tvrđava i gradova podignutih uz tok Vrbasa i Bosne. Mnogi su se razvijali i kao naseobine, unutar samih zidova i oko grada, u podgrađima. Konačno, jedan broj gradova

nastao je i razvijao se kao sjedište banova i kraljeva, te velikih oblasnih gospodara.

Najstariji politički centar srednjovjekovne Bosne, sudeći po mnogim indikativnim nalazima i podacima, bila je pitoma i komunikativno otvorena ravan na obalama Bosne, oko Visokog. Taj kraj, i njegovo šire područje, vjerojatno je ono uže lokalizirano naselje ili skup naselja koje se u starim izvorima naziva Bosnom, i po kojemu će cijela zemlja dobiti ime. Na tom malom prostoru koncentrirani su dragocjeni nalazi.

U Biskupićima (Muhašinovići) stajala je Kulinova crkva s dragocjenim ktitorskim natpisom u kamenu, u Milima (danas Arnautovići) sastajao se bosanski sabor, *stanak,* krunjen prvi bosanski kralj Tvrtko. Tu mu je, u crkvi Sv. Nikole, grobnica, kao i grobnica njegova velikoga prethodnika bana Stjepana Kotromanića. U Podvisokome i u Moštrama bili su kraljevski dvori, a utvrđeni grad Visoki, koji je u turskoj okupaciji razoren, kroz dugo vrijeme spominje se kao jedno od najvažnijih mjesta Bosne.

Priča o otkriću u Milima zavređuje koji redak više. Arheolozi Zemaljskoga muzeja u Sarajevu tu su 1909. i 1910. godine obavljali iskopavanja, misleći naići na antičke ostatke. Ono, pak, što su našli, bio je vjerojatno najvažniji nalaz srednjeg vijeka: ostaci franjevačke crkve Sv. Nikole na dvjema starijim, jednoj romaničkoj i jednoj manjoj gotičkoj crkvici, u njoj veliki stećak (sic!), a pod njim kripta – kraljevska grobnica, s izuzetno važnim materijalom: nakit, zlatom vezen brokat s motivom kraljevskoga grba, itd... . Umjesto pažljive obrade, zaštite nalazišta i publiciranja otkrića, uslijedio je – potpuni muk! Stećak su dali razbiti i komadima kamena zatrpati grobnicu, otkriće nikada nije znanstveno objavljeno, a sitni predmeti dopremljeni su (tko zna – da li svi?) u Muzej, ali nisu muzeološki obrađeni, nego su nemarno zatureni, neki

čak krivo klasificirani i označeni. Preko lokaliteta u Milima prvo je napravljena uskotračna, a nakon drugoga svjetskog rata širokotračna željeznička pruga, i pokraj nje cesta. O svemu bi se znalo tek ponešto, ili nimalo, da se neki stručnjaci iz Muzeja nisu počeli prvo sporadično baviti ovom zagonetkom (Irma Čremošnik, Đuro Basler), a onda Pavao Anđelić proveo sistematsko revizijsko iskopavanje 1967-1977, uz odgovarajući tretman materijala u Muzeju. Na osnovi svega što je preostalo od onoga bogatoga nalazišta od prije pola stoljeća, utvrđene su sve važne činjenice koje smo naveli, kao i to da je u slučaju crkve Sv. Nikole riječ upravo o onoj gradnji (i samostanu uz nju), koju je dao sagraditi ban Stjepan Kotromanić neposredno nakon svojega sporazuma s fra Peregrinom Saksoncem o zasnivanju franjevačke *redodržave* u Bosni i da je tu bilo prvo sjedište Bosanske vikarije.

Može li se dati objašnjenje čudnoga vandalizma iz 1910. godine? Bit će da su najbliži istini autori (npr. Marian Wenzel) koji smatraju kako je to djelo austrougarskih kulturpolitičara u Bosni. Oni su, naime, bili već previše uložili u propagiranje teorije o "bogumilskoj Bosni" smatrajući da će i time neutralizirati aktualna nacionalna gibanja, koja su osjećali kao izravnu opasnost, te im je otkriće da su dva najmarkantnija bosanska vladara sahranjeni u Katoličkoj crkvi, jedan k tomu pod stećkom, izgledalo kao prevelika napast za njihovu ideološku konstrukciju. U svakom slučaju, sredstva i moći za tako sveobuhvatnu i efikasnu akciju uništavanja tragova i organiziranje zaborava jednoga ovako kapitalnog otkrića mogla je imati samo država.

U blizini ovoga najranijeg središta Bosne, prirodno povezani s njim, nalaze se dva grada koja u historiji Bosne imaju izuzetnu ulogu. To su Sutjeska (Kraljeva Sutjeska) i Bobovac – *stona mista* bosanskih vladara. Njima se, na drugom kraju

zemlje, pridružuje Jajce, grad velikaša Hrvatinića, a pred kraj bosanske samostalnosti kraljevski grad i mjesto pogibije posljednjeg vladara. Bilo je još mnogo gradova, koje su izgradili veliki feudalci, a na nekima imali i svoje dvorove: Borač, Ključ u Humu, Travnik, Pavlovac, Ključ na Sani, Prozor, Sokol na Plivi (zapravo, na Plivinoj pritoki Sokočnici), Blagaj, Samobor, Sokol na Drini, Dobor...

Oko najvećih i najvažnijih gradova kao jezgara utjecaja postepeno se formirala specifična politička, privredna i kulturna klima, tako da se u izvjesnim nijansama može govoriti o trima glavnim bosanskim srednjovjekovnim kulturnim krugovima: srednjobosanski sa centrima u Bobovcu, Sutjesci i Visokom, jajački (osobito otkad Jajce polovicom XV st. postaje kraljevski grad), i humski, čije se profiliranje u zadnjih nekoliko decenija pred tursku okupaciju počinje opažati u vezi s djelovanjem Kosača.

Bobovac, koji je u Bosni i izvan nje bio smatran glavnim gradom države, u mnogo čemu bio je reprezentativan, a sudbina mu je simbolična: u prvim danima turskog osvajanja opljačkan je, zapaljen i porušen, te kasnije adaptiran za potrebe manje vojne posade. Grad Bobovac spominje se u izvorima prvi put 1350. godine. Izgrađen kao tipični visinski, tzv. odsječeni grad, na vrletnom visu, s majstorskim prilagođavanjem uvjetima terena, na površini preko 10.000 $m^2$, Bobovac je za svoje vrijeme bio impozantan graditeljski kompleks, sa preko 1000 m bedema, 11 kula i s vrlo razvijenom urbanom unutrašnjošću.

Ansamblom dvora dominirale su dvije palače, a dopunjavala su ih spremišta za žito, cisterne za vodu, kovačnice i zgrada za ostale zanatske radionice, staja za konje, te pripadajući obrambeni objekti. Na drugom kraju grada oko malog trga stajala je crkva i grobna kapela. Iako je Bobovac primarno bio administrativno-vojni centar, tokom vremena u njemu se

razvila i znatna trgovačka i zanatska naseobinska aglomeracija, koja je izašla i izvan bedema, u dva podgrađa nejednake veličine. Inače, u širem značenju često se u suvremenim izvorima podgrađem Bobovca smatrala nedaleka Sutjeska, u kojoj je stajala otvorena vladarska rezidencija. Sa stanovišta onovremene kulture stanovanja, arhitektonskih detaljnih rješenja i umjetničke opremljenosti, bobovački dvor je rječita potvrda nivoa do kojeg se elita bosanskoga feudalnog društva probila, ne zaostajući za evropskim standardima toga vremena. Sve to staklo i metal, pećna keramika i pozlata, kapiteli, portali i romaničko-gotičke bifore, bareljefna plastika i heraldika, ostaci zidnog slikarstva i indicije koje govore o upotrebi bogatih zidnih draperija – svjedočanstva su rafiniranog ukusa, potreba i moći ovog gornjeg sloja srednjovjekovne Bosne, a provenijencija mnogih od tih elemenata ilustracija je živih i razvijenih veza s evropskim centrima kulture, baš kao što specifične odlike bosanskoga graditeljstva, uočljive u bobovačkim fortifikacijama i zgradama, govore o znatnom udjelu domaćih majstora u njihovoj gradnji, i o zavidnom umijeću tih majstora. Po materijalnim ostacima i po doduše fragmentarnim i nepotpunim podacima u izvorima, o životu na bosanskim dvorovima može se reći da je – ako ne u stupnju, u vrsti sigurno – imao sve karakteristike i kolorit života i kulture zapadnoevropskoga razvijenoga feudalizma. U znatnoj mjeri to se odnosi i na život u gradskim naseljima, podgrađima, trgovačkim kolonijama, rudarskim naseobinama, koja su tek u novije vrijeme postala predmetom sistematičnijih naučnih istraživanja.

Crkveno graditeljstvo, i inače najmonumentalniji i najkarakterističniji izraz medijevalnog duha, u Bosni nije ostavilo znatnijega traga, iako su sakralni objekti podizani kroz čitav srednji vijek, a sve masovnije od polovice XIV stoljeća, otkad je sve veći utjecaj franjevaca. Ova činjenica se ne bi mogla

tumačiti kao puka insuficijencija ili nesposobnost, utoliko više što u Bosni pogotovo u drugoj polovici XIV i u XV stoljeću nije nedostajalo ni ekonomsko-materijalne osnove ni majstora graditelja sposobnih za poduhvate većeg stila. Također, ovu pojavu pogrešno bi bilo objašnjavati isključivo kao posljedicu nesklonosti Crkve bosanske gradnji veleljepnih hramova. Mnogo je vjerojatnije da je odsutnost materijalnih tragova rezultat uništavanja, i kasnije historije, nesklone obnavljanju i podizanju građevina ovog tipa.

Ostaci crkava iz srednjeg vijeka koji su se održali do danas vrlo su malobrojni: ruševine sv. Marije i zvonik sv. Luke u Jajcu, ostaci crkve sv. Jurja u Koluniću kod Bosanskoga Petrovca, objekti u Ošanićima kod Stoca, Varešu, Podmilačju kod Jajca, Sopotnici kod Goražda, Dobrunu kod Višegrada, te crkve u Srebrenici, Bihaću i Jajcu koje su kasnije pretvorene u džamije. Na temelju ovih primjera može se ustanoviti prožimanje romaničkih i gotičkih elemenata, s primjetnom prevagom ovih drugih. Zvonik sv. Luke, jedini srednjovjekovni toranj sačuvan u Bosni, predstavlja poseban kuriozum: prvu fazu gradnje, donji dio zvonika, karakteriziraju elementi romanike, kasnije biva nadograđen gotičkim stilom, a u 15. stoljeću na samom vrhu zvonika ugrađene su tipično romaničke bifore.

Za ovaj crkveni kompleks – toranj sv. Luke i crkva sv. Marije – vezan je jedan karakterističan srednjovjekovni događaj, priča o svečevim kostima, koji danas djeluje humorno-groteskno, a u svoje vrijeme je burkao duhove od Jajca i Dubrovnika, do Budima, Venecije, Padove i Rima. Kad se tadašnji bosanski prijestolonasljednik Stjepan Tomašević 1459. godine oženio kćerkom srpskog despota Lazara Brankovića Jelenom-Marom, ona mu je iz Smedereva, kao najvredniji dio miraza, donijela moći svetog Luke evanđelista. Moći su pohranjene u crkvu sv. Marije. Iako naziv crkve nikad nije zvanično mije-

njan, od tada narod i crkvu i zvonik zna samo pod Lukinim imenom.

No, putovanje se nastavlja. Kada su Turci 1463. osvojili Bosnu i nakratko zauzeli Jajce, kraljica Mara stigla je uteći sa svojim blagom, a, naravno, ponijela je i svečeve kosti. Odmah je objavila prodaju, i jedno vrijeme trajalo je oštro nadmetanje: ugarski kralj Matija Korvin nudio joj je tri dvorca u Slavoniji u trajno vlasništvo, a Mletačka Republika novce. Iako se Mara tuži u jednom pismu da Mlečići puno otežu i da su škrti, privoljela se na kraju njihovim novcima. Sveti Luka je svečano doputovao u Mletke i pohranjen je u raskošan lijes. Ceremoniju je glavom predvodio dužd Kristofor Moro. No, nije kraj. Sad benediktinci iz Padove pokrenuše parnicu, osporavajući autentičnost smederevsko-jajačkih moći. Dok se parnica ne svrši, Mlečani skloniše relikviju u jednu zabačenu crkvu, a predmet uputiše papi na rješavanje. Spor do danas nije riješen, a navodni sveti Luka čami i dalje, anoniman i zaboravljen, u tami periferijske venecijanske crkve San Giobbe.

U okviru srednjovjekovnog bosanskog sakralnog graditeljstva zanimljiv fenomen predstavljaju grobne crkve, mauzoleji, kakve su vladarska kapela na Bobovcu, mauzolej Batala Santića u Turbetu kod Travnika, crkva kneza Vlađa Bjelića u Vlahovićima kod Ljubinja. Posebno markantan objekt je podzemna crkva u Jajcu. Manjak historijskog pamćenja, karakterističan za zemlje sa sudbinom poput bosanske, prozvao ju je "katakombama", po analogiji s rimskim podzemnim svetištima i skrovištima iz vremena prvih kršćana. Po svoj prilici, radi se o crkvi za obavljanje viteških inicijacija, koju je krajem XIV stoljeća dao izgraditi Hrvoje Vukčić. Sva je izdubljena u živcu kamenu, a predstavlja cjelovitu i relativno razvijenu arhitektonsku cjelinu, te je i po samoj zamisli i po stvaralačkom rezultatu pravi kuriozum svoga vremena.

Lapidarni zapisi u kamenu i historijski izvori omogućuju da znamo i neka od imena domaćih graditelja. Tako, na primjer, znamo da je *moistr* Braja zidao grobnicu trebinjskog *župana* Grda u XII stoljeću, a Draže Ohmučanin crkvu i grobnicu *velikog sudije* Gradiše u Podbrežju kod Zenice. Zna se, također, za boravak majstora iz hrvatskih primorskih gradova Dubrovnika, Splita i Zadra u Bosni, a i za odlazak mnogih domaćih ljudi na graditeljski zanat u te gradove, i kod najvećih arhitekata i skulptora vremena. Juraj Gradomilović iz Vesele Straže (Bugojno), na primjer, uči 1455. kod Andrije Alešija, a Mihovil Vučihnić 1449, Antun Drastić iz Livna 1467. i Radovan Radoslavčić iz Jajca 1451. godine kod velikoga majstora Jurja Dalmatinca.

O manjim umjetničkim formama, plastici, slikarstvu, najpodložnijim pustošenju i razaranju, danas je, osim vrlo oskudnog uvida, teško nešto više reći. O njihovom postojanju daju samo slutiti indicije i fragmenti kakvi su, na primjer, oni iz Bobovca.

S više sigurnosti i materijala može se govoriti o nekim vrlo raširenim oblicima umjetničkog zanatstva, u kojima se razvio specifičan *bosanski stil,* zasvjedočen na mnogo mjesta u suvremenoj prepisci, posebno onoj sa Dubrovnikom i Italijom. Ovo se naročito odnosi na obradu metala (posebno na zlatarstvo) i izradu nošnje "al modo de bossina", veoma cijenjene na mnogim evropskim dvorovima.

U ovom krugu pojava posebno se izdvajaju pečati bosanskih vladara i feudalaca, kao izrađevine koje u svojoj estetskoj dimenziji stoje ravnopravno s najljepšim primjercima srednjovjekovne evropske sigilografije.

## *Pismo, knjiga, sitnoslikarstvo*

Aspekt pisma, pismenosti, pojava je koja možda najbolje odslikava duhovnu i kulturnu fizionomiju medijevalne Bosne. Također, i katastrofalnu sudbinu ove kulture. Sve te povelje, dokumenti, pisma, kanonske knjige, evanđelistari, epigrafi u kamenu – kolikogod su svjedoci općeg duha svoga vremena i otisci duhovnog valovlja što je sa svih strana zapljuskivalo ove prostore, toliko su i ogledalo jednog uspješnog nastojanja da se otme slijepom, mehaničkom preuzimanju gotovih modela i da se izgradi vlastiti oblik, po vlastitoj mjeri i potrebi.

Na području srednjovjekovne Bosne i Huma potvrđena je, doduše neravnomjerna, upotreba četiriju pisama – grčkog, latinskog, glagoljice i ćirilice. Nasuprot podosta uvriježenom mišljenju o kulturnom vakuumu u srednjovjekovnoj Bosni, ovo govori ne samo o znatnom nivou pismenosti, već i o kulturno veoma zanimljivom i neoubičajenom polialfabetizmu. Ustaljujući se kao domaće pismo, ćirilica stječe markantne grafijske i slovne osobenosti, tako da se profilira kao poseban varijetet – bosanska ćirilica, bosančica. Ima indikacija po kojima se može vidjeti da je sličan proces prilagodbe bio počeo zahvaćati i glagoljicu u Bosni.

Još jedan medijevalni bosanski specifikum je pretežno svjetovni karakter centara pismenosti: mnogo veći i utjecajniji dio te djelatnosti obavljao se u vladarskim i velikaškim kancelarijama nego u samostanima i među redovnicima. U ovom kontekstu nije beznačajno da je poznata Kulinova povelja Dubrovčanima iz 1189. najstariji poznati službeni akt pisan narodnim jezikom na čitavom slavenskom jugu.

Radoje (na Kulinovom dvoru), Desoje (na Ninoslavljevom), Vladoje (na Tvrtkovom), Tomaš Lužac (na Dabišinom),

Stipan Dobrinović i Hrvatin (na Ostojinom) – samo su neka od imena mnogobrojnih *dijaka*, profesionalaca pisara, čija rukodjela govore o velikoj vještini i znanju koje su u ovim složenim vremenima i prilikama stjecali i nadograđivali. Iz tih rukopisa često zna zabljesnuti živost izraza, probijajući zadate okvire shema i formula elementima spontanosti i verbalne kreacije.

Na osnovi mnogih dokumenata i zapisa može se ustvrditi da je i među vlastelom, trgovcima i zanatlijama ovoga doba relativno velik broj vještih pismu.

Specifičan oblik medijevalne pismenosti su epigrafi: crkveni ktitorski natpisi, zapisi na stećcima, natpisi na pečatima itd. Najstariji poznati bosansko-humski epigrafi su ktitorski natpis na spominjanoj Humačkoj ploči (X stoljeće), fragment sa crkve u Kijevcima kod Prijedora (XI-XII stoljeće, glagoljicom), ćirilički natpis sa Kulinove crkve u Biskupićima kodVisokog i natpis sa crkve Kulinovog velikog sudije Gradiše iz Podbrežja kod Zenice.

O nimalo priprostom nivou pismenosti i kulturnih potreba rječito govori podatak, za koji je logično pretpostaviti da nije bio usamljen, da su po narudžbi vojvode Hrvoja, otprilike u isto vrijeme, napisane dvije knjige: *Hrvojev misal*, glagoljicom, i *Rukopis krstjanina Hvala*, ćirilicom.

Ovaj nas podatak vraća i na temu Crkve bosanske i navodnoga krivovjerja njezinih pripadnika. Svoje pripadništvo ćirilometodskoj praksi Crkve bosanske Hrvoje na izuzetan način posvjedočuje svojim odnosom spram oba njezina pisma – starijoj glagoljici i mlađoj ćirilici; taj odnos očevidno je odnos dobrog poznavanja i jednakoga poštivanja obiju grafijskih tradicija. Jezik tih knjiga je isti liturgijski obrazac narodnoga jezika, i po svemu tomu Hrvoje jest izraziti *krstjanin*, deklarirani sljedbenik Crkve bosanske. No, ni u jednom ni u drugom

manuskriptu nema elemenata po kojima bi oni odstupali od kanonskih kršćanskih knjiga, a sugerirali pripadnost nekoj heretičkoj sljedbi.

O simultanoj upotrebi raznih pisama u Bosni i o njihovom dobrom poznavanju vrlo ilustrativno govori i činjenica da je jedan broj kanonskih spisa nastao tako što su ćirilički tekstovi prepisivani iz glagoljičkih predložaka i obratno. U istom smislu zanimljive su i indikativne glagoljičke glose na marginama nekih ćiriličkih rukopisa. Glose, komentari i apokrifni odlomci u starim rukopisima značajni su i sa stanovišta književne historije, kao svjedočanstvo pomaka od prepisivačke djelatnosti k izvornoj književnoj kreaciji.

Najstariji glagoljički rukopis za koji se pretpostavlja da je nastao u Bosni jeste *Marijansko evanđelje* iz X stoljeća. Poznati bosanski glagoljički tekstovi su i *Grškovićev odlomak* iz XII stoljeća, sa ćiriličkim zapisima dodanim negdje tokom XIV stoljeća, *Mihanovićev odlomak* iz XII stoljeća, te spomenuti misal kojega je između 1403. i 1415. godine za Hrvoja Vukčića napisao dijak Butko. Ovo je ujedno i jedna od najljepših knjiga, sačuvana gotovo u cijelosti. Danas se čuva u Topkapi muzeju u Istanbulu.

Među ćiriličkim rukopisima ove vrste pandan Hrvojevu misalu po ljepoti izrade je *Miroslavljevo evanđelje*, izrađeno u XII stoljeću za humskog kneza Miroslava, brata Nemanjina, a pisali su ga i iluminirali Varsameleon i dijak Gligorije.

Po nekanonskim autorskim glosama i dodacima, i po tekstovima apokrifnog karaktera ističu se *Evanđelje Divoša Tihoradića* (iz XIV stoljeća), četiri sačuvana lista *Batalova evanđelja* koje je u XIV stoljeću za velikoga lašvanskog feudalca Batala napisao dijak Stanko Kromirjanin, *Srećkovićevo evanđelje* iz XIV-XV stoljeća zanimljivo po marginalnim pitanjima i odgovorima – jednoj vrsti pučke enciklopedije svoga doba,

*Mletački zbornik*, *Čajničko evanđelje* – jedini srednjovjekovni bosanski kodeks koji se danas nalazi u Bosni, već spomenuti *Hvalov rukopis* iz XIV-XV stoljeća, te *Rukopis krstjanina Radosava* iz XV stoljeća, poznat u literaturi i pod imenom *Apokalipsa bosanskih krstjana*.

Uz umjetnost stećaka, najizrazitija vrijednost medijevalne bosanske kulture svakako je umjetnost iluminacija u ovim knjigama – minijatura, sitnoslikarstvo. Pored toga što sadrži elemente mnogih umjetničkih tradicija (staroslavenske, bizantske, pa i koptske i armenske), razvijajući se ipak najjače u matici zapadnoevropskog toka od romanike, kakvu susrećemo u *Miroslavljevu evanđelju*, do zrele gotike majstorski reprezentirane u *Hrvojevu misalu*, bosanska minijatura odnjegovala je tako brojne i markantne vlastite postupke da se može smatrati zasebnim stilom u minijaturističkoj umjetnosti na slavenskom jugu. To se podjednako manifestira u izboru motiva, njihovom crtačkom i koloristićkom tretmanu, u ornamentici i u kompozicijskim rješenjima. Brojnošću, obiljem motiva i umjetničkom zrelošću osobito se ističu minijature *Miroslavljeva evanđelja* s bogatim likovnim bestijarijem i mnoštvom ljudskih likova, *Hrvojeva misala* s izuzetnim kalendarsko-poljodjelskim predstavama, te Hrvojevim portretom i grbom, *Hvalova rukopisa*, te *Mletačkog zbornika* i *Evanđelja Divoša Tihoradića*.

## *Bosanski mramorovi*

Jedinstvena pojava, sasvim izdvojena u evropskoj sepulkralnoj praksi, bosansko-humski nadgrobni spomenici, stećci, znače najizravniju emanaciju narodnoga stvaralačkog duha i najviši domet estetske kreacije u bosanskoj kulturi srednjega vi-

jeka. U cjelokupnoj medijevalnoj umjetnosti južnoslavenskih zemalja gotovo da nema oblika koji tako inspirativno djeluju i danas, u znanosti i u umjetnosti jednako. Među historičarima, historičarima umjetnosti, folkloristima i znanstvenicima mnogih drugih struka i specijalnosti, svjetskim i domaćim, tema bosanskih nadgrobnih spomenika već više od 150 godina stalan je izazov za nova i drukčija tumačenja i osvjetljenja, a o kreativnoj sugestivnosti ovih zagonetnih kamenih nadgrobnjaka rječito svjedoče snažna umjetnička ostvarenja njima inspirirana – u modernoj poeziji, slikarstvu, skulpturi, muzici...

O slavenskim vijekovima u Bosni prije XII-XIII stoljeća, to jest do Kulinova doba i prve pojave stećaka, malo se zna. Historiografija o tim vijekovima uglavnom šuti, nešto više govori arheologija, no sve je to još daleko od mogućnosti da se određenije rekonstruira slika života i kulture. Kako je na bosanskohercegovačkom prostoru tekao proces stapanja došljačke slavenske kuture sa zatečenom iliro-romanskom? U kojoj mjeri i na koji način je, uostalom, romanizirana drevna ilirska osnova? Koji specifični oblici su nastali i razvili se u tomu procesu stabilizacije iliro-romano-slavenskoga amalgama? Što je tu iliro-romansko, što slavensko, a na koji način se u sve to implantira kršćanstvo? Kako i koliko odzvanjaju elementi kultura Istoka, a u kojim formama bivaju usvajani impulsi zapadnoevropskoga kulturnog kruga? Ne treba zaboraviti da se tu radi o gotovo pola milenija dugomu razdoblju, iz kojega Bosna tek s Kulinovim dobom snažnije iskoračuje u dokumentiranu historiju.

Odakle stećci? I zašto ih je najviše u Bosni i Hercegovini? To su pitanja o genezi ove jedinstvene kultne umjetnosti na koja će se određenije moći odgovoriti tek onda kada budu jasnije osvijetljena stoljeća koja joj prethode i s kojima ona ne može ne biti u generičkoj vezi.

Sa svojih šezdesetak tisuća srednjovjekovnih *mramorova* Bosna i Hercegovina je ogromna otvorena galerija, jedinstven lapidarij jedne fascinantne umjetnosti. Tajnu njezina porijekla i nastanka znanost, dakle, i pored velikog interesa i ogromnog broja radova, do danas nije odgonetnula, niti je estetička misao sustavno zahvatila i osvijetlila njen umjetnički karakter i značenje. No, to možda i nije najvažnije. Važno je da je moderni duh prepoznao *mramorje* kao uzbudljiv i autentičan umjetnički izraz i kulturnu vrijednost, i osigurao mu, još nedovoljno ostvaren ali neminovan, put u zamišljeni muzej svjetske umjetnosti.

Umjetnost stećaka razvija se i traje kroz XIII, XIV, XV i XVI stoljeće, na prostoru skoro cijele današnje Bosne i Hercegovine, u dalmatinskom i nešto u kontinentalnom dijelu Hrvatske, te rubno u Srbiji i Crnoj Gori. Kronološki podizanje stećaka ne prestaje s turskim osvajanjima, nego se nastavlja do u XVI stoljeće, kada počinje doživljavati zanimljive transformacije o čemu će biti govora kasnije.

Izvorni narodni nazivi za stećke su *mramor, kami, bilig, kuća, zlamenije*, a za nekropole: *mramorje, grčko greblje, mašeti, divsko greblje*. Po svoj prilici najstandardniji i najrašireniji pučki izraz za stećke je – *mramor, mramorje*. Riječ dolazi iz latinskoga jezika: *mramor, oris,* koja je iz sekundarnoga značenja u latinskome: *kameni kip, spomenik uopće*, prešla u istome značenju i obliku (a ne u kasnijemu, turcificiranom: *mermer*) u pučki govor, zadržavši se u njemu do danas kao familijarni izraz za stare nadgrobne spomenike od klesanoga kamena; za pojedinačni spomenik: *mramor*, jednina, za skupinu: *mramorje*, pluralia tantum.

Bazični oblik stećka je horizontalno položen monolit, s postoljem ili bez njega, koji vremenom biva variran u nekoliko karakterističnih tipova, u znanosti nazvanih *ploča, sanduk* i *sljemenjak* – forma s krovom "na dvije vode", i u velikom broju različito koncipiranih prelaznih oblika. Ovoj umjetnosti

jednako pripadaju i raznovrsno oblikovane uspravne forme: čisti i antropomorfni *križevi*, i *stele*.

Koliko je stvaralački bogat bio razvoj ove umjetnosti, i koliko je to zaista bila autohtona tradicija, može se vidjeti i po tome što se tokom ovih nekoliko stoljeća u raznim regijama Bosne, Huma i Dalmacije profiliralo u okviru iste osnovne koncepcije nekoliko različitih većih stilskih krugova, s vlastitim tipološkim obilježjima i modifikacijama. Do sada su na osnovi najveće različitosti najbolje uočena i obrađena dva takva stilska kruga, hercegovački i istočnobosanski. Detaljnija usporedna analiza mogla bi utvrditi i neke osobitosti koje karakteriziraju srednjobosanske stećke, te one iz zapadne Hercegovine i duvanjsko-kupreško-cetinskoga kraja. Mramorovi Bosanske Krajine, srednjovjekovnih Donjih Kraja, relativno su najmalobrojniji i najmanje obrađeni, ali i među njima ima primjera koji svjedoče o određenim oblikovnim specifičnostima.

Osim u arhitektonici forme, umjetnička tenzija ostvarena je i u reljefnoj plastici, te u epigrafskim natpisima. Makar je reljefnim predstavama, simboličkim, ornamentalnim i figuralnim, opremljen manji broj stećaka, one su po fondu motiva i varijacija raznovrsne, a majstorstvo kompozicije i osjećaj za cjelinu u velikom broju primjera doveden je do savršenstva.

Sunčev krug, križevi, polumjesec i zvijezda, stilizirani ljiljani, rozete, bojno oružje, štitovi, slijepe arkade, tordirane trake uokolo spomenika, loza s trolistom, grozdovi, spirale, jeleni u nizu, scene kola, lova, turnirskih dvoboja, te portreti sa zagonetno uzdignutim desnicama s otvorenim, neproporcionalno uvećanim dlanom – to su samo neki od motiva kojima su ovi davni majstori, *kovači*, sugestivno napučili nekoliko hiljada ukrašenih mramorova koliko ih se do danas sačuvalo.

Uklesani u plohe mramora s istančanim smislom za cjelinu kompozicije i odnose površina, epigrafski natpisi su neodvojiv

element likovne strukture stećaka. Potčinjena živim oblicima narodnoga govora s jedne strane, a s druge zahtjevu za lapidarnošću, koju su nametali kamen i ozbiljnost namjene, srednjovjekovna bosanska ćirilica je upravo na stećcima razvila najuočljivije svoje likovne i grafijske osobenosti. No, najveća snaga i važnost ovih epigrafa leži u njihovom poetsko-filozofskom naboju i karakteru. Probijajući klišeje konvencionalnih nadgrobnih formula, iz tih škrtih natpisa često izbije blistava varnica zgusnute sentence, uzbudljiv lirski fragment ili neočekivana dramska poanta.

Zahvaljujući natpisima ostala su nam i imena nekih kovača koji su *sjekli* i *činili* ove katkad upravo monumentalne forme i do tridesetak tona težine, i *dijaka* koji su se bavili ovom teškom književnom disciplinom – dlijetom po kamenu. Nekad su to dvije osobe, a nekad su i mramor i natpis na njemu djelo jednog umjetnika. Tako su ostali u kamenu potpisani kovači i dijaci Prodan i Miogost iz srednje Bosne, Ugarak iz Vrhbosne, Veseoko Kukulamović iz Staroga Sela i Vukašin iz Lašve, Bratjen iz Travunije, Nikola Dragoljević i Dragoje dijak iz Podrinja, te Krilić i Miogost iz okolice Stoca. Među ovim klesarima-skulptorima po svemu što se do sada zna najistaknutiji je kovač Grubač koji je živio u drugoj polovici 15. stoljeća u okolici Stoca, i čija su vrlo prepoznatljiva remek-djela razasuta po nekropolama toga kraja. Njegov suvremenik i česti supotpisnik na mramorju je dijak Semorad koji je stvorio nekoliko antologijskih epitafa.

U Bosni i Hercegovini ima mnogo velikih nekropola sa stećcima različitih oblika i nejednake ljepote, ali jedna je svakako najpoznatija i najcjelovitija, iako ne i najveća: Radimlja kod Stoca. Gotovo svi oblici mramorova na njoj su zastupljeni, većina ih je ukrašena, raspon ukrasa je vrlo obuhvatan – od čistog ornamenta do ljudskog portreta, a neki imaju i natpise.

Položeno u pitomu dolinu, na samom putu u Stolac, mramorje na Radimlji sugestivno djeluje već i svojom neobično osmišljenom globalnom kompozicijom (gotovo da se kaže: urbanizacijom), i po svim bitnim elementima predstavlja samoniklu "antologiju" umjetnosti stećaka.

Izvanredni kompleksi su i nekropole u Boljunima, također kod Stoca, na Krekovima i drugim lokalitetima kod Nevesinja, na jezeru Blidinju, u Bjelosavljevićima kod Sokoca, na Gvoznu kod Kalinovika i na Ravanjskim Vratima kod Kupresa, na vrelu Cetine kod Sinja, u cetinsko-imotskome kraju.

U velikom broju pojedinačnih, raznovrsno izvedenih remek-djela teško je a i nepotrebno praviti bilo kakav uži izbor. Ali jedan mramor je u bilo kakvom predstavljanju ove umjetnosti naprosto nezaobilazan. To je veliki, raskošni sljemenjak koji je stajao u Donjoj Zgošći kod Kaknja, a sada je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Promatrajući ovaj spomenik, teško je oteti se dojmu da su u njegovom stvaranju sintetizirana i sublimirana sva najbolja znanja i umijeća ove tradicije. I, kao po nekoj višoj pravdi, sve što su vijekovi, nevrijeme ili besposlen ljudski hir na njemu uništili, to su pismena nekog natpisa koji je na njemu bio uklesan. Tako ovaj mramor stoji danas pred nama, nudeći samo svoju likovnu ljepotu, i ne opterećujući je nikakvim dodatnim podatkom.

Tek, hipotetične i oprezne sugestije arheologa ovaj spomenik, kao i cijelu malu nekropolu što je stajala oko njega, pripisuju koji put samim kraljevima bosanskim (Ćiro Truhelka, nekoć), a u novije vrijeme, mnogo uvjerljivije, obitelji Hrvatinića (M. Wenzel).

U današnjem razmještaju mramorja laičkom pogledu teško je otkriti neke pravilnosti u njihovom postavljanju. Jedino se, posredstvom doživljaja i sugestije ambijenta, nasluti kako je u izboru mjesta svjesno djelovao osjećaj za valeure pejza-

ža. U tijesnoj vezi s tim, za stećke valja reći, kao i za mnoge drevne umjetnosti u kamenu, da "žive" od sunca. Naime, oni su rađeni i postavljani u vrlo sračunatoj međuzavisnosti od dnevne i sezonske sunčeve putanje, tako da često od trenutnog dnevnog osvjetljenja zavisi hoćemo li ostati zapanjeni pred silovitom ekspresivnošću ovih oblika, ili proći kraj mramora i ne primijetivši na njegovim plohama ništa osim lišajeva i njegove stopljenosti s ambijentom. Ovu osobinu mramorja osobito zorno nam je predočila fotografija, od vremena kad su postali predmetom sistematskog proučavanja i estetičke pažnje.*

Inače, uz malo truda brzo se otkrije, što je i posve logično, da su groblja sa stećcima gotovo redovito postavljana uz sebi

---

* Do danas se toj tajni mramorova najviše približio (barem prema ukusu autora ovih redaka) Tošo Dabac, zagrebački majstor fotografije. Poslije Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini sazrela je svijest o stećcima kao o prvorazrednom nacionalnom kulturnom blagu, te je 1950-ih godina pokrenut veliki projekt sistematskoga istraživanja i evidentiranja stećaka u organizaciji Zemaljskoga muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Zadatak fotografiranja povjeren je Toši Dabcu, te je ovaj umjetnik svjetskoga renomea u pratnji stručnjaka iz Muzeja i Zavoda mjesecima krstario Bosnom i Hercegovinom obilazeći sa svojim kamerama i pomagalima sva najvažnija područja i lokalitete. Kao nitko ni prije ni poslije njega, Dabac je na svojim čudesnim crnobijelim fotografijama zabilježio sam *način* na koji stećci postoje kao organski dio svoga ambijenta. Dabčeve fotografije korištene su u reprezentativnoj monografiji *Stećci* (Beograd 1967), za koju je predgovor napisao Alojz Benac. U tom znalačkom sintetskom tekstu Benac je prvi put iznio svestrano potkrijepljenu tezu o stećcima kao o izvornoj kultnoj umjetnosti koja se ne može tumačiti kao izraz bilo koje posebne konfesionalno-doktrinarne pripadnosti u tadašnjoj Bosni i Humu. U zagrebačkom Arhivu Toše Dabca i danas se brižljivo čuvaju njegovi negativi s motivima stećaka. Projekt evidentiranja stećaka rezultirao je kapitalnim djelom Šefika Bešlagića *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.

suvremena naselja i putove. Mnoga od tih naselja već su davno nestala, a putovi izvan upotrebe, tako da se do nekih velikih i umjetnički markantnih nekropola dolazi samo s posebnom namjerom i uz pomoć topografskih karata.

Iako zlatni vijek podizanja stećaka u Bosni i Hercegovini pada u XIV i XV stoljeće, do propasti srednjovjekovne bosanske države, utjecaj ove sepulkralne umjetnosti na izradu novih formi nadgrobnih spomenika ne prekida se posve turskim osvojenjem Bosne i Huma. Od kraja XV i početka XVI stoljeća nadgrobni se spomenici u Bosni i Hercegovini po obliku i namjeni diferenciraju u tri smjera, onako kako su se diferencirale i profilirale tri konfesionalne i etno-kulturne komponente – muslimanska, katolička i pravoslavna, kojima se u XVI vijeku pridružuje i židovska. I te nove forme nadgrobnih spomenika razvile su neke specifične bosanskohercegovačke crte, no monumentalnost i ljepota mramorja nisu više nikad dostignute.

U kulturi evropskog srednjeg vijeka umjetnost stećaka neobična je pojava već i po svojoj strogoj prostornoj omeđenosti. Kultura i umjetnost srednjeg vijeka u svim svojim stilsko-morfološkim mijenama uvijek je internacionalna. Ona poznaje samo regionalne nijanse u okviru jedinstvenog stila. Iako je očito da srednjovjekovna Bosna po mnogim bitnim manifestacijama života, a pogotovo po tzv. visokoj kulturi, organski pripada svijetu evropskog srednjovjekovlja, u umjetnosti stećaka formira se posve osebujan stil, izdvojen i u južnoslavenskim okvirima. A stvaralačka i tehnička težina njihovog materijala, virtuozitet obrade, stalna težnja k monumentalnosti tih teških monolita, svjesno jedinstvo osnovne zamisli u okviru koje se profiliraju različiti oblici i regionalne "škole", veliki i neprekinut kontinuitet kroz više od tri stotine godina, sve to jasno govori o dimenzijama jedne pojave

koja zahtijeva oznaku čitave stvaralačke epohe, samostalne stilske formacije.

No, ne bi bilo ispravno tvrditi da je umjetnost mramorja izdvojena i samostalna na način nekakve apsolutne originalnosti, koja je, uostalom, i nezamisliva. Naprotiv, veliki je broj elemenata i osobina koje ovu umjetnost prilično jasno smještaju u opći okvir duha evropskog srednjega vijeka, i u njegova dva dominantna stilska razdoblja, romaniku i gotiku. Prije svega, to je sveopći simbolizam, kao sredstvo za predočavanje i razumijevanje svijeta. Odatle i mnoge doslovne analogije – simboli i motivi križa, sunca, polumjeseca, ljiljana, rozete... U analogiji s evropskom umjetnošću moguće je promatrati i uočljivu sklonost k oblikovanju životinjskog svijeta na mramorovima, bilo da je riječ o romaničkom naglasku na fantastičnim oblicima, bilo o elegantno i rafinirano stiliziranim figurama i kompozicijama koje više asociraju gotičke postupke. Uostalom, svijet jedne i druge medijevalne umjetnosti u mnogim svojim izvanrednim skulptorskim i arhitektonskim ostvarenjima po hrvatskim dalmatinskim gradovima bio je vrlo bliz i poznat bosanskim majstorima. Neodvojive od mentaliteta srednjega vijeka su i mnoge varijante prikaza agonalnih igara na stećcima: dvoboj, lov, životinje u borbi itd. Kao srednjovjekovna osobina može se vidjeti i onaj zanimljivi duh sinkretizma i estetske koegzistencije koji je na plohe i reljefe stećaka doveo elemente, motive i simbole iz različitih, duhovno i prostorno često veoma udaljenih kulturnih i duhovnih sistema.

U ozbiljnoj znanosti odavno su temeljito opovrgnute i obesnažene stare teze o stećcima kao nadgrobnim spomenicima tobožnjih bogumila, no, one se po inerciji i danas pojavljuju u javnosti, u školskim udžbenicima, turističkim vodičima itd. Jedan od najzaslužnijih i najupućenijih istraživača i proučavatelja stećaka Šefik Bešlagić ovako o tomu piše:

Naši i strani radnici i obrazovaniji građani sljedbenike srednjovjekovne heretičke Crkve bosanske često nazivaju bogumilima. Osim toga, oni stećke općenito pripisuju tim hereticima, zbog čega ih nazivaju bogumilskim spomenicima i bogumilskom umjetnošću. Zagovarači takvog tumačenja stećaka ističu svoj važan adut o podudarnosti vremenskog razdoblja i geografskog rasprostiranja stećaka i Crkve bosanske. Činjenica je, međutim, da stećci počinju u drugoj polovini XII vijeka i da svoj život završavaju krajem XVI vijeka, a Crkva bosanska postoji od treće decenije XIII vijeka, a gasi se padom Bosne pod Turke 1463. godine. Što se tiče rasprostiranja, treba reći da su stećci evidentirani i na dosta velikim područjima izvan sadašnjeg teritorija Bosne i Hercegovine – u Crnoj Gori, Srbiji i Hrvatskoj. Srednjovjekovna Bosanska država je jedno vrijeme obuhvatala i neke dijelove Hrvatskog primorja sa njihovim zaleđima, zatim dio srbijanskog Podrinja i Polimlja, kao i znatne dijelove zapadne Crne Gore. Na čitavom tom području djelovala je i Crkva bosanska, ali su neki dijelovi Bosanske države ipak ostali izvan teritorija djelovanja Crkve bosanske. Osim toga, stećaka nema u bogumilskim područjima Balkana, a nema ih ni u područjima italijanskih patarena, niti francuskih katara, što bi se moglo očekivati kada bi oni bili uslovljeni bogumilstvom. Prema tome, ne postoji podudarnost vremena i područja Crkve bosanske i stećaka. Izvjesna podudarnost postoji izmedu teritorija stećaka i Bosanske države, a ne stećaka i Crkve bosanske. U raspravama oko odnosa stećaka i bogumila dosta se pozivalo i na umjetnička svojstva stećaka, pretežno na njihove reljefne motive, a u tome pogledu najviše na krst. Najprije se tvrdilo da je taj motiv rijetka i skoro iznimna pojava na stećcima, pa su se na osnovu toga, s obzirom na okolnost da su heretici prezirali krst kao Kristovo mučilište, stećci pripisivali bogumilima. Međutim, kada se ustanovilo da taj motiv nije rijedak i izniman,

nego vrlo čest na stećcima (najčešći motiv iza rozeta-zvijezda), zagovarači teorije o bogumilskim stećcima su počeli da objašnjavaju kako su heretici ipak poštivali krst, ali samo kao motiv Krista raširenih ruku, kao teomorfni motiv, kakav posjeduju i južnofrancuske stele. Jedan od važnijih njihovih argumenata je isticanje reljefa na sarkofagu iz Domazana, u južnoj Francuskoj, na kojemu se, uz predstavu čovjeka sa raširenim rukama, nalaze i motivi rozete koji su protumačeni kao predstava sunca. Paralele sa francuskim stelama i sarkofagom u Domazanu nemaju svoga osnova, zbog toga što nikada nije ustanovljeno da se radi o nadgrobnicima katara, a posebno zbog toga što je utvrđeno da sarkofag iz Domazana ne pripada vremenskom razdoblju bogumilstva i katarstva, nego da je mnogo stariji i da potječe iz doba Vizigota. Navedeni su i neki drugi oslonci te teze o bogumilskim stećcima. Tako je, naprimjer, povodom nalaza motiva štapa na jednom stećku iz istočne Bosne, koji se vidi u ruci gosta Milutina, taj motiv pripisan visokim heretičkim svještenicima. Na stećcima ima oko četrdeset reljefnih predstava štapova, jedan od njih pripada krstjaninu Ostoji, ali da li ostali primjerci simboliziraju heretičke svještenike, ili svještenike uopće (štapovi simboliziraju i katoličke biskupe i opate), kako se općenito misli, ili pak svakog starog čovjeka, kakvih mišljenja također ima, ostaje još uvijek kao neriješeno pitanje. Prema nekim natpisima stećaka, kakav je onaj o gostu Milutinu, pa i prema nekim drugim okolnostima, može se tvrditi da su se pod stećke pokopavali i sljedbenici Crkve bosanske. Postoji više podataka da su stećci postavljani iznad grobova pravih kršćana, kako rimokatolika, tako i pravoslavnih, kakvi su, naprimjer, stećci uz rimokatoličke crkve u zapadnoj Hercegovini i Primorju sa zaleđem, ili stećci Hrabrena-Miloradovića na Radimlji i oni na više mjesta uz pravoslavne crkve. Isključivo pripisivanje stećaka bogumilima nema svoga osnova. Rezultati dosadašnjih proučavanja jasno govore

o tome da su stećci općenarodni običaj. A po svemu izgleda da uopće malo veze imaju sa religijom, jer se, prije svega, očituju kao umjetnički izraz ekonomsko-socijalnih uslova svoga vremena, sa stilskim karakteristikama zapadnoevropske kasnogotičke umjetnosti i sadržajima iz ratničko-viteških i zabavnih običaja tadašnjeg imućnijeg zapadnoevropskog svijeta. *

Jedan od intrigantnih momenata u ispitivanju porijekla i "pripadnosti" stećaka jest i *vlaška teorija*, koja u znanosti ima ozbiljne zastupnike, a temelji se na činjenici da su mnogobrojni izvanredni spomenici i nekropole, stilski i onomastički prepoznatljivi, podignuti na područjima Bosne, Huma, Dalmacije i Crne Gore na kojima je zasvjedočena snažna prisutnost vlaških rodova u XIV i XV vijeku.

Svijet mramorova, dakle, čitavim spletom duhovnih veza i oblikovnih tradicija organski je inkorporiran u svijet evropskog srednjovjekovlja, i teško ga je, osim nasilno i umjetno, iz toga svijeta istrgnuti i tumačiti kao pojavu zatvorenu i izoliranu.

No, izvornost i različitost umjetnosti mramorova u odnosu spram umjetnosti srednjega vijeka upravo je u tome što se, i pokraj očitih zajedničkih elemenata, stećak kao zamisao i cjelovito ostvarenje ne može sav svesti na njih ni protumačiti njima. Ne samo da majstori stećaka s tim općim elementima postupaju sasvim nekonvencionalno, dovodeći ih u nepoznate značenjske i likovne odnose, nego imaju i znatan repertoar simbola i predstava koje pripadaju samo njima. Otporna na svaku usporednu analizu, stoji činjenica da se izvan kulturnoga kruga i ovdje opisanoga južnoslavenskog prostora stećak naprosto nigdje drugdje nije pojavio. Pogotovo ne kao tako duga, njegovana i ogromnim brojem potvrđena umjetnička tradicija.

---

* Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1983.

Ima u fenomenu mramorja i jedno presudno odstupanje od poznate opće i oštre polariziranosti pučke i visoke kulture evropskog srednjeg vijeka. Iako bosansko društvo i samo poznaje ovu podvojenost, ona se na stećke ne može primijeniti. O tome na svoj način, iz svog, sociološkog ugla, govori ponešto i činjenica da su stećci nadgrobno obilježje koje ne poznaje u oštroj formi društveno-hijerarhijska ograničenja. O tome se može reći samo da su pripadnici gornjeg feudalnog sloja *pokamenovani* ljepšim i bogatijim mramorovima, što je i logično, s obzirom na njihovu veću materijalnu moć. Čvrstu vezu s najširom pučkom osnovom sugeriraju, između ostaloga, i mnogi dekorativni elementi na stećcima koji su identični s motivima na tekstilu, u drvorezbi i u tetoviranju, očuvanim u narodnoj umjetnosti do danas. Izuzetno i neobično za srednji vijek, umjetnost mramorova spaja i pomiruje dvije kulturne sfere, pučku i elitnu, ostvarujući jedinstven amalgam rustično-folklornog i graditeljski rafiniranog, poganskog i kršćanskog, groteskno-ironijskog i uzvišenog.

Svijet koji je podizao mramorje očito još nije mario za strogo kanonizirano likovno oblikovanje centralnog kulta, kulta smrti. Odatle je na ovim spomenicima, iako su nadgrobni, više života nego smrti. U njihovom stvaranju nema unaprijed kruto postavljene norme ni klišeja. Zato je na plohama mramorova ostvaren onaj gostoljubivi sinkretizam, prijemčivost za elemente najraznorodnijih kultura i tradicija, i za tako raznovrsne likovne žanrove: od čistog ornamenta do figuralnog motiva s realističkim tendencijama.

Sve što je u idejnoj osnovi mramora čvrsto fiksirano, stalo je u starinsku, značenjima moćno nabijenu riječ *bilig*. Tomu se, kao već sasvim artikuliran simbol, pridružuje ideja kuće, imenovana tako u natpisima i oblikovana u brojnim mramorovima – sljemenjacima.

*Bilig, pobiližiti, vični dom, vična kuća* – da se obilježi, da se ne zaboravi. Da se ne zatre. Da se ne umre. Pismena bosančice mole, blagoslivljaju, prijete, zaklinju, i danas:

Bože,
davno ti sam legao
i vele ti mi je ležati...

A taj greb
učinih i uzvukoh za svoga života
budućemu...

I da je blagosloven tko će projti,
a proklet koji privaliti...

Molju ja vas,
ne ticajte...

A tko će sij bilig pogubiti,
pogubi ga bog...

Se kuća
Milutina Marojevića
i njegove žene Vladislave
i njiju ditce...

Sretni postavih bilig
za života
a čekah smrt...

S pomoću roda moga
izidah mnogočasnu grobnicu
i postavih si kamen na grobnici mojej
i ugotovih si vični dom
za života svojega...

Bratije
prite i pristupajte
a ne prekopavajte
moga doma vječnoga...

Čovječe
tako da nijesi proklet
ne tikaj u me...

Stećak je tako, danas, samo ono što jest. Njegova suština je on sam: skulptorska, reljefistička i epigrafska ljepota neposrednosti i snaga sugestivnosti, izravna komunikativnost po kojoj bosanski mramorovi evo i nakon četiri, pet, šest stoljeća doslovno ostvaruju svoj jedini zadatak: da traju u vremenu, *na svojoj zemlji, na plemenitoj,* kao autentičan stvaralački znak koji se, svjedočeći o smrti i o životu, oteo i životu i smrti, i postao trajnost.

## *Kraj medijevalne kulture*

Jedino što je nakon turskog osvajačkog vihora 1463. godine ostalo da o bosanskom srednjem vijeku svjedoči opipljivo, u većem broju, to su stari gradovi i tvrđave, i stećci. Druge kulturne i materijalne vrijednosti propale su, zaplijenjene, ili s povorkama bjegunaca stigle u mnoge evropske zemlje i gradove, postajući očajničkim sredstvom u borbi za egzistenciju, ili predmetom mnogih intriga, preprodaja i kontrabande, tako da i sve ono što je do dana današnjega po evropskim muzejima, arhivima, riznicama i kolekcijama identificirano kao bosansko,

sve i kad bi se moglo skupiti i sistematizirati, ne može pružiti uvid u cjelinu. Na udaru su, naravno, najviše bili predmeti umjetničke izrade koji su imali i materijalnu vrijednost.

Drastična je bila i sudbina bosanskih arhiva i knjiga: o arhivima vladarske kuće Kotromanića i velikaša Kosača ne zna se ništa, arhiva Pavlovića nestala je pošto ju je herceg Stjepan zaplijenio 1439, a jedan dio papira Hrvatinića nađen je u arhivu mađarskih grofova Bathyanija. Ponešto od dokumenata franjevačke Bosanske vikarije našlo se u Ljubljani, a do danas je ostalo neobjašnjivo zašto u bosanskim franjevačkim samostanima nema nijednog dokumenta iz razdoblja srednjovjekovne bosanske države. Velika vrijednost medijevalne bosanske kulture, iluminirane vjerske knjige, rasijana je širom Evrope. Tragovi vode u knjižnice i muzeje Petrograda, Moskve, Vatikana, Venecije, Montepradonea, Carigrada...

Posljednji odbljesci medijevalne bosanske kulture, ekstenzivni i dekadentni, još se mogu pratiti u razdoblju između 1463. i 1528. godine u ponekom od gradova i samostana na području Jajačke i Srebreničke banovine. Padom Srebreničke banovine 1512. te definitivnim padom Jajca 1528. godine i propašću Jajačke banovine cijela Bosna bila je uključena u rastuće Osmansko Carstvo, i otada ovaj prostor ulazi u jednu sasvim novu, drukčiju epohu svoje kulturne i političke historije.

# Stoljeće i po turskoga osvajanja

Ni zadnjih šest-sedam decenija bosanske samostalnosti, niti procesi koji se u Bosni i Hercegovini začinju krajem XV stoljeća (nakon propasti kraljevstva i države) i u XVI stoljeću nakon definitivnog pripojenja cijele Bosne i Hercegovine Osmanskom Carstvu, ne mogu se razumjeti u punoći svoje složenosti ako se nema u vidu stotinučetrdesetogodišnji tok turskog osvajanja ove zemlje – od bitke kod Bileće 1388. do pada Jajca 1528. U tom svjetlu pohod sultana Mehmeda II Osvajača, pad Bosne i pogibija kralja Stjepana Tomaševića 1463. godine ukazuju se samo kao jedan od činova ove dugotrajne drame, a ne kao tragedija sâma, katastrofa odvojena od kontinuiranih događaja koji su joj prethodili i do nje doveli, i od posljedica kojima je rezultirala. Ta kriva slika, čiji intenzitet ni do danas nije oslabio, stvorena je metodama i manirama romantizirane narativne historiografije. Bosna nije "šaptom pala" u ciglih nekoliko dana, kako se to kaže patetičnom naracijom te historiografije. Bosna je padala dugih 140 godina, gotovo stoljeće i po, nagrizana vlastitim proturječjima iznutra i slabljena planskom, iscrpljujućom penetracijom turskog faktora izvana. Turci su na Bosnu upravo savršeno primijenili svoje ionako specifične metode osvajanja, koje je karakterizirala str-

pljiva infiltracija vlastitih interesa – vojnih, političkih, kulturnih, religijskih – u sve pukotine koje su, u sve većem broju i sve nezaljećivije, nastajale u strukturi bosanskog feudalnog društva na zalasku. Tek nakon takvog temeljitog prepariranja uslijedila je invazija 1463. godine, koja je, dakle, morala biti efikasna, utoliko više što evropski Zapad nije u tim danima učinio ništa da podupre i osnaži tu prvu liniju vlastite obrane.

Prvi put su se turska sablja i bosanski mač upoznali 1386. godine za vrijeme jednog improviziranog upada manje turske vojne formacije u dolinu Neretve, koja je bila lako odbijena. Dvije godine potom, 1388, vojskovođa Murata I, Šahin-paša, na čelu jačih snaga doživljava poraz kod Bileće.

Uspjeh turske vojske na Kosovu 1389. godine, osvajanje Skoplja 1392. i organiziranje tipične osmanske vojno-administrativne formacije Skopskog krajišta, značili su učvršćivanje važne podloge za dalja osvajanja prema sjeveru i zapadu. Već 1396. godine sjedi stalna turska posada u Zvečanu u staroj Srbiji a dvije godine kasnije Turci opet upadaju u Bosnu s većim snagama. Taj napad osujećuje, međutim, jaka zima. Od tada, zapravo, Turci postaju stalni, nezaobilazni element cjelokupnog života u Bosni, kako u politici, tako i u psihologiji svakodnevice.

Slijedećih 15-20 godina Turci su zauzeti unutrašnjim brigama, porazom koji je Tamerlan nanio Bajezidu 1402. kod Ankare, i borbama za vlast između Bajezidovih sinova.

No, već 1411. godine vojvoda Sandalj paktira s princom Sulejmanom, i drži u Humu tursku najamničku vojsku (oko 7.000 vojnika!), a vojvoda Hrvoje, u nemilosti kod ugarskoga kralja Sigismunda, pronalazi saveznika u zapovjedniku Skopskog krajišta, Ishakbegu, koji na Hrvojev poziv upada u Bosnu 1414, nametnuvši tom prilikom kralju Ostoji i vojvodi Sandalju obavezu plaćanja danka sultanu.

Slijedeće, 1415. godine, Turci nanose težak poraz ugarskoj vojsci u boju kod Doboja. Od tada ravnoteža se vidno poremećuje: ugarski utjecaj u Bosni slabi, a turski postaje dominantan. A bosanski oblasni gospodari sve češće se služe pozivanjem Turaka u pomoć pri svojim međusobnim obračunima. Te konjunkture su privremene i promjenljive, a zajednički efekt im je sve veće slabljenje ionako ne previše razvijene državne kohezije. Tako 1415. godine gospodari Podrinja, Pavlovići, pomognuti od Turaka, haraju Sandaljeve zemlje; već 1418. godine Sandalj priznaje vrhovnu tursku vlast, a 1420. godine, pomažući Sandalja, Ishakbeg ubija Petra Pavlovića. Od toga vremena Turci se već izravno upliću u sva bitnija politička pitanja u Bosni. Nižu se neprestani upadi, pljačkanja ili intervencijske akcije, a i dugi, munjeviti prodori sve do hrvatskih zemalja, i dalje od njih, kakav je bio onaj 1432. godine pod Ishakbegom. Tada turske posade prvi put zaposjedaju i neke utvrđene bosanske gradove (Hodidjed, Vrhbosna) i utvrđuju se u istočnim krajevima zemlje. To više nije "turska opasnost", to je već realna prisutnost Turaka u političkom, ekonomskom i društvenom, pa i duhovnom životu Bosne.

Naslijedivši oca Ishakbega na položaju skopskog krajišnika, Isabeg Ishaković dobiva 1439. godine od sultana "stražu i upravu nad Bosnom". Godine 1448. Isabeg organizira veliki pohod na Bosnu, u dvije grupe. Jedna dopire dolinom Neretve do Drijeva, i ovaj stari trg biva temeljito opustošen i spaljen, a druga ponovo zaposjedne Hodidjed i Vrhbosnu, i od tada su ti gradovi za stalno u turskim rukama. To je vrijeme u kojem nastaju i prve turske upravne jedinice u Bosni: 1453. godine spominje se Bosansko krajište, a 1455. "Vilayet Hodided" i "Vilayet Sarayovasi" (Sarajevo). Početke današnjeg Sarajeva utemeljuje Isabeg Ishaković prvim svojim zadužbinama koje su izgrađene 1457, iste one godine kada ovoga

vojskovođu pragmatični Dubrovčani u jednom pismu nazivaju "pravim gospodarem Bosne".

Kada je 1459. godine pala i srpska Despotovina, pred Turcima je kao slijedeća logična faza ekspanzije prema srcu Evrope stajala Bosna.

Očekujući s te strane spas, kralj Stjepan Tomašević se definitivno orijentira prema Zapadu, panično razašilja pisma papi i evropskim vladarima u kojima traži pomoć, prognozirajući zloguko u kakvom će se položaju naći i sama Evropa ako Bosnu prepusti Turcima:

> ... Kada bi Mehmed samo moju kraljevinu tražio, a ne bi htio dalje poći, onda bi me mogli sudbini prepustiti, te ne bi trebalo uzbuniti ostalo kršćanstvo radi moje obrane. Ali nezasitno vlastoljublje nema granica: nakon mene napast će na Ugarsku i Dalmaciju, potčinjenu Mletcima, i preko Kranjske i Istre potražit će Italiju koju želi svladati. I o Rimu često govori te mu onamo srce čezne. Ako on nemarom kršćana moju kraljevinu osvoji, naći će najprikladniju zemlju i najzgodnija mjesta da ispuni svoju želju. Ja prvi očekujem buru, a za mnom će Ugri i Mlečani i ostali narodi okusiti svoju sudbinu... (Iz poruke Stjepana Tomaševića papi Piju II)

Zavaran iluzijama o solidarnosti Evrope, Stjepan 1462. godine odbija da plati danak sultanu. Kad ubrzo potom uviđa ispraznost svih iluzija, grčevito nastoji postići petnaestogodišnje primirje s Turcima. Naravno, uzalud. Sultan Mehmed II ne prepušta ništa slučaju. Prividno važnim operacijama veže ugarsku vojsku na Savi i na Dunavu, šalje Isabega u Hercegovinu da spriječi pomoć s te strane, i u svibnju 1463. godine pokreće pohod, predvodeći ga lično. Oblast Pavlovića i Kovačevića zauzima lako, pada pod najjači bosanski grad Bobovac 19. svibnja i za tri dana ga osvaja, a potom kroz kaotičnu i uspaničenu

zemlju preko Visokoga i Travnika stiže do Jajca, koje mu se predaje. Šalje Mahmut-pašu u Ključ za odbjeglim kraljem, koji ga nakon nekoliko dana dovodi u Jajce, gdje biva pogubljen.

Od osvojenih oblasti, *kraljeve zemlje,* oblasti Pavlovića i Kovačevića, i od dijelova zemlje hercega Stjepana Turci osnivaju Bosanski sandžak. Bosanska feudalna država tako prestaje postojati, ali teritorijalno Bosna još dugo neće biti sva pod Turcima.

U opustošenoj zemlji brzo je nestalo namirnica za ogromnu sultanovu vojsku, i Turci se povlače. To omogućuje protuudar. Iste godine sa sjevera vojska ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina dolazi preko Ključa pod Jajce, a hercegovi sinovi Vladislav i Vlatko kreću u jugozapadnu Bosnu i Podrinje. Jajce je osvojeno; slijedeće godine (1464) sultan ga ponovo opsjeda, ali bezuspješno. Preko pola stoljeća od tada Jajce će biti ona dramatska točka u koju će biti uprte oči cijele Evrope, sve do njegovoga konačnoga pada 1528. godine.

Od sjevernih dijelova Bosne, sa središtima u Jajcu i Srebreniku, osnovane su dvije banovine – Jajačka i Srebrenička, kao nemirni vojni limes prema Turcima. Hercegovina se, uz stalno sužavanje i slabljenje, održavala do 1482. godine, kada, padom Novoga (Herceg-Novi), cijela biva podvrgnuta pod tursku vlast. Tako je faktično nekadašnja bosanska država razdijeljena između dvaju starih takmaca – Turske i Ugarske.

Za odnos Turaka prema Bosni, i inače obilježen mnogim neobičnostima, zbog kojih će se ova turska pokrajina razvijati vrlo specifično, karakterističan je jedan postupak odmah u početku: u krajevima koje su osvojili i stavili pod svoju upravu, Turci 1465. godine proglašuju "Bosansko Kraljevstvo", i imenuju "kralja" (Matiju, sina Radivojeva), za kojega su se čak potrudili da bude od tradicionalne vladarske loze Kotromanića. Iako je sve to bila formalna koncesija, zapravo diplomatski

trik, već i to što se radi o presedanu u turskoj osvajačkoj praksi govori o izuzetnoj važnosti Bosne u globalnim turskim planovima. Povodeći se za tim, i Mađari pronalaze bosanskoga "kralja"; s njihove strane to je Nikola Iločki. Uostalom, ova dvostruka farsa s "kraljevstvom" i "kraljevima" trajala je kratko: s turske strane do 1476, a s ugarske do 1477. godine.

Već naredne godine umire u rimskom egzilu Katarina, bosanska kraljica-majka, te tako i formalno kraljevska tema definitivno gubi značaj.

Tužna priča o kraljici Katarini varirana je u mnogim povijesnim i još više pseudopovijesnim kazivanjima. I kad se apstrahiraju svi legendarni i fiktivni nanosi, ona na uzvišeno-dramatski način spaja osobnu i kolektivnu tragediju, u svoj civilizacijskoj bizarnosti bosanske situacije druge polovice XV stoljeća, te ju valja evocirati, barem u okviru čvrstih fakata.

Katarina bila je kći hercega Stjepana Vukčića Kosače i Jelene, kćeri zetskog velikaša Balše III, a udajom za Stjepana Tomaša 1446. godine postala bosanskom kraljicom. Blagorodne naravi, kažu, okružena dvojicom gorljivih franjevaca svojih kapelana, postala je dobrom katolkinjom, i širila oko sebe atmosferu blagosti. Rodila je dvoje djece, Sigismunda i Katarinu, a lijepo se je slagala s pastorkom Stjepanom, prijestolonasljednikom, Tomaševim sinom iz prvog, "divljeg" braka s Vojačom, koja je, otjerana s dvora nakon kraljeva jačeg priklanjanja papi, potonula u zaborav.

Kralj Tomaš umro je 1461. godine u mutnim okolnostima (prirodna smrt?, dvorska zavjera, u kojoj učestvuje i sin mu Stjepan?, naručeno ubojstvo? – do danas nema jednoznačna odgovora). Tada, po turskim izvorima, o čemu, pak, kršćanski šute, kraljica Katarina poziva u pomoć zapovjednika Bosanskog krajišta Ishak-pašu, da "riješi spor oko prijestolja i spriječi građanski rat". U svakom slučaju, Stjepan Tomašević, oženjen

Jelenom-Marom, kćeri srpskoga despota Lazara Brankovića, postaje kraljem, i odmah priznaje Katarini službeni status kraljice-majke.

Kada su Turci, ni dvije godine nakon toga, 1463. godine osvojili glavne bosanske gradove, srušili Bosansko Kraljevstvo i ubili kralja Stjepana Tomaševića, Katarina se, kažu, nalazila u gostima kod brata Vladislava u Hercegovini. Odatle je s pratnjom pobjegla u Dubrovnik, a onda u Rim.

Djecu su joj, kažu kršćanski izvori, Turci ugrabili, odveli u ropstvo i preveli na islam. Pri tomu ostaje malo nejasnom okolnost da bi u cijeloj toj pometnji 1463. godine Katarina bila kod brata, a djecu ostavila samu: u Bobovcu?, u Jajcu? – ne zna se. Turski, pak, izvori sugeriraju da su mali Sigismund i Katarina još one, 1461. godine otišli s Ishak-pašom – kao taoci, ili u kakvu drugom aranžmanu, nejasno je – te u Sarajevu, koje je tada već orijentalno-islamski grad, primili islam, a zatim odvedeni u Carigrad.

U Rimu Katarina se posvećuje sve više duhovnom životu, i traga za načinom da se sastane s djecom. Zna se za njezine kontakte oko toga i sa samom Portom, i s uglednim talijanskim velikašima. Zanimljiva je u tom kontekstu i ova činjenica: u vrijeme kada su Katarinina djeca na carskomu dvoru u Carigradu, i dok ona u Rimu vene za njima, na istomu dvoru je i njezin polubrat Stjepan, najmlađi sin hercega Stjepana iz braka s Barbarom, kćeri vojvode bavarskoga. Po svoj prilici, tamo je stigao svojom voljom, nakon svađe s braćom, primio islam, i nakon svestrane naobrazbe, kao Ahmed-paša Hercegović, postao jedan od najznamenitijih ljudi Osmanskoga Carstva. Pet puta bio je velikim vezirom, uspješno se bavio poezijom, dizao je zadužbine i gradove, na njegovu dvoru prebivali su ljudi iz Bosne i Hercegovine, muslimani i kršćani, po njegovu zalaganju turska je vojna ekspanzija zaobišla Dubrovnik.

Okolnosti, pod kojima su Katarinin sin i kći dospjeli na sultanov dvor u Carigrad pune dvije godine prije pada Bosne, ostale su do danas nejasne, ali po svoj prilici taj odlazak treba situirati u okvir feudalnih vazalnih odnosa, jer je sultan tada već praktično bio suveren bosanskomu kralju. Poznato je da se sve dogodilo u kontekstu afere oko smrti (ubojstva?) kralja Stjepana Tomaša 1461. i maloga građanskog rata što je nakon toga u Bosni uslijedio, zbog čega je morao uredovati sultanov vojni izaslanik Ishak-paša. Starija hrvatska historiografija (Ivan Tomašić, Ivan Tomko Mrnavić, Mavro Orbini) uobličila je cijelu legendu o prijateljstvu i pobratimstvu sultana Mehmeda II i kralja Stjepana Tomaša, muža Katarininoga.

Kakve su kraljičine veze sa Stambolom, s bratom Ahmed-pašom, s "prijateljem carom" i njegovim nasljednicima, kojima je Ahmed redom veliki vezir? Spomenuli smo kako je ustrajno radila na tomu da djecu dobije natrag. Najviše preko milanskoga kneza Galeazza Sforze, koji je puno obećavao, bez ikakvih rezultata. Njezin sin Sigismund, sada Ishak-beg, sandžak-beg pokrajine Karasi u Anadoliji, cijenjen je i respektiran, a prezime i neka vrst neslužbene titule mu je: Kral-oglu (Kraljević)! Mletačke kronike govore da je oko godine 1473, dok još vjerojatno nije bio ni islamiziran, išao u sultanovoj sviti uza nj kao miljenik, igrao s njime table, te da su Mehmeda jako zabavljale njegove bosanske psovke, dok se žestio gubeći u igri. Kasnije se, već kao Ishak-beg, istaknuo u nekoliko važnih bitaka, zatim zajedno s ujakom Ahmed-pašom pao u ropstvo misirskoga mamelučkog sultana Kait-beja, odakle su se izvukli diplomatskom vještinom Ahmed-pašinom. Postoje neke indicije da je sudjelovao i u Krbavskom boju 1493. godine, gdje je izginuo "cvijet hrvatskoga plemstva". U ovaj nedovoljno jasni a silno zanimljivi mozaik odnosa i biografija svakako spada i rodoslovlje obitelji Ishakovića, skopskih

"krajišnika" i osnivača Sarajeva, o kojemu je Ćiro Truhelka iznio pretpostavku po kojoj bi Ishak-beg bio prvi islamizirani Kosača, dakle Katarinin rođak.

Sudbina Katarinine kćeri ostaje nepoznata. Pretpostavlja se da je, ugledna u svojemu kraljevskom porijeklu, živjela u Skopju. Pokraj puta Hadžileri-jol, na brežuljku Urjan-baba, bilo je izgrađeno masivno turbe koje je nosilo naziv – turbe Kral-kzi (kraljeve kćeri). Po tomu i po indicijama o porijeklu Ishakovića stariji su pisci pretpostavljali da bi to mogao biti mauzolej bosanske kraljevne Katarine, kćeri Katarinine.

Kroz Katarininu sudbinu, i kroz njezinu osobu, kroz cijelo njezino iskustvo, prelamali su se, sjedinjavali i razilazili, pa opet spajali u tko zna kakvim unutrašnjim doživljajima, obasjanjima i pomračenjima, svi ti svjetovi, kojima je, opet, bilo samo jedno ime – Bosna.

Ne ostvarivši ništa od svojih želja i snova, Katarina umrla je 25. listopada 1478. godine. Politički dio njezine oporuke napravljen je tako da Bosansko Kraljevstvo zaviješta papi, dok se njezina djeca ne povrate iz sužanjstva i na staru vjeru. Pokopana je u franjevačkoj crkvi Ara Coeli, a na grobnu ploču bio joj je uklesan natpis u slovima bosančice, na njezinu jeziku. Za natpis znamo samo zahvaljujući tomu što ga je rimski kaligraf Ivan Palatino 1547. zabilježio i objavio. U preuređenju crkve 1590. godine, naime, nestalo je i izvorne ploče i zemnih kraljičinih ostataka. Samo je napravljena nova spomen-ploča, s latinskim natpisom. Franjevački red kraljicu Katarinu slavi kao svoju trećoredicu i blaženicu na dan smrti 25. listopada, a u okolici Bobovca i Kraljeve Sutjeske katoličke žene i danas *ruše*: nose crnu maramu u znak žalosti za *svojom kraljicom*.

Primirje koje su Ugarska i Turska sklopile 1503. godine donijelo je nepun decenij bez vojnih operacija većeg stila, a novi turski sultan Selim I već 1512. osvaja Srebrenik i cijelu

sjeveroistočnu Bosnu: to je početak nove etape turskih osvajanja, uvertira u nezadrživi turski ekspanzijski val koji će biti zaustavljen tek pod Bečom, krajem 17. stoljeća. Sa svih strana, na ogromnom frontu, Turci se nezaustavljivo primiču cilju – srednjoj Evropi; 1521. godine padaju Beograd i Šabac, 1522. godine Knin i Skradin, 1523. godine Ostrovica na Uni, 1526. Mohač, 1527. Obrovac i Udbina. Ugarska je uzdrmana sasvim.

Tada, 1528. godine, nakon šezdeset i pet godina krvavog odupiranja, pada tvrdi grad Jajce, a za njim i ostala utvrđenja Jajačke banovine. Time je okončan stotinučetrdesetogodišnji osvajački proces, i područje današnje Bosne i Hercegovine našlo se je u sklopu Osmanskog Imperija.

# Četiri stoljeća turske vlasti

## *Opći pregled*

U XVI STOLJEĆU, u turskoj historiji obilježenom izuzetnom ličnošću sultana Sulejmana Zakonodavca (1520-1566), Osmansko Carstvo je i na planu osvajanja i na planu unutrašnje stabilnosti u intenzivnom usponu. Imperij se proširuje i učvršćuje na tri kontinenta. U Evropi turska je granica već duboko na sjeveru i sjeverozapadu, ni Beč joj više nije daleko. Uspješno suzbijajući moć velikih feudalaca, Sulejman uređuje jaku centralističku državu, sa stabilnim zakonima, izgrađenim administrativnim aparatom, i s vojnim osloncem na brojno sitno vojničko plemstvo.

Bosna i Hercegovina u XVI stoljeću zadobiva punu teritorijalno-administrativnu, društveno-ekonomsku i kulturnu fizionomiju pokrajine Carstva. Od prve upravne jedinice, Bosanskog sandžaka, osnovanog još 1463. godine, preko niza drugih sandžaka osnivanih sukcesivno, kako su tekla osvajanja i učvršćivanja u pojedinim oblastima, osnovan je 1580. godine

Bosanski Pašaluk (beglerbegluk, ejalet) s vezirskim sjedištem u Banjoj Luci do 1639. godine, zatim u Sarajevu do 1697. i u Travniku do 1850, a potom opet u Sarajevu, čije područje se u početku protezalo znatno izvan granica današnje Bosne i Hercegovine, da bi se u kasnijim stoljećima, s opadanjem turske moći i gubljenjem osvojenih područja, sužavalo i zadržalo otprilike u današnjim granicama Bosne i Hercegovine.

S novom vlašću dolazi i društveno-privredno ustrojstvo karakteristično za osmanski vojno-feudalni sistem, kojemu je u temelju ustanova *mirijske* zemlje, to jest, državnoga vlasništva nad zemljom. Historiju Bosne i Hercegovine inače je moguće vidjeti i kao historiju agrara, jer je ovdje ljubav i pomama za zemljom često nadmašivala sve druge socijalne odnose i ljudske obzire, a agrarno pitanje ostajalo akutno otvoreno u svim epohama bosanske povijesti. Česti društveni preokreti i političke uzurpacije kroz stoljeća nasilno su mijenjali posjedovne odnose, što je neizbježno bilo povezano i s masovnim socijalno-demografskim i etnokonfesionalnim promjenama. Razvoj zemljišnih odnosa u osmanskoj epohi jest u početku bio u znaku sklada, produktivnosti i neke začudne čistoće, zahvaljujući strogom osmanskom konceptu mirijske zemlje, *spahijsko-timarskom sistemu* (ubiranju prihoda sa zemlje za vojničku službu, bez prava posjedovanja), nepostojanju krvnoga, nasljednog zemljoposjedničkog plemstva kao sredstvu onemogućavanja pojave velikih feudalaca i njihovoga osamostaljivanja, te stabilnom i relativno slobodnom položaju zakupnika (kmeta), zaštićenoga sistemom *tapije*. To je ono doba uspona Carstva (od Mehmeda II Osvajača do Sulejmana Zakonodavca), za koje se historičari slažu da je bilo, kako piše suvremeni madžarski osmanist Josef Matuz, "ne samo gotovo savršena država reda, nego se na tu državnu tvorbu može primijeniti oznaka oblikovano društvo". Taj sistem je omogućavao i

pojavu trgovačko-financijskih magnata u drugim etno-konfesionalnim zajednicama, poput, recimo, snažne sarajevske katoličke obitelji Brnjaković, čije su se poslovne veze prostirale od Venecije do Jeruzalema, i od Carigrada do Beča i Rima, a nestala je netragom, kao i sav taj katolički trgovačko-građanski sloj, nakon Bečkoga rata, provale Eugena Savojskoga 1697, te nakon što su se granice Osmanskoga Carstva u Bosni i Hercegovini poklopile s njegovim granicama prema Evropi, obilježavajući kroz cijela dva naredna stoljeća krvavo razbojište dvaju nasmrt sukobljenih svjetova. Međutim, opisani se privredni i posjedovni sistem uskoro u Bosni počinje korumpirati, i to baš promjenom odnosa u agraru i u poimanju vlasništva nad zemljom. Od velikoga turskog poraza pod Siskom 1593. sultanska vlast zbog interesa zaštite granice biva prisiljena bosanskoj vojno-feudalnoj gospodi priznavati *odžakluk-timar*, instituciju koja sadrži nukleus nasljednosti i privatnoga vlasništva nad zemljom, opečan izvornom osmansko-islamskom sistemu. Od tada, pa kroz dugotrajnu, socijalno-ekonomski sve tegobniju pojavu tzv. *čiftlučenja*, sve do Saferske naredbe iz 1859. kojom je obnemogla stambolska vlast jednostavno ozakonila i priznala sve na taj način stvorene odnose, isplivala je u Bosni, paradoksalno baš u predvečerje odlaska Turske i dolaska Austrije/Evrope, moćna klasa begova zemljoposjednika, u čijim su rukama, u različitim formama vlasništva, bili milijuni dunuma zemlje – oranica, pašnjaka, šume... Ni Austro-Ugarska suštinski nije odstupila od Saferske naredbe, te je do samoga svojega sloma 1918. godine tragala za nekakvim sretnim rješenjem agrarnoga pitanja u Bosni, a nije ga nalazila.

Još jedno od važnih odstupanja od sistema koji je sprečavao pojavu velikih feudalnih moćnika s pravom nasljednosti, kojima je centralna vlast bila prisiljena pribjeći u Bosni, bila je ustanova *kapetanija*. Kapetanije su isprva služile kao neza-

mjenljivo osiguranje granica i unutrašnje stabilnosti, ali su bile i jezgre oko kojih se formirao moćan i osiljen vojno-feudalni sloj kakav je, inače, u osmanskoj Turskoj nepoznat. U tom krugu u kasnijim stoljećima javljat će se ozbiljna protivljenja i pobune protiv modernizacijskih reformi koje će Carstvo, oslabljeno i suočeno s mnogim vanjskim i unutarnjim izazovima, biti prisiljeno provoditi.

O cijelome tom dugotrajnom i složenom procesu ovako sintetski zaključuje Nedim Filipović*, najupućeniji i najposvećeniji bosanskohercegovački istraživač osmanskoga feudalizma i procesa islamizacije:

> Zajedno sa slabljenjem osmanske vlasti u Bosni i sve većim teretom vojnih i ekonomskih obaveza vladajuće klase u odbrani granica ejaleta, naglo su jačale i ustanova kapetanija i ustanova odžakluk timara u toj regiji. Sada su postojala tri moćna faktora, na kojima su muslimanski feudalci u Bosni integrirali svoju moć: kapetanije, koje su omogućavale kontrolu manjih ili većih regija i tvrđavskih sistema; odžakluk timari koji su ne samo proširivali materijalnu moć feudalnih odžaka u Bosni, nego i konsolidovali društvenu i generacionu moć tih odžaka, te treći faktor, čiftluci, koji su se toliko umnožili i toliko stopili sa ustanovom odžakluk timara, da je bila gotovo zanemarljiva linija razlike svojine u ova dva ekonomska instituta. Ovo je za posljedicu imalo još dublje diferenciranje između zemljiš-

* Dugo vremena Filipovićevi radovi o problemima islamizacije i o osmanskom feudalizmu bili su praktično prešućivani, sklonjeni u "rezervat" malotiražnih i teško dostupnih znanstvenih časopisa, a neki su još i danas u rukopisu. Tek nakon objavljivanja dviju cjelovitih knjiga (*Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, 2005, 2008. i *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, 2007), šira kulturna javnost može se susresti s tim radovima i upoznati jedan impozantan, u svojoj tematici potpuno jedinstven znanstveni opus.

ne aristokracije u Bosni i muslimanskog seljaštva i građanstva. Muslimansko seljaštvo je sve više bilo deposedirano, pa je u raznim krajevima Bosne dolazilo do nezadovoljstva tog seljaštva, pa čak i do pobuna, kao što je slučaj u sjeveroistočnoj Bosni u prvoj polovini XVIII vijeka. Još ranije, u XVII vijeku, počevši od Kandijskog rata, u Bosni je uspostavljen status tzv. tabi-a – sljedbenika, štićenika. Taj status su u prvom redu dobivali muslimanski seljaci, a nerijetko i gradska muslimanska sirotinja. Taj sloj tabija postao je znatan oslonac uglednih bosanskohercegovačkih porodica. On je zasnovan na klasnoj osnovi, na nadređenosti vladajućeg sloja nad plebejskom masom u vidu društvene i vjerske solidarnosti. Ovakav cjelokupni razvoj stvorio je od Bosne pokrajinu kojom su, izuzevši nekoliko krupnijih gradova, apsolutno vladali bosanski feudalci. I u tim većim gradovima je uticaj bosanskih feudalaca bio znatan, ali nije bio apsolutan, jer je gradska privreda kao svojevrsna koncentracija zanatskih sredstava proizvodnje i brojne radne snage koja ta sredstva koristi na malom prostoru, snažno pokrivala tokove društvenog strujanja. Relativno velika masa esnafskih proizvoda i trgovačke robe domaćeg i stranog porijekla stvarala je od gradova kvalitativno drukčije jedinice društvenog bića nego što je to bila rastresita, slabo organizirana i izrazito naturalna proizvodnja bosanskohercegovačkog sela. Stoga feudalac u gradu nije mogao gospodariti kao na selu. On je tu imao partnere u tzv. ajanima i ešrafima feudalnog i gradskog porijekla, esnafskim starješinama i sloju krupnih trgovaca s kojima je bio primoran da dijeli vlast i uticaj. Takva snažna, kombinovana koncentracija vlasti pod okriljem osmanske uprave pritiskivala je masu esnafskih radnika kalfi i šegrta, kao i siromašne plebejce predstavljene u kućnoj i čaršijskoj posluzi i u većem broju besposličara. Stoga se tu dešavaju i bune u čijem su središtu uglavnom pomenuti gradski plebejci sa vodećom ulogom

esnafa. Kako su se esnafi često preplitali sa janičarskim redom, koji se nalazio u punoj degradaciji i predstavljao vrlo artikuliran moment labilnosti osmanskog društva u gradu, te bune su imale često oružani vid, u čemu se naročito isticalo Sarajevo, a slijedili su ga Mostar, Banjaluka i Tuzla itd. Ovakvo stanje nije samo stvaralo teškoće za vodeću ulogu bosanskih feudalaca, nego je prije svega slabilo regionalnu osmansku vlast, što je sve u krajnjoj analizi vodilo jačanju domaćeg elementa na račun osmanske države. U takvim prilikama, kad se uzmu u obzir nagle i brze ekonomsko-društvene transformacije u Evropi, koje su se moćno odražavale i na Balkanu, zračeći posebnim uticajem u bosanskohercegovačkoj regiji, čitav sklop ukupne organizovanosti Bosne kretao se u znaku historijske degradacije. U jednoj strateškoj perspektivi, to je sve više ugrožavalo Bosnu od zahvata sa evropske strane. Uspjeh feudalaca da u tim prilikama neravnopravnog konfrontiranja sa susjednom Austrijom i Mletačkom Republikom održe granice Bosne, doprinosio je da se nivo domaćeg i stranog ugleda bosanske vladajuće klase nije smanjivao, iako je cjelokupna snaga Bosne i Hercegovine u rečenoj konfrontaciji neprestano opadala. Veoma velike promjene u vojnoj tehnici, tehnologiji i načinu ratovanja dodale su svemu tome svoj efekat. Taj efekat se naročito ogledao u propadanju osnovne funkcije timarskog lena u vidu odžakluk-timara, jer je umjesto spahijske konjice sve veću ulogu uzimala pješadija, kao i odbrambene snage fortifikacionih sistema. S takvim slabljenjem osmanskog timara, timarsko leno se sve više osjećalo kao privatni feudalni posjed i u tom pogledu u svom odnosu prema čiftluku gubilo je svoj nekadašnji nadmoćan položaj. Kao što znamo, u okviru reformi koje je od kraja tridesetih godina XIX vijeka na širokom frontu provodila osmanska država, konačno je došlo do pripreme i ostvarenja likvidacije timarskog sistema sredinom

XIX vijeka. Međutim, bosanski feudalci su svoja timarska lena već davno pokrili čiftlučkim posjedima, pa likvidacijom timara, a time i odžakluk-timara u Bosni, obim njihove posjedovne moći nije bio smanjen. Naravno, ovakav drastičan razvoj, koji je vodio uništenju timarskog sistema i pretvaranju ranijih odnosa posjedovanja zemljišne svojine u odnose neposredne vojne discipline, ostvaren je regularnim modernim armijama, što je sve ugrožavalo ukupni položaj bosanskih feudalaca i dovelo do otvorenih sudara između bosanske feudalne aristokracije i centralne osmanske vlasti. Tu je prije svega figurirala pobuna Huseina Gradaščevića, čiji su prvobitni uspjesi bili poništeni vojnim porazom pokreta. Ipak, otpor se i dalje nastavlja, pa je Porta bila primorana da pošalje Omer-pašu Latasa, hrišćanskog konvertita porijeklom iz Like, da te otpore slomi. Tako je i društveno-političkim porazom bosanskih feudalaca zaokružena linija evolucije, koja je dovela razvitak u Bosni do posljednje tačke domašaja parafeudalnog ustrojstva instaliranog u Bosni osmanskim osvajanjem Bosne 1463. godine.*

Premda o životu običnog svijeta u osmanskom razdoblju historiografija dosad nije izgradila cjelovitu sliku, jasni su počeci znatne socijalne diferencijacije. Osim najbrojnije seljačko-zemljoradničke mase svih konfesionalno-etničkih pripadnosti, stvara se čitava socijalna skala, u kojoj specifično mjesto zauzimaju neislamizirane skupine Vlaha u vojnoj graničarskoj službi, oslobođene nameta i dažbina.

U teško pristupačnim šumovitim planinskim arealima dugo vremena su se zadržale patrijarhalne stočarske zemljoradničke zajednice i rodovi, praktično izvan dosega zvanične vlasti. Tragovi tih malih spontanih "autonomija", koje su Turci pre-

* Nedim Filipović, *Problemi feudalne svojine* (prvi put objavljeno u: *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2007)

šutno tolerirali, trajali su i pokazivali se još u XIX stoljeću, a i austrougarska vlast je imala muke da te oaze potčini svojoj administrativnoj i imovinsko-pravnoj shemi. Jedan od poznatih takvih primjera je područje Korićana na Vlašiću.

U intenzivnom procesu nastajanja i razvijanja gradskih naselja, razvoja trgovine i zanatstva, u sve većem porastu je priljev stanovništva u gradove i profiliranje gradske i prigradske raje bez većih imanja, pa i bez znatnijih dažbina, te trgovaca i zanatlija.

Stvaranje gradova i njihovo međusobno povezivanje najindikativnija je ekonomsko-civilizacijska crta ovoga perioda u Bosni. Nešto na temelju srednjovjekovnih gradskih naselja, ali mnogo više na novim čvorištima i lokacijama, tada su nastali skoro svi današnji bosanskohercegovački gradovi. Krucijalnu važnost koju je osmanska vlast pridavala gradovima u sveobuhvatnom konceptu islamizacije Nedim Filipović na dva mjesta u svojim studijama ovako sintetizira:

> Posebna situacija u islamizaciji bila je u pogledu gradova. U stvari, u poređenju sa docnijim stanjem u Bosni i nije bilo nekih značajnijih gradova, osim nekoliko u kraljevoj oblasti i Gornjem Podrinju. Naravno, tu treba pribrojati i neka rudarska gradska naselja, pri čemu se opet radi o rudnicima u bližoj regiji Sarajeva i nešto udaljenijim rudnicima Olova i Srebrenice. Najznačajniji gradovi u kraljevskoj oblasti bili su Fojnica, Kreševo, Visoko, Sutjeska i Vareš. Grad Vrhbosna, ili Trgovište, pod kojim ga imenom bilježi ovaj najstariji popisni registar, bio je neznatno trgovačko središte. To se vidi i po tendenciji nicanja nekih novih trgovačkih središta u bližoj okolini grada Vrhbosne, što ukazuje da nije bila izvršena definitivna kristalizacija značajnijeg trga u ovoj regiji kraljevske zemlje. Upravo ovakva situacija, pored čisto strateških razloga, doprinijela je

da se Turci odluče na uspostavljanje novog grada koji bi tu kristalizaciju ostvario i služio ne samo kao društveno-politički i privredni nego i vojni emporij Bosanskog sandžaka. Primjer Sarajeva pokazuje da je pod osmanskom upravom došlo do fundamentalne transformacije bića i uloge grada u Bosni. Po paradigmi islamske civilizacije, grad dobiva posebnu ulogu u funkciji interesa vladajućih slojeva društva i u funkciji urbane civilizacije koja odgovara strukturi trgovačkog kapitala na kojoj je izgrađen urbanizam te civilizacije i njegovog odnosa prema primarnoj naturalnoj proizvodnji sela, kao osnove i pretpostavke za urbanu funkciju grada. To znači da su i zatečeni gradovi potpadali pod takav tretman i to ukazuje na to da je grad u istorijskoj perspektivi morao postati islamska sredina par excellence, jer je tu žila kucavica duhovnog, vjerskog i političkog bića muslimanske civilizacije. To znači da su već od samog početka osmanske vlasti počeli pritisci za stvaranje nove, orijentalne fizionomije grada i za potiskivanje dominantne uloge hrišćanskih trgovaca i zanatlija. Kako je grad, to vidimo na primjeru Visokog, Fojnice, Sutjeske, Kreševa, bio u isto vrijeme uporište organizacije katoličke crkve, to se pritisak koji se vrši nad gradom osjećao i kao pritisak vjerskog prozelitizma. [...] Prvi potez u formiranju početnog jezgra novog muslimanskog grada obično se sastojao u tome da se na teritorij i starog grada ili u bližoj okolini odabere zemljište koje se namjenjuje stvaranju prvih kilija grada. To su redovno njive, vinogradi i sl. kojima su bili išarani naši srednjevjekovni gradovi, ne razlikujući se u tom pogledu od običnih sela. Tu dolazi sada do izraza jedna specifična crta u zasnivanju gradova orijentalnog tipa. Oni ne nastaju kao spontana djelatnost običnih ljudi koji u proizvodnji i razmjeni svojih dobara pronalaze sabirne tačke za svoje seoske proizvode, nego se ovdje radi o svjesnoj djelatnosti visokih državnih funkcionera kojima se pridružuju zadužbine

funkcionera centralne vlasti, pa čak i sultana. Time se ne želi reći da se transformacija naših gradova u islamsko-orijentalni grad vrši čistim volontarizmom i arbitarnošću države i njene vladajuće klase, jer sigurno ispod toga inicijalni proces stvaranja grada stvaraju društveno-ekonomski faktori. Ali se ta početna, inicijalna spontanost pokriva svjesnom djelatnošću države i njenih krupnih predstavnika. *

Orijentalno-islamski grad osmanskog tipa u našim zemljama utiče svojim ukupnim potencijalima na dva načina na islamizaciju sela. Prvi način sastoji se u tome da, zajedno sa ostalim činiocima islamizacije, doprinosi islamizaciji seljaka koji ostaju na svojoj baštini i ne napuštaju status zemljodjelca. Takav je slučaj sa onim krajevima na Balkanu, kao u Bosni i Albaniji, gdje slaba organizacija crkve, sudaranje konfesija, zatečeni historijski uslovi ili od Turaka stvoreni uvjeti, pogoduju islamizaciji i gdje dolazi do masovne islamizacije seljaštva. Drugi način njegova uticaja na islamizaciju seljaka posredovanje transformacijom seljaka u građane. Taj način se ostvaruje ne samo u uslovima koji omogućuju prvi slučaj nego i u uslovima otpora prema islamizaciji, to jest kada, kao na primjer u Srbiji, postoji jaka i organizovana crkva, duboko ukorijenjena i tijesno vezana za društvenu, ekonomsko-imovinsku, kulturnu i etičko-civilizacijsku tradiciju bivše domaće feudalne klase i njene države, i kada Turci, upravo zbog takvog otpora i drugih opštih i posebnih uslova koji bi masovnu islamizaciju u daljoj perspektivi preokrenuli u opasnost po osvajača i njegovu državu, ne pokazuju posebnu revnost u provođenju islamskog prozelitizma. Oni se u uslovima otpora prema islamizaciji zadovoljavaju ovim dru-

* Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini – temeljna pitanja* (u: *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005, Sarajevo 2008)

gim načinom islamizacije seljaka zbog toga što su prinuđeni da biološku i proizvodnu snagu svojih gradova, kao prvoklasnih uporišta svoje vlasti, održavaju i unapređuju balkanskim ljudima. Po definiciji, osmanski orijentalno-muslimanski grad je, kao središte zanata i trgovine, oslobođen obaveza koje daje agrarna privreda. Taj grad je izrazito muslimanskog karaktera i beneficije koje uživa odnose se u principu samo za muslimane, što se izražava stereotipnom formulom da takvi punopravni građani obavljaju pet dnevnih molitava. U zavisnosti od toga da li je jedan grad čisto zanatsko-trgovačko središte ili je pak tvrđavski grad, odnosno naknadno nastalo tvrđavsko podgrađe ili pak rudnički grad, formulacija oslobađanja grada od pomenutih obaveza dopunjena je time da građani služe tvrđavi, popravljaju je, održavaju i čuvaju mostove i prolaze u blizini grada, već prema konkretnoj situaciji, ili pak, kada je riječ o rudničkom gradu, da se bave zanatima (ehl-i hiref) i da služe rudniku (ehl-i maden). Naravno, ove formulacije o oslobađanju od davanja odnose se, u principu, na muslimane. Ovdje nije riječ o imunitetima gradova u zapadno-evropskom smislu riječi, već se radi o tome da grad predstavlja robno-novčano središte, a ne seosku privredu. To se često u pomenutim formulacijama izričito naglašava i kaže se da muslimanski stanovnici grada nisu zemljoradnici (ehl-i ziraat). Na prirodu oslobađanja gradova od pomenutih davanja ukazuje sadržaj obaveza od kojih su muslimanski građani oslobođeni. To su redovno sljedeće obaveze: resm-i čift, novčana pristojba lične zavisnosti od feudalnag posjednika timara, avariz-i divaniye i tekalif-i urfiye, to jest izvanredni i uobičajeni nameti; kod nekih gradova, na primjer Zvornika, beneficije muslimanskih građana su proširene oslobađenjem od devširme (gilaman-i acemiyan) i salguna (tlake ili davanja u naturi). Oslobađanje od resm-i čifta je uslovljeno činjenicom da muslimanski građanin ne obrađu-

je, poput seoske raje, zemlju čiji je feudalni gospodar (teprak sahibi, sahib-i zemin) gospodar timara. Muslimanski građanin daje samo gospodaru lena u kojem se grad nalazi opšte sitne namete koj i nisu posredovani posjedom zemlje podvrgnute gospodaru lena nego opštim građanskim statusom, bilo da se radi o stanovniku sela ili grada. To su mlađarina (resm-i aru sane ), sitne globe i nadoknade javne štete (curm-u cinayet i bad-u-hava). Kako vidimo, orijentalno-muslimanski grad je svojom privredom privlačio seljake, osobito zanatlije i poduzetne ljude, a svojom diskriminacijom prema hrišćanima i nemuslimanima uopšte tjerao ih je da se islamizuju. Jer, hrišćanski stanovnik grada nije uživao beneficije muslimanskih građana nego je plaćao ispendže i izvanredne i uobičajene namete, a da se ne govori o tome da u obavljanju zanata i u trgovini nije bio ravnopravan sa muslimanskim zanatlijom i trgovcem. Uz to treba reći da čak islamizirani seljak nije lako zadobivao status punopravnog muslimanskog građanina, a ne treba isticati kako je tek hrišćanskom seljaku bilo teško da prodre u grad i da se tu ustali. U pravo u tom pitanju vidi se sprega orijentalno-islamskog grada i feudalne klase, preciznije: vidi se kako taj grad živi u funkcijama interesa feudalne klase. Hrišćanski seljak koji ima svoju baštinu na selu samo je provizorni stanovnik grada i, ako ne ispunjava obaveze prema spahiji, može svaki čas biti vraćen na selo. Dok je u gradu, on plaća pristojbu za kuću, za stanovanje u gradu zvanu resm-i duhan. Da bi se ustalio u gradu i prestao plaćati resm-i duhan, on se morao lišiti baštine, ostavljajući je sinu ili prodavši je nekom, pri čemu je to morao biti muslimanski čiftlučar. A poslije su ga pratile obaveze koje je davao svaki stalni hrišćanski stanovnik grada. Da bi se izbjegla špekulacija islamiziranih seljaka koji dolaze u grad, mogle su se, već prema prilikama ili potrebama grada, primijeniti mjere postupnog privođenja takvih seljaka u status punopravnog mu-

slimanskog građanina. Naime, recentni muslimanski neofiti u gradu morali su plaćati resm-i čift, tako da su u nekim gradovima zabilježene dvije kategorije muslimanskih stanovnika grada. Tek kada se novi stanovnik grada saživio sa muslimanskim gradom, kada se ustalio u privrednom životu grada i prihvatio sve njegove norme, odvojivši se od sredine iz koje potjecao, postajao je punopravan muslimanski građanin. Činjenicom svog porijekla i svojim rodbinskim vezama sa sredinom iz koje su potjecali naši muslimanski građani bili su živi podsticaj za islamizaciju u našem selu što, naravno, u prvom redu vrijedi za one sredine koje nisu pružale veći otpor islamizaciji na selu. Čak se efekat ove činjenice ne može poptuno zanemariti ni u sredini neprobojnoj za islamizaciju kakva je, na primjer, Srbija. Konačno, islamizacija u gradu je znatno uticala na proporciju između hrišćanskog i muslimanskog stanovništva jednog kraja.*

U intenzivnoj i veoma široko zasnovanoj urbanizaciji posebnu ulogu odigrala je specifična islamska ustanova *vakufa*, zadužbine. Uvakufljivanjem su nastajale javne i sakralne građevine i razni upotrebni objekti kao džamije, medrese, hamami, bezistani, mostovi, česme, hanovi, karavansaraji, ali i čitavi novi gradovi. Trag takve geneze sačuvao se do danas u imenima nekih naselja, primjerice: Skender-Vakuf, Varcar-Vakuf, Kulen-Vakuf, Gornji i Donji Vakuf.

Banja Luka, Mostar i mnogi drugi gradovi, a nadasve Sarajevo, doživljavaju nagli procvat, a imena legatora, većinom domaćih ljudi, koji su tom procvatu dali materijalne, organizacijske i financijske impulse ostala su u narodu živa do danas. Impozantna je cjelovitost ovih zahvata; oni se nisu ograničavali na gradnju pojedinih objekata, niti se njihovo djelo-

* Nedim Filipović, *Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku* (u: *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005, Sarajevo 2008)

vanje završavalo izgradnjom. To su bili integralni projekti, s dugoročnom perspektivom. *Vakufname*, zakladnice ovih velikih legatora redovito su pravi elaborati koji precizno određuju perspektivne planove razvoja i ostavljaju novčane iznose s točnim naznakama njihovoga rasta kao financijsku potporu toga razvoja. Ovim dokumentima obuhvaćene su sve važnije sfere života: trgovina, zanatstvo, školstvo, komunalne potrebe, socijalna pomoć. Nastanku i razvoju novih gradova, te u tom okviru i brojnim vakufima, bila je namijenjena planska uloga pospješivanja islamizacije domaćega stanovništva i učvršćivanja islamskog poretka.

Krajem XV i u XVI stoljeću Bosnu i Hercegovinu zahvaćaju temeljne i dalekosežne strukturalne promjene. Ono što će tim promjenama dati najvidniji i najsnažniji pečat, to je, dakle, snažan prodor orijentalno-islamske civilizacije i islamizacija, čiji intenzitet i obuhvatnost do danas nisu dobili konačno znanstveno osvjetljenje i objašnjenje. Umjesto toga, operira se stereotipima proizvedenim za potrebe nacionalnih ideologija, daleko od kritičke historiografije. Dva najpoznatija, međusobno antagonizirana, jesu onaj o masovnoj prisilnoj islamizaciji, i drugi, bajka o "bogumilskom narodu", koji je tobože masovno i dragovoljno prigrlio islam. Što se tiče prvoga, seriozna istraživanja zasnovana na analizi osmanskih deftera (poreznih knjiga) iz XV i XVI stoljeća nedvojbeno su pokazala da je osmanska vlast islamizaciju u Bosni i Hercegovini, zemlji izuzetno važnoj za dalja osvajanja u Evropi, provodila kao sveobuhvatan planski koncept i kompleksan proces. Zato se o prisilnosti u vidu masovne brutalnosti, nasilnosti i brzine doista ne može govoriti kao o pravilu, jer bi takva sredstva bila kontraproduktivna i sa stanovišta interesa same vlasti, ali se sveukupnost asimilacijske strategije u vidu ekonomskih, socijalno-egzistencijalnih i psiholoških pritisaka u provođenju islamizacije, koja

je strahovito sužavala mogućnost drukčijega izbora, također mora promatrati kao vrsta prisile.

U vezi s drugim, valja reći: u Bosni, kako smo vidjeli, nije postojao nikakav "bogumilski narod". Taj svijet sebe je etnički zvao Bošnjanima, a religijski jednostavno *krstjanima*. U XV stoljeću Crkva bosanska se je sasvim udaljila od nekadašnje hipotetične izvornosti, potpuno oslabila, i izgubila i pozicije i pripadnike. Vjerski gledano, dakle, Bosanci koji su krajem XV i u XVI stoljeću prelazili na islam, mogli su biti u najvećem dijelu katolici, nešto preostalih pripadnika krstjanske Crkve bosanske, malobrojni pravoslavci u istočnim rubnim dijelovima Hercegovine i Bosne, te masa etničkih Vlaha, nomadskih i polunomadskih stočara, od kojih su mnogi već otprije slavizirani, pa na toj osnovi obuhvaćeni i nekim od varijeteta kršćanstva.

O Vlasima, tom starobalkanskom etničkom elementu koji je prožeo cijelu povijest jugoistočne Evrope i ucijepio se u etnogenezu i kulturu svih balkanskih nacija, napisana je ogromna literatura, a da se o zagonetki njihova porijekla nije došlo do nedvosmislena odgovora. Lingvistička istraživanja pokazuju veze njihovih narječja s latinskom osnovom, te s rumunjskim i albanskim jezikom, jednako kao što je u kasnijim stoljećima kroz socijalna miješanja i prilagodbe poprimio mnoge slavenske, turske i grčke jezične elemente. To je etnikum za koji se može pretpostaviti da je nastao dugim i složenim procesima romanizacije autohtonih balkanskih naroda, pa se u vijekovima slavenskih najezdi sklanjao u središnje planinske predjele, prilagodivši se nomadskom stočarenju, da bi se u srednjem vijeku pojavio kao povijesno "vidljiv" element, koji kroz novu socijalizaciju i kulturno-jezičnu asimilaciju ulazi u sve društvene procese, što se, potom, nastavlja i u otomansko-islamskom razdoblju Balkana i Bosne i Hercegovine. Baveći

se važnim stočarskim i trgovačko-karavanskim poslovima, Vlasi su u Bosni i Hercegovini već u srednjem vijeku bili važan ekonomski faktor, i zauzimali veliki prostor, osobito u Hercegovini. Nakon što su iza turskih osvajanja ostala ogromna pusta zemljišta u sjevernoj i sjeverozapadnoj Bosni s kojih su protjerani ili izbjegli starosjedioci, nova vlast na ta zemljišta masovno i planski naseljava vlaške rodove iz stare Srbije i Crne Gore. Taj novopridošli vlaški element u Bosni za prvih vremena turske vlasti mahom je pod vjerskom brigom Pravoslavne crkve, te će to u kasnijim procesima biti osnovom njegova političkog srbiziranja. Sva ta pomicanja i preseljavanja utjecala su na razbijanje starih etničkih struktura i granica, a unosila su i ogromne promjene u teritorijalnu mapu i razmještaj jezika i dijalekata. Jedan dio Vlaha je islamiziran, a bilo ih je također koji su prihvatili katoličanstvo, osobito u onim dijelovima Hrvatske gdje su bili obuhvaćeni katoličkom jurisdikcijom. I za jedne i za druge vrijedi isto pravilo političkoga uklapanja u kasnije nacionalne identitete. Dok se nisu sedentarizirali, Vlasi su u osmanskome poretku imali poseban status, obavljajući mnoge važne vojničke, graničarske, uhodarske poslove.

Ni u jednoj južnoslavenskoj zemlji koju su Turci osvojili, a neke su, primjerice Srbiju, osvojili ranije nego Bosnu, islamizacija nije uzela ni približno toliko maha kao u Bosni. To što su islam prihvaćali brzo oni koji su u tome vidjeli mogućnost očuvanja uprave nad posjedima, nije teško objasniti. No, u toku XVI stoljeća islamizacija je u ogromnim razmjerima obuhvatila i seljaštvo. Izvjesno je: masovna islamizacija je bosanskohercegovački specifikum, i da bi se pouzdano objasnila, potrebno bi bilo moći detaljno rekonstruirati svu onu složenost ekonomske, političke, društvene, kulturne i vjerske problematike u čijim kontradikcijama i konfliktnim odnosima je Bosna dočekala zadnje dane svoje feudalne samostalnosti.

Osim toga, Bosna je praktično kroz cijelu svoju osmansku epohu bila za Carstvo od presudne strateške važnosti kao *krajina* i *hinterland* prema Veneciji (Dalmacija) i Austriji (Hrvatska, Slavonija), te su osmanske vlasti imale posebnih, upravo vitalnih razloga da sistematskom, sveobuhvatnom islamizacijom, kao ideološkom armaturom, ovu pokrajinu učine jakim i pouzdanim branikom Carstva. To je bilo utoliko lakše, što je Bosna osmansku invaziju dočekala bez jake crkve i crkvene organizacije: Crkva bosanska, kao zametak autokefalne narodne crkve, praktično se urušila i nestala u desetljećima prije turskoga osvajanja, a Katolička crkva bila je prisutna tek u formi franjevačkoga reda, bez biskupske vlasti i tzv. redovite hijerarhije. Za usporedbu, u Srbiji je, na primjer, potpuno drukčija situacija: država jest slomljena, ali Pravoslavna crkva ne samo da je opstala, nego je moćna i politički priznata gotovo kao partner novim vlastima.

Duhovna situacija u otomanskoj Bosni proizlazi iz teokratskoga karaktera Carstva, iz potpune obuhvaćenosti života islamom i šerijatom. Pripadnici, pak, drugih monoteističkih religija (*ahl-al-kitab* – koji imaju svete knjige) uživali su određeni stupanj tolerancije (*zimije**), dovoljan da njeguju svoj vjerski identitet, ali ne i da se dignu iznad statusa građana drugog reda. Tako je u Bosni, s obzirom na njezinu vjersku višestrukost, ubrzo stvoren potpuno novi duhovno-politički okvir,

* Zimija (ar. dimmi), štićenik – po šerijatskom pravu pripadnici neislamskih monoteističkih religija u zemljama osvojenim od muslimana, kojima pripadaju određena ograničena prava, uz dužnost pokoravanja muslimanskoj vlasti i plaćanja posebnih poreza. Kako je pokazao učeni sarajevski historičar Vladislav Skarić, od ove riječi nastao je i etnogeografski pojam Zmijanje (u sjeverozapadnoj Bosni), nakon što su Turci u to područje, u desetljećima poslije pada Jajačke banovine, naselili pravoslavne Vlahe odredivši im poseban *štićenički* status.

u kojem je religija/konfesija predstavljala jedini kriterij grupnog, političkog identiteta (*milet sistem*), i iz čega će se kasnije razviti sve njezine nacionalne osobitosti, a i divergencije. Masovnost islamizacije i apsolutna dominacija islama kao državne religije nad drugim religijama (ne samo u duhovnom, nego i u socijalnom i političkom smislu), učinili su da se u Bosni i Hercegovini samo muslimanski svijet uzmogne profilirati kao zaokružena socijalna struktura, stratificirana a koherentna: sa svojom feudalnom klasom, svojim seljaštvom i građanstvom, sa svojom *ulemom* (inteligencijom). Dakle, kao cjelovito *društvo*, ali čvrsto zatvoreno; druga dva elementa, pravoslavni i katolički, nemaju mogućnost takvoga unutarnjeg razvoja, a nemaju ni mogućnosti da budu u punome smislu riječi integrirani u društvo, ostajući trajno na njegovoj margini. Dugotrajnost i statičnost tako uređenih odnosa ostavila je u Bosni duboke i trajne psihopolitičke i sociokulturne posljedice.

Katolička crkva, kako smo vidjeli, još od bijega bosanskoga biskupa u Đakovo polovicom 13. stoljeća, nije bila u Bosni zastupljena po svojoj redovitoj strukturi i hijerarhiji, već po monaškoj zajednici – franjevačkoj Bosanskoj vikariji. S propašću Bosanskoga Kraljevstva i njegovih ustanova u osvajačkomu turskom vihoru 1463. i u kasnijim vremenima bitaka, nesigurnosti, mijenjanja granica, periodično pojačavanih progona, ona je trpjela ogromne štete i osipanja. Razorene crkve i samostani, puk što rastjeran ili odveden u ropstvo, što izginuo, što u sukcesivnom prijelazu na islam, gubitak dobara i posjeda – sve je to franjevačku ustanovu i njezin preostali puk dovelo do iskušenja i opasnosti potpunoga nestanka. U tim okolnostima zbio se jedan događaj – susret kustoda bosanskoga fra Anđela Zvizdovića i sultana Mehmeda Osvajača na polju Milodražu u rano ljeto 1463. godine, koji je vremenom poprimio auru povijesne legende, i koji vrlo dobro osvjetljava mentalitet i tipične osobine

jedne i druge strane. Fratar u strašnoj dilemi: da s preostalom braćom i pukom ostavi ovu *jedinu svoju zemlju*, ugasi Vikariju, jedinu ustanovu koja je preživjela kataklizmu Bosanskoga Kraljevstva, i bježi u tuđi svijet, koji bi, ideološki, trebao biti njegov, ili da ostane ovdje, vjeran korijenima i pozvanju, a u nesigurnu traženju egzistencijalnoga modusa vivendi s novim gospodarima. Turski vladar, možda najmoćniji čovjek Svijeta u tom času, pred izborom: da toj potpuno zanemarljivoj veličini, koju predstavlja siromašni redovnik pred njime, odrekne bilo kakvu važnost i identitet, ili da ju, tako marginalnu i bezopasnu, prizna i podrži... Rezultat toga pomalo mitskoga susreta jeste carska *ahdnama*, isprava kojom se bosanskim franjevcima i katolicima garantiraju prava na vjerski, eo ipso, civilizacijski, politički, etnički identitet i život. Ona glasi:

> Mehmed, sin Murad-hanov, vazda pobjedonosni! Zapovijed časnoga, uzvišenoga sultanskoga znaka i svjetle tugre osvajača svijeta, jest slijedeće:
>
> Ja, sultan Mehmed-han, (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima), da su posjednici ovoga carskog fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam:
>
> Neka nitko ne smeta i ne uznemiruje spomenute ni njihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni, koji su izbjegli, nek budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim manastirima. Ni moje visoko Veličanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti itko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeđa i ne uznemiruje. Neka nitko ne napada, niti vrijeđa i ugražava: ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojega čovjeka u moju državu, da im je dopušteno.

Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku Zapovijed, kunem se slijedećom velikom zakletvom:

Tako mi stvoritelja zemlje i neba, koji hrani sva stvorenja, i tako mi sedam musafa (svetih knjiga), i tako mi našega velikoga Proroka, i tako mi sablje, koju pašem, nitko neće protivno učiniti ovomu, što je napisano, dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj Zapovijedi.

Pisano 28. maja

U stanu Milodraže

Ova carska povelja, unatoč mnogim kasnijim kršenjima njezinih svečanih obećanja, utemeljila je pravni status franjevaca i katoličko-hrvatskoga puka u Bosni, i stoljećima bila osnova njihove političke egzistencije i održanja.

Položaj Srpske pravoslavne crkve bio je određen općim stavom turske vlasti spram istočne Crkve, koji je nakon osvojenja Carigrada 1453. godine uredio Mehmed II Osvajač, osobno obavivši investituru patrijarha Genadija Skolarisa po ceremonijalu bizantskoga cara. Crkvi je ostavljena potpuna unutrašnja autonomija i struktura kakvu je imala u Bizantskome Carstvu, i ona je takva uklopljena u strukturu Osmanskoga Carstva. Starješine Crkve bile su i starješine naroda – *milet-baše*. Iako su katolici imali načelno sličan status, Srpska pravoslavna crkva bila je praktično znatno povlaštenija, osobito u prvim stoljećima, jer je centar katoličanstva bio izvan granica Carstva. Iz toga se razvila trajna napetost i nepovjerenje. Predstavnici Pravoslavne crkve trajno su nastojali podvrgnuti katolike pod svoju duhovno-političku i materijalnu jurisdikciju, a ovi su, uz silne žrtve i davanja, uvijek iznova morali dokazivati svoja prava i svoj identitet. A na učvršćivanje antagonističkoga odnosa

utjecala je, s druge strane, svakako i težnja papstva na "sjedinjenju", osobito pojačana poslije reformacijskoga crkvenoga raskola, što je Srpska pravoslavna crkva nužno doživljavala kao životnu opasnost, a i turska vlast gledala prijekim okom, jer je za nju Rim bio neprijateljsko središte.

Stabilnost položaja Srpske pravoslavne crkve potrajat će dosta dugo. Obnovljena 1557. godine s patrijarhom Makarijem, prvim rođakom velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića, Pećka Patrijaršija, središte Srpske pravoslavne crkve, bit će jak garant skladnih odnosa s Portom.

Nakon propasti srednjovjekovne bosanske države, jurisdikcija Srpske pravoslavne crkve lako se je i brzo protegnula i na Bosnu i Hercegovinu. Do tada pravoslavlje prisutno je samo u rubnim dijelovima – u istočnoj Hercegovini i Podrinju. S ustaljivanjem turske vlasti, planski se na opustošena i ispražnjena područja zapadne i sjeverozapadne Bosne, Like, Dalmacije, srednje Hrvatske naseljuju nomadski balkanski Vlasi. Vjerski većinom pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve, taj svijet se, kao što smo vidjeli, vremenom i politički srbizira.

Na podlozi opće društvene stabilnosti i ekonomskog prosperiteta vremena sultana Sulejmana i velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, u Bosni se u XVI stoljeću odvijaju značajne i dinamične transformacije. Nakon kaosa izazvanog invazijom Mehmeda II 1463. godine, i nakon atmosfere nesigurnosti, rascijepljenosti između Turske i Ugarske, i graničnih nadbijanja koja su trajala do pada Jajca 1528, Bosna je definitivno izgubila i najmanju iluziju o povratku nekakve samostalnosti. Kao zauzvrat, ušla je u razdoblje mira i zakonitosti. Po cijeloj zemlji niče mnogo urbanih sredina, u kojima se razvija intenzivna privredna aktivnost, u čemu prednjače trgovina i sve brojniji zanati. Produbljuju se i razgranavaju privredne i životne veze i odnosi između grada i sela. Islamizacija masovnih

razmjera, brz i sjajan uspon u karijeri koji su postigli mnogi sposobni domaći ljudi – sve to omogućuje širok i plodonosan prijem utjecaja tursko-islamske, orijentalne kulture i civilizacije. U ovoj ekonomskoj i kulturnoj konstelaciji, u XVI stoljeću bivaju podignuti i izgrađeni svi najvažniji javni objekti i najmarkantniji spomenici kulture osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini: Stari most u Mostaru, Ferhad-pašina džamija u Banjoj Luci, veliki bezistan u Sarajevu itd.

No, već na kraju ovog stoljeća na pomolu su prvi simptomi unutrašnjih kriza i počeci opadanja vojne snage Carstva. Turci doživljavaju prve veće poraze od evropskih vojnih saveza, kakav je bio onaj kod Lepanta 1571. godine, u kojemu je uništen veći dio turske ratne mornarice. Drugi veliki poraz krajem XVI stoljeća Turci doživljavaju u bitki kod Siska 1593. godine, u kojoj pogiba inicijator i vođa ove neuspjele vojne, Hasan-paša Predojević. Bitka kod Siska otvorila je tursko-austrijski rat od 1593. do 1606. godine, koji, iako nije donio većih teritorijalnih promjena, signalizirao je vidno otupljivanje turske udarne moći, a u našim krajevima pokrenuo seriju buna i ustanaka, mahom poticanih složenim igrama evropskih dvorova, a onda ostavljanih na cjedilu.

U 17. stoljeću snaga moćne centralizirane vlasti iz Sulejmanova doba naglo se rastače, javljaju se uspješni oslobodilački pokreti, osobito na afričkom kontinentu, Carstvo potresaju neredi, a vojno, društveno i ekonomsko ustrojstvo zahvaća anarhija i korupcija, što se naročito drastično ispoljava u manipulacijama i izrabljivanju seljaka-zemljoradnika u okviru sistema čiftlučenja. Tu pojavu plastično sažima Ivan Božić, razlikujući njezine efekte u početku osmanske okupacije, od kasnijega procesa:

> Zemljoradnici, koji su činili najveći deo raje, raspolagali su potčinjenim baštinama (čiftluci) i snosili obaveze u korist sultana

i feudalca – gospodara hasa, zeameta, timara ili vakufa. Zemlju su, uz plaćanje nasledne takse spahiji, nasleđivali, a mogli su je s gospodarevom dozvolom i otuđiti. Pored poreza i nameta obaveznih za sve, nemuslimanska raja je dugovala sultanu harač (džizja) po svakoj za rad sposobnoj muškoj glavi i "danak u krvi", a svom spahiji desetak svih proizvoda (u stvari, iznos od 1/7 do 1/10 letine), novčanu dažbinu ispendže po haračkoj glavi i neke manje naturalne i radne obaveze. Dažbine muslimanske raje bile su znatno lakše. Kako se opšti sistem saobražavao lokalnim tradicijama, u nekim oblastima koje su ranije bile pod ugarskom vlašću (Srem, Slavonija), sultanu se mesto harača za mušku glavu i drugih nameta plaćala filurija (dukat) i vojnica po kući. Filuriju su plaćali i vlaški stočari podmirujući ostale namete u stoci. Ta im je olakšica priznata zato što su snosili vojne i poluvojne obaveze. Delimično su se oslobađali dažbina i oni koji su održavali hanove, služili po skelama i mostovima, obezbeđivali klance i drumove, opravljali tvrđave i brodove ili izrađivali strele. Sokolari, vojnuci i martolosi (naoružani hrišćani u pograničnoj službi Carstva) imali su slobodne baštine, koje nisu bile opterećene nikakvim obavezama. Fiskalne olakšice bile su u stvari nagrada za obavljanje određenih poslova, olakšice zamenjivane drugim obavezama. U lakšem je položaju bila i raja po gradovima, jer je plaćala samo državne i lične namete. Kako je bila bez zemlje ili sa vrlo malim posedima oko grada, nisu je opterećivale agrarne dažbine. Socijalna i privredna diferencijacija među rajom počela je već u drugoj polovini XVI veka da vodi u drugu krajnost. Istaknuti pojedinci dobijali su opustele krajeve kao čiftluk zatim dovodili na njih seljake i stvarali sela. Za naseljene seljake sami su podmirivali agrarne dažbine, a od njih ubirali znatno veće sume. Kako su mogli po volji seljake uklanjati, ovi su se nalazili u najtežem položaju. Bili su pravi kmetovi svojih gospodara, čitluk-sahibija. No, proces

čitlučenja tek je bio u početku, pa se može smatrati da je seljaštvo u prvo vreme turske vlasti imalo lakši položaj nego ranije, pod domaćim gospodarima, i da su ga feudalni gospodari manje pritiskivali nego u susednim evropskim državama. Zato tada još nije bilo većeg otpora novoj vlasti. [...] Nalazeći se pred rasulom starog vojno-feudalnog sistema, centralna vlast se morala sve više oslanjati na najamnike. Za njihovo izdržavanje i za usavršavanje ratne tehnike, koja se na Zapadu nezadrživo razvijala, bila su potrebna velika sredstva, a njih je i inače gutala dvorska raskoš i skupa administracija. Da bi se došlo do sredstava, Porta je povećavala namete, kvarila novac i davala državna dobra u dugoročni zakup. Tim su se samo privremeno spasavale finansije, jer je posle kratkotrajnog predaha nastajalo još teže stanje. Već pred kraj XVI veka državni su rashodi bili triput veći od prihoda. Osim toga, zlato i srebro su oticali iz zemlje, jer se njima plaćala luksuzna roba. U rudnicima je prestajao rad, a poljoprivreda nije pokazivala nikakav porast, jer se nisu primenjivali novi postupci u obradi zemlje i jer se smanjivala radna snaga. Počela je borba za zemlju i svojinska prava na njoj.

U starom sistemu bilo je malo zemlje kojom su pojedinci mogli slobodno raspolagati. Ako je seljak i prodavao svoju baštinu uz dozvolu spahije, kupac istog društvenog položaja preuzimao je njegove obaveze, tako da se odnosi u društvenoj strukturi nisu menjali. Broj feudalaca koji su raspolagali čiftlucima bio je mali. Pod kraj XVI i tokom XVII veka pretvaranje zemlje u privatnu svojinu postalo je redovna pojava. Zemlju koju su seljaci napuštali bežeći od gladi, epidemija i nasilja poreznika, spahije su ustupale jedan drugome kao čiftluk. Sami seljaci ustupali su je trgovcima i zelenašima iz gradova na račun nevraćenog duga. A ovi su trgovali zemljom i ljudima koji bi se na njoj zatekli. Nekadašnji vojnuci i martolosi gubili su svoje

slobodne baštine koje je novi gospodar uzimao kao čiftluk. Vojne starešine oduzimale su po Srbiji zemlju knezovima i primićurima, oduzimale su je crkvama i manastirima i stvarali čiftluke. Taj oblik posedovanja i raspolaganja zemljom postao je sve prošireniji i u Makedoniji, i u Srbiji i u Bosni. Seljaci koji su ostajali da rade na čiftluku ili oni koje je novi gospodar dovodio sa strane postajali su kmetovi bez ikakvih prava (čiftčije). Njihov gospodar, janičar, aga, beg, spahija, trgovac, ubirao je sve namete, spahijske i carske, i pri tom je sebi obezbeđivao lavovski deo prihoda. Položaj seljaka u celini se pogoršao. Porezi i nameti su ga satirali jer su se stalno povećavali, tako da su krajem XVI veka bili petostruko do osmostruko veći nego ranije. Sem toga, seljake su odvodili da kulukom opravljaju tvrđave, kule i puteve.*

Nakon ratnog požara koji je Evropom harao u Tridesetogodišnjem ratu 1618-1648, među evropskim državama, prvenstveno u Austriji, oživljavaju planovi protiv Turske, koja, ionako uzdrmana unutrašnjim krizama, ulazi u dug i iscrpljujući sukob s Mlecima zbog otoka Krete, Kandijski rat (1645-1669).

Vojničke obaveze postaju sve češće i sve teže; posjednici i janjičari donedavno glavni oslonac i udarna snaga turske vojske, otkazuju poslušnost, bune se, postavljaju uvjete... Jedno od glavnih njihovih traženja je priznavanje svojine nad zemljom. Centralna uprava je, kako smo vidjeli, prisiljena da ga ispunjava u formi odžakluk-timara. Tako posjed prelazi u vlasništvo feudalca i njegove obitelji, a seljak se pretvara u kmeta sa sve direktnijom ovisnošću o vlasniku, koji samovoljno množi namete i skoro neograničeno raspolaže kmetom. Prateća pojava ovih retrogradnih društvenih i ekonomskih procesa su prvi

* Ivan Božić, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

oblici oštrijeg antagoniziranja kršćanstva i islama. Njega će osobito produbiti i zaoštriti djelovanje vanjskih faktora: ustrajni pokušaji Austrije, Rusije i Mletaka da kršćanski, katolički i pravoslavni, svijet u Bosni i Hercegovini vežu za ciljeve i akcije svoje antiturske politike i, s druge strane, kao logično naličje – porast neraspoloženja prema kršćanima među domaćim muslimanskim življem.

U ovakvoj klimi opće stagnacije i društvene anarhije presahnjuje i onaj graditeljski i kulturni zamah iz XVI stoljeća, a glavno obilježje stoljeću dat će atmosfera bunta, koji se manifestira u različitim oblicima, među raznim socijalnim slojevima i vjersko-etničkim grupacijama. Najtipičnija posljedica toga anarhičnog stanja bila je *hajdučija*, poznata, doduše, i od ranije, ali sporadično; u XVII stoljeću odmetanje u hajduke uzima velikoga maha. Sliku općeg previranja upotpunjuju neposluh i pobune janjičara i spahija protiv centralne vlasti, te pobune među sitnim trgovačkim i zanatlijskim gradskim svijetom, mahom muslimanskim, protiv konjunkture bogatih trgovaca i predstavnika vlasti. Takva jedna pobuna jačeg zamaha izbila je 1683. godine u Sarajevu, proširivši se i na okolicu grada. To je ona pobuna u kojoj se kao narodni vođa istaknuo sarajevski pjesnik Hasan Kaimija.

Nesigurnost i atmosfera straha zavladala je, pogotovo u zapadnim dijelovima Bosne i Hercegovine, za vrijeme Kandijskoga rata. Nakon neuspjelih akcija turskih posada iz Bosne usmjerenih protiv mletačkih posjeda u Dalmaciji, Mlečani uspijevaju zauzeti mnoga mjesta i područja. Tako, 1647. godine Zemunik, Novigrad, Obrovac, Karin, Nadin, Ostrovicu, Solin, a 1668. Klis kod Splita. Obrana tih područja, i uopće dalmatinskih posjeda, počinje za Mlečane predstavljati veliku brigu, te oni na različite načine, uglavnom lažnim obećanjima, privlače znatan broj prebjega iz Bosne i Hercegovine i

nastoje ih organizirati kao krajišnike, za borbu protiv Turske. U ovim krvavim preseljavanjima, koja su znala imati karakter masovnih lokalnih egzodusa, mijenjala se demografska slika čitavih područja, s jedne i s druge strane granice. S mletačke strane inspirirani i organizirani kao oblik specijalnog rata protiv Turske, učestali su uskočki upadi u Bosnu i Hercegovinu, paljevine, robljenja i pljačkanja, od kojih je Turska imala samo indirektnu štetu, a stradavao je zapravo i još dublje se antagonizirao domaći svijet, i muslimanski i kršćanski podjednako, u uzajamnim obračunima. Prvorazredan poetski dokument ovoga povijesnoga tragizma predstavlja uskočki kršćanski, i krajišnički muslimanski narodni epos, koji je nemoguće shvatiti do kraja ako se ne vidi njegova književno-antropološka cjelovitost "igre ogledala", lica i naličja.

U ovom nemirnom i nesređenom vremenu najviše je trpio seljak i običan gradski čovjek iz svih etničkih grupacija, izložen i neprekidnom materijalno-ekonomskom pritisku, i svakovrsnoj pljački, odmazdama i nasilju. U takvim prilikama, u kojima je vjerska i etnička kompozitnost i mozaičnost bila plodno tlo za pojačavanje antagonizama, nicao je u Bosni i Hercegovini – valjda kao prirodna životna protureakcija – onaj specifični kult dobrosusjedstva, "komšiluka" i "dosluka", koji je, kako svjedoče brojni primjeri, upamćeni, opjevani, zabilježeni u kronikama i zapisima, bio rudimentarna negacija surove razdijeljenosti, iako nikada nije mogao postati osnovom za stvaranje osjećaja zajedničkoga identiteta višega političkog reda.

Događaji s kraja 17. stoljeća temeljito su promijenili političko magnetno polje na Balkanu. U tursko-austrijskom Bečkom ratu, koji je počeo 1683. godine katastrofalnim porazom Turaka pod Bečom, a trajao do 1699, Turska je izgubila golemi dio prekosavskih i prekodunavskih zemalja, a njena nekadašnja ofenzivna uloga u ovom dijelu svijeta pretvorit će se u trajnu

defenzivu pred sve snažnijom protuturskom politikom i inicijativom evropskih država. Taj kompleks tzv. *istočnog pitanja*: izgona Turske s Balkana i njegove podjele između evropskih sila, trajat će puna dva stoljeća, u znaku političko-diplomatskih kombinacija, smicalica i intriga, i u serijama okrutnih ratova.

Rezultat Bečkog rata za Bosnu i Hercegovinu značio je početak jedne duge i teške historijske faze. Odredbama Srijemskokarlovačkog mira (1699), naime, sjeverne i sjeverozapadne granice Bosanskoga Pašaluka postale su ujedno i granice Osmanskoga Carstva prema evropskim rivalskim silama, Austriji i Mlecima, a ionako stagnantne i anarhične privredne i vojno-političke prilike u Pašaluku opterećene su masovnim dolaskom muslimanskog življa iz krajeva koje je Austrija osvojila u ovom ratu. Tako je Bosna postala istureni, granični dio jednog Carstva u opadanju. To će ujedno značiti i sve jače zaoštravanje ideološkog konflikta između dviju civilizacija, evropsko-kršćanske i orijentalno-islamske. U društveno-ekonomskoj i kulturnoj strukturi Bosne i Hercegovine ovaj novi položaj rezultirat će sve drastičnijim proturječjima, sveopćim zaostajanjem i provincijaliziranjem, a u duhovni svijet i mentalitet njenih ljudi sve više će unositi izolacionističke komplekse i elemente razdora. Sve se to manifestira, između ostaloga, i u demografskim kretanjima i promjenama, često u obliku velikih poremećaja i katastrofa.

Ratovi koje je Turska prisiljena voditi s Austrijom, Mlecima i Rusijom bit će i dalje, u XVIII stoljeću, uz kraće ili dulje intervale relativnog smirivanja i stabilizacije, u velikoj mjeri sudbonosni za Bosnu i Hercegovinu. Zapravo, taj kontinuirani ratni požar na svim evropskim granicama Carstva, i dalje intenziviranje kriznih procesa u njegovoj društveno-ekonomskoj i vojno-organizacijskoj strukturi samo su različiti vidovi jedne te iste nezaustavljive regresije.

Otkazivanje poslušnosti Porti i oglušivanje o naredbe i vojne pozive postaju redovna pojava kod spahija i janjičara. No, taj u osnovi socijalni refleks ostaje uglavnom u okvirima egoističnog bunta, a od janjičarskih odmetanja i pobuna strada najviše običan puk, seoski i gradski podjednako. Porodice kapetana i krupnih feudalaca već su toliko snažne i osamostaljene da predstavljaju, pogotovo u granicama svojih velikih posjeda, faktičnu vlast. Prkosni odnos spram zvanične vlasti i autoriteta uopće sjajno je ilustriran u stihovima muslimanske narodne pjesme, kojima *krajišnik* Alija Bojičić odgovara na pitanje boji li se koga: *Boga malo, cara baš nimalo, a vezira ko dorata moga!*

Porezi, dažbine i globe se množe, izmiču ispod državne kontrole, pretvaraju se često u apsurd i karikaturu zakonitosti, gušeći sve više minimalne osnove egzistencije nižih slojeva društva. S jedne strane zbog ogromnih ratnih izdataka Carevine, a s druge strane zbog nezajažljivih privatnih apetita njezinih službenih predstavnika, postupno se ta davanja počinju odnositi na sve: nemuslimane i Muslimane, seljake, i sitni trgovački i zanatlijski svijet. Na podlozi takvoga kaotičnog bezakonja hajdučko odmetništvo uzima sve većeg maha, predstavljajući u isti mah i oblik spontanoga bunta i socijalnoga revolta, direktno konfrontiranoga vlasti i njenim institucijama, i beskrupulozni banditizam od kojega trpi ne samo vlast već i običan siromašni svijet. Istovremeno, nastavlja se i serija pobuna muslimanskoga življa, osobito po gradovima i njihovoj okolici, usmjerena protiv ekonomske tiranije i samovolje predstavnika vlasti, te bogatih trgovaca i feudalaca.

Svemu tome kao izvor stradanja i krajnje nesigurnosti pridružuju se, kako rekosmo, ratovi. I oni koje Turska vodi daleko od granica Pašaluka, na primjer s Rusijom, u čijim močvarama i pod čijim tvrđavama ostavljaju svoje kosti generacije bosanskohercegovačkog muslimanskoga svijeta, a pogotovo u onima

s Austrijom i s Mlecima koji se vode na našem tlu. Osim čestih sukoba i okršaja, upada i pljački, koji se na granicama prema Austriji i Mlecima odigravaju zapravo neprestano, danonoćno, formirajući čitav jedan *krajišnički* svijet i mentalitet, veći takvi ratovi vode se 1716-1718, 1737-1739. i 1788-1791. godine.

Osim pustoši i smrti koju ostavljaju za sobom, unazađujući ionako spor i u odnosu spram Evrope anakron privredni razvoj u Bosni i Hercegovini, svi ti ratovi uvijek iznova obnavljaju i produbljuju izvore netrpeljivosti i nepovjerenja među domaćim življem. Silnice tih djelovanja postat će još zamršenije i izukrštanije od kraja XVIII stoljeća, kada Austrija i Rusija svoje prave interese na Balkanu počinju izricati kamuflirane u vjersku formulu, tražeći protektorat – jedna nad katoličkim, druga nad pravoslavnim svijetom. U Bosni, gdje su sve tri vjersko-etničke strukture živjele izmiješano, bez strože teritorijalne razgraničenosti, pogotovo one globalnijih razmjera, to je, prirodno, moralo biti dodatni element divergencije. K tome, kao redovita posljedica ovih ratova, nastavljala su se manje ili više masovna pomicanja stanovništva, osobito na prigraničnim područjima: za austrijskom vojskom u povlačenju išle su povorke kršćanskoga svijeta u strahu od odmazde, a iz krajeva koje je Turska morala prepuštati protivniku, slijevao se u uže granice Pašaluka muslimanski živalj. Sve je to doprinosilo općoj nesigurnosti i umrtvljenju razvoja.

Kraći period relativne stabilizacije života i prividne obnove vlasti i zakonitosti uslijedio je nakon rata 1737-1739. godine, u kojemu je Turska – u stvari, vojska sastavljena od bosanskih Muslimana, suvremenijim vojnim rječnikom rečeno, obveznika drugog i trećeg poziva, budući da je glavnina vojske iz Bosne tada krvarila na dalekim istočnim bojištima – neočekivano efikasno izbacila Austrijance iz Srbije i Bosne, i Beogradskim mirom ostvarila mnoge svoje zahtjeve. I ovaj

rat pozornica je jednog događaja koji plastično ocrtava historijsku paradoksalnost bosanske situacije, osobito s obzirom na položaj bosanskih Muslimana, u uvjetima sve veće zaoštrenosti "istočnoga pitanja". To je poznata Banjalučka bitka 1737. godine, u kojoj su Bošnjaci-muslimani samoorganizirano, bez inicijative i znatnije pomoći središnje vlasti, katastrofalno porazili Austrijance, što je i označilo početak austrijskoga neuspjeha u ovom ratu. Objektivno, to jest jedan od onih brojnih slučajeva u kojima domaći ljudi brane jednu okupacijsku vlast i produžuju joj vijek. Subjektivno, pak, kao i u drugim sličnim primjerima, to je prvenstveno obrana vlastite egzistencije, doma i zavičaja. A i ta druga sila, koja dolazi preko Save, s drukčijim znamenjem i zastavama, dolazi s istim osvajačkim i okupatorskim motivima, diferencirajući domaće bosansko stanovništvo s isključivo demagoškim planom, po klasičnom osvajačkom principu *divide et impera.*

Mirno razdoblje nakon Beogradskoga mira koje se u Bosni, pogotovo po gradovima, osjetilo u razvoju trgovine i zanatstva, nije dugo potrajalo. Rusko-turski rat 1768-1774. godine dvostruko se odrazio na ovdašnji život. Veliki broj domaćih ljudi s janjičarskih spiskova nikad se nije vratio iz toga rata. S druge strane, bilo je mnogo onih koji se vojnim pozivima nisu odazvali, a intervencije organa centralne vlasti urodile su brojnim janjičarskim pobunama, koje su se redovito izmetale u destruktivnu anarhiju s krvavim posljedicama, zadajući veliku glavobolju vlastima, ali i pustošeći zemljom.

Nedugo poslije toga Rusija i Austrija započinju novi rat protiv Turske, 1787-1791. godine, s ambicioznim planovima o prekrajanju Balkana, koji u Srbiji i u Crnoj Gori izazivaju oduševljenje i značajnu ustaničku aktivnost. Okružen sa svih strana ratnim požarom i ovom uzavrelom atmosferom, pašaluk Bosna, sa svojim zamršenim i imobilizirajućim feudalnim i

etničkim partikularizmima, morao je ostati uglavnom pasivan. Za Bosnu i Hercegovinu taj rat je nastavak njene historijske kalvarije: od Novoga, Gradiške i Dubice, koju Austrijanci opsjedaju u tako krvavim bitkama, da je cijelo to ratovanje upamćeno kao Dubički rat, do ruskog Hoćina, njeni ljudi krvare, upregnuti u različite, redom tuđe interese i velike planove, a zemlja se survava u sve veću ekonomsku i kulturnu zaostalost i duhovnu rascijepljenost.

Društvene i tehnološke revolucije, politički i ratni potresi i preokreti, veliki kulturni pokreti XVIII i početka XIX stoljeća, koji će u Evropi označiti rađanje modernoga svijeta, takvu Bosnu i Hercegovinu, prema vani izoliranu, a iznutra potonulu u feudalni anakronizam, ekonomsku zaostalost i socijalnu bijedu te u vjersko-etničku podijeljenost, mimoilazit će posve, ili će do nje dolaziti kao slabi odjeci dalekih zbivanja u jednom tuđem i neshvatljivom svijetu. Specifična struktura zajednice, duboko ukorijenjeni konfesionalizam, trajan granični položaj na dodiru dvaju suprotstavljenih svjetova, i vijekovima taloženo negativno historijsko iskustvo, u okviru jednog stalno nazadujućega feudalnoga sistema, obilježili su psihu i mentalitet bosanskoga čovjeka snažnim obrambenim refleksima: konzervativizmom, posvemašnjim nepovjerenjem i oprezom, kontemplativnošću i statičnošću, naglašenom ksenofobijom, snažnim inatom. Zbog svega toga Bosna nije mogla biti plodno tlo za moderne ideje toga vremena: ni za prosvijećeni apsolutizam Josipa II, ni za nastojanja Selima III u tom pravcu (uostalom, osujećena u čitavoj Turskoj), ni za novi dah svjetovne kulture i prosvjete koji je donijela Napoleonova Francuska u kratkoj epizodi vladanja susjednim hrvatskim krajevima od 1805. do 1814. godine.

Osmansko Carstvo, pod dvostrukim teretom unutarnje krize i pritiska evropskih sila, proživljuje strahovitu dramu

modernizacije i reformi, bez kojih više opstati ne može, a koje ga po definiciji poništavaju. Zbog reformi Carstvo ulazi u konflikt na život i smrt s ogorčenim zastupnicima statusa quo, lokalnim nosiocima feudalnih privilegija, naročito izraženih u Bosni, gdje su, kao što smo vidjeli, kroz djelovanje odžakluk-timara i čiftlučenja, u XIX stoljeću isplivali begovi-veleposjednici s vlasništvom nad ogromnim kompleksima zemlje. Od ukidanja janjičarskog vojničkoga reda 1826. i od Hatišerifa iz Gülhane 1839, do Hatihumajuna 1856. i Pariškoga mirovnog ugovora iste godine, od pobune bosanskih feudalaca pod Husein-kapetanom Gradaščevićem 1831, do krvave pacifikacije Bosne pod okrutnom rukom Omer-paše Latasa 1850/51 – Bosna, sa svojim konzerviranim i statičnim feudalnim društvom, bit će poprište žestokih i tragičnih protivljenja reformama. Sve dublja provalija između bogatih i siromašnih, koja se podudarala s vjerskom i istovremenom političkom podjelom islam – kršćanstvo (muslimani – raja), a dobrim dijelom i s podjelom selo – grad, te socijalna bešćutnost gospodujućih muslimanskih slojeva, kao i duboka vjerska podijeljenost među stanovništvom, ostat će trajnim obilježjem ovoga umornog društva na okrajcima carstava i svjetova, stvarajući eksplozivne oblike socijalnoga nezadovoljstva. Splet takvih povijesnih okolnosti prouzročio je da profilacija bosanskohercegovačkoga društva i kulture, baš u epohi moderniteta, nije pošla u pravcu stvaranja homogenoga političkog identiteta bosanskohercegovačkoga stanovništva, kakvoga su, recimo, zamišljali bosanski franjevci-ilirci poput Ivana Frane Jukića, nego u pravcu prerastanja triju predmodernih konfesionalnih zajednica u sekularizirane nacionalno-političke identitete.

Veće političko gibanje u Bosni i Hercegovini izaziva početkom XIX stoljeća buna protiv dahija u Beogradskom Pašaluku, koja će evoluirati u Prvi srpski ustanak 1804-1813.

godine. Prvi srpski ustanak osobito je politički aktivirao pravoslavni živalj u Bosni, izazvavši seriju buna manjeg ili većeg značaja. Već 1804. godine izbijaju bune u Hercegovini, te među Drobnjacima u Crnoj Gori, potom 1807. godine u Bosanskom Podrinju, a najveća 1809. u Bosanskoj krajini.

U klimi velikih nereda u Turskoj, rastrovanoj unutrašnjom krizom i vanjskim opasnostima, nakon neuspjeha reformističkih pokušaja Selima III (1789-1808), koje će umjerenije i opreznije nastaviti Mahmut II (1808-1839), javlja se snažan otpor reformama kod krupnih bosanskih feudalaca – begova, kapetana i ajana, koji će početi dobivati oblike oružanih pokreta većih razmjera.

I do tada su bosanski feudalci bili izborili praktično neovisan položaj prema veziru, predstavniku zvanične stambolske uprave u Bosni, osobito oni čija su tradicionalna obiteljska sjedišta bila na granicama Pašaluka, i koji su, čuvajući svoje dobro, stoljećima čuvali i granice Carstva. Tako se vremenom razvio jedan, i okrutan i ponosan, ratnički mentalitet, a kapetani Livna, Banje Luke, Prijedora, Kulen-Vakufa, Bihaća, Novoga, Zvornika, Počitelja, Stoca, Dubice, Cazina – Kulenovići, Stočevići, Rizvanbegovići, Fidahići, Dadići, Gavrankapetanovići, Firdusi i drugi – postali čuveni *krajišnici* od kojih su strijepili austrijski, mletački i francuski generali. U isti mah oni su i osioni neposlušnici, i okrutni feudalni gospodari pod kojima je stenjala seljačka sirotinja.

Od 1814. godine, kada zloglasni vezir Ali-paša Derendelija jedva uspijeva slomiti pobunu hercegovačkog ajana Ali-age Dadića, antireformski otpor bosanske vlastele stalno je u porastu, poprimajući za Carevinu opasne oblike. Eklatantan primjer u tom pogledu je Gradaščevićeva buna, zamašna po ambicijama, značajna po barem privremenoj složnosti i jednodušnosti većine bosanskih prvaka, a jedinstvena po tome

što bosanska vojska odlazi daleko od svojih okućnica, u susret sultanovoj vojsci, i čak je uspješno tuče na Kosovu, zaprijetivši samom Stambolu... Ne ostvarivši vezu sa skadarskim pašom, izdan od ostalih feudalaca, prije svega od hercegovačkoga gospodara Ali-paše Rizvanbegovića, Gradaščević se vraća u Bosnu, slijedeću bitku gubi, i spašava se bijegom preko Save u Austriju.

Sredinom 19. stoljeća Evropa je poprište ogromnih društvenih potresa, kojima glavno obilježje daju pokreti za nacionalnu emancipaciju i socijalno oslobođenje. Iako su evropski topovi i evropski novac uspjeli revoluciju 1848. godine ugušiti, valovi izazvani tom gigantskom društvenom tektonikom nezadrživo se šire preko svih političkih i drugih granica, i dospijevaju u najudaljenije kutke. U južnoslavenskim zemljama ti impulsi modernizacije, sekularizacije kulture i političke emancipacije najjasnije će se izraziti u programima kulturnog i nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Ilirski pokret iz Zagreba, sa svojom grandioznom vizijom kulturne integracije slavenskoga juga, i politička energija Srbije koja je kročila putem oslobođenja od Osmanskoga Imperija, našli su svoje vatrene pristalice i u Bosni i Hercegovini, najviše u generaciji mladih franjevaca školovanih na srednjoevropskim učilištima. No, bez obzira na izvore s kojih će se oni napajati, i uza sve razlike među njima, karakteristično je da će u njihovome djelovanju socijalno-politička nota biti znatno izraženija i znatno više obojena tonom teške bosanske zbilje nego u programima hrvatskoga narodnog preporoda, uz koje su se vezivali. Ilustrativno je u tom pogledu djelovanje Ivana fra Frane Jukića, najmarkantnijega predstavnika ilirizma u Bosni.

U Jukićevu kulturno-preporodnom djelovanju bit će govora kasnije, a ovdje treba spomenuti njegovu živu zauzetost za ispravljanje užasnoga socijalnog položaja i političke nepri-

znatosti nemuslimanskoga stanovništva. Rezultat toga zalaganja bio je memorandum *Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini*,* što ga je sastavio u Varcaru 1850. i za boravka u Beču potajno predao banu Jelačiću, knezu Schwarzenbergu, Kulmeru, Bachu i drugima, da ga oni diplomatskim kanalima upute na Portu, a slijedeće godine objavio na kraju svoje znamenite knjige *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb, 1851). Taj će ga tekst i postupak stajati progonstva, iz kojega se u svoju ljubljenu Bosnu nije vratio nikad. Već u prvoj točki: *Da se više ne zovemo raja, već građani i državljani cjelokupnog turskog carstva...* sadržana je visoka politička i civilizacijska intonacija, kojom odzvanja cijeli spis, i po kojoj ovaj Jukićev memorandum predstavlja doista prvi nacrt evropskoga građanskoga ustava u historiji Bosne i Hercegovine. Socijalno-historijska analiza ovih 28 točaka zorno pred nama rastvara sva teška neriješena pitanja koja će u feudalno zapuštenoj Bosni i Hercegovini Jukićeva doba za decenij-dva dovesti do ogromnih socijalnih previranja i do velikoga protuturskoga ustanka 1875-78, a potom i do austrougarske okupacije. Također, pokazuje i stvarne razloge zbog kojih politički razvoj u Bosni i Hercegovini, u kontekstu zakašnjeloga moderniteta i smjenjivanja jedne imperijalne vlasti drugom, neće poći putem formiranja jedne zajedničke, transkonfesionalne političke svijesti, nego triju partikularnih etnokonfesionalnih i etnonacionalnih zajednica. Iako je jasno da je u Jukića domovinska svijest *bosanska*, i to tako da uključuje sve etnokonfesionalne zajednice, pri čemu ilirstvo predstavlja kulturni i povijesni supraidentitet, historijski je logično da on svoje zahtjeve artikulira ispred *kristjana* – katolika i pravoslavnih. (Postoje indicije, koje dosada nisu historiografski istražene i egzaktno potvrđene, da je Jukić u

* Integralan tekst *Želja i molbi* vidi u Prilozima na kraju knjige.

izradi ovoga dokumenta tijesno surađivao s predstavnicima pravoslavaca, ali ga je potpisao sam, zbog ogromnih rizika koji su pratili takav čin.) U suvremenim teorijskim terminima rečeno, ova dva etnokonfesionalna elementa bosanskoga društva u odnosu prema povlaštenim muslimanima bili su degradirani *drugi*, koji su se morali boriti za priznanje i priznatost.

Ciklus pobuna muslimanskih prvaka od tridesetih do pedesetih godina protiv reformi (*tanzimata*) okončao je carski serasker Omer-paša Latas beskrupuloznim lukavstvom i krvavim represalijama, pogubivši ili otjeravši u okovima u Malu Aziju nepregledne povorke i, ostavivši u narodu zlu uspomenu do danas. U nizu dugih stoljeća potpune i samorazumljive istovjetnosti četiriju elemenata identiteta: vjera (islam), zemlja (Bosna), vlastiti povlašteni socijalni i politički status, politički lojalitet sultanu i Carigradu, bilo je to za muslimanske prvake i za muslimanski svijet u Bosni uopće prvo traumatično iskustvo te vrste, kada se sve linije tako strukturiranoga identiteta kontradiktorno i nerazmrsivo ukrštaju, dramatično lome i raspadaju... Potresna ta zbivanja među muslimanima na samomu njihovom ulasku u modernu epohu vlastite i bosanskohercegovačke povijesti do danas historiografija nije kritički apsolvirala. Podjednako su jednostrana oba dosadašnja objašnjenja "autonomističkoga" pokreta – ono plošno-marksističko, da se radilo samo o reakcionarnoj i natražnoj obrani feudalnih privilegija i statusa, kao i ono koje zastupa bošnjačka nacionalna ideologija, da je riječ o "osviještenoj borbi za samostalnost i državnost Bosne i Hercegovine". Činjenica je, međutim, da je i taj politički pokret, zbog suštinskoga neprihvaćanja nužnosti da se zemlja reformira, i da se *drugi* (kršćani i hrišćani) izjednače u socijalnim i političkim pravima, produbio divergenciju među bosanskim etničkim grupacijama i, uz srpsku i hrvatsku nacionalnu ideologiju, možda ključno djelovao protivno

onim tendencijama, koje su u suton osmanlijskoga gospodovanja Bosnom sugerirale mogućnost izgradnje zajedničkoga političkog identiteta.

Slikovito govoreći: Devetnaesto stoljeće je u Bosnu i Hercegovinu naprosto provalilo! Ono je u međusobne odnose bosanskih etničkih zajednica unijelo golemu dinamiku, za koju bosansko društvo nije imalo unutarnje zrelosti da ju savlada i apsorbira u pravcu stvaranja jače i homogenije društvene strukture. Naprotiv, Bosna je bila zapravo talac i žrtva nezaustavljivoga dotrajavanja Otomanskoga Carstva. Tako se dogodilo, ne prvi put u bosanskoj povijesti, da *vijek* (u značenju: razdoblje, proces) naprosto nije završen. Pariški kongres 1856, kojim je Turska primljena u evropske države a zauzvrat priznala potpuno građanstvo svim svojim građanima – sve je to došlo prekasno, osobito su kritični bili agrarni odnosi, rak rana otomanskoga Balkana. Dapače, Saferskom naredbom od 1859. godine čak je zakonski sankcioniran čiftlučki sistem, koji je velikom silinom sve očitije krize pogađao daleko najveći dio bosanskoga stanovništva, seljaštvo – podjednako i kmetove i one koji su formalno imali status slobodnoga seljaka. Bosna i Hercegovina postala je izravnim objektom evropske politike, potom je cijeli proces silno dramatiziran velikim ustankom 1875-78, da bi na kraju Berlinski kongres je sve zapečatio: Austro-Ugarska dobija mandat za "civilizatornu misiju" putem vojne okupacije.

Poslije Hatihumajuna i Pariškoga ugovora u Bosni i Hercegovini političko se stanje malo popravlja, jer osmanska uprava biva prisiljena priznati pravo građanstva pripadnicima svih konfesija. Jedna od vidljivih posljedica te promjene bit će započinjanje podizanja katoličkih i pravoslavnih crkava, što se u prethodnim stoljećima nije moglo ni zamisliti. Za upravljanja vezira Topala Šerifa Osman-paše (1861-1869), obrazovana

čovjeka i trijezna političara, ukazuju se neki znaci prosvjetnog, kulturnog, ekonomskog i administrativnog suobražavanja evropskim modelima života. Počinju se graditi prvi moderniji putevi, provoditi telegrafske linije, otvaraju se neke mogućnosti kapitalističke privrede, oslobađaju trgovačke komunikacije s Evropom, i na toj osnovi življe se razvijaju neki gradovi kao Mostar i Banja Luka, na primjer. Po gradovima počinje se uzdizati trgovački sloj, prvenstveno među Srbima. Prodorom modernijih oblika proizvodnje u gradovima raste privredno i političko značenje građanstva, koje sve izravnije dolazi u dodir s kulturnim i nacionalnim pokretima u susjednim južnoslavenskim zemljama.

Nakon što je za vrijeme guvernerstva Topala Osman-paše otvorena prva moderna štamparija u Bosni (u Sarajevu 1866. godine) i pokrenute prve novine, *Bosanski vjesnik*, *Bosna*, *Sarajevski cvjetnik*, *Neretva,* koje su izlazile, osim *Bosanskog vjesnika*, bilingvalno, na turskom i bosanskom jeziku, pojavila se zanimljiva figura – Mehmed Šaćir Kurtćehajić (1844-1872), prvi profesionalni novinar u Bosni i Hercegovini. Pišući dinamičnim, ponesenim stilom, potpuno predan prosvjetiteljskoj ideji, on je u svojim člancima bezrezervno zastupao potrebu evropeiziranja, izražavajući sasvim jasno i misao o uzajamnoj toleranciji među pripadnicima bosanskohercegovačke zajednice. Izdavao je i uređivao list *Sarajevski cvjetnik.*

* * *

U sastavu Osmanskoga Carstva Bosna i Hercegovina provela je četiri stoljeća – do nove, austrougarske okupacije 1878. godine, kao isturena evropska pokrajina Carstva, stalno na raskrižju suprotstavljenih svjetova i civilizacija, a procesi i zbivanja koja su se u njoj i oko nje kroz to vrijeme zbivali, oblikovali su fizionomiju jedne zemlje koja u Dvadeseto stoljeće

ulazi kao "najkompliciranija zemlja u Evropi", prema riječima slovenskoga književnika Josipa Vidmara na I zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu 1943. godine.

U tim procesima kristalizirala se je ovdje složena konfesionalna slika islama, pravoslavlja, katolicizma, s bliskim etničkim porijeklom i sa zajedničkim jezikom, koja će – u složenoj interakciji s drugim historijskim faktorima, socijalnim, kulturnim, klasnim, političkim – od kraja XIX stoljeća donijeti nacionalno samoidentificiranje Bošnjaka-muslimana, Srba i Hrvata. U okolnostima sveopćeg konfesionalizma, u okviru ovakve slike razvijala su se tri kulturna konteksta: muslimansko-bošnjački, s dominantnim karakteristikama tursko-islamske kulture, pravoslavno-srpski, vezan uz bizantske i crkvenoslavenske tradicije, i katoličko-hrvatski, obilježen zapadnokršćanskim tradicijama i modelima. Ovim trima komponentama od XVI stoljeća, nakon izgona Židova i Arapa iz Španjolske i Portugala krajem XV stoljeća, pridružit će se i četvrti element – sefardsko-židovska kultura. Tako je stvorena osnova one izuzetno složene ambivalentnosti, koju karakterizira s jedne strane kulturni i duhovni izolacionizam, a s druge privikavanje na razlike kao na uobičajen sadržaj života.

Sadržaj, tipove, domete i razvojne linije kulture u Bosni osmanske epohe presudno je odredio njen položaj u okviru Carstva. I kad u prvoj, osvajačkoj epohi funkcionira kao udarna pesnica Carstva u njegovim prodorima u Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, Ugarsku, Austriju, i kad u drugoj, obrambenoj epohi prva prima udarce evropskih sila u okviru protuturske ofenzive, Bosna je – vojna predstraža u velikoj geostrategiji Osmanskoga Carstva. Podložna konzerviranim feudalnim odnosima s jakom tendencijom pauperizacije, iako okrenuta islamsko-orijentalnom kulturnom krugu, Bosna nije mogla dostići njegov zamah i intenzitet. Još manje je, prirod-

no, mogla slijediti one preobražaje koji su u ovom razdoblju mijenjali duh i lice Evrope.

Do danas kulturna povijest Bosne i Hercegovine u osmanskome razdoblju nije sistematski istražena i sintetski prikazana. Zato je moguće samo ocrtati njezine glavne obrise.

U gradovima se naročito razvija arhitektura, kaligrafija, umjetnički zanati. Urbanističko ansambliranje poprima samosvojne stvaralačke oblike i atmosferu, a život u gradovima specifične bosansko-orijentalne forme. Selo je uglavnom ostajalo izvan ovoga ozračja, živeći u okamenjenim patrijarhalnim odnosima, s minimumom egzistencijalnih potreba, u primitivnim nastambama koje se stoljećima nisu bitnije mijenjale u tipu i funkciji, istrajavajući u arhaičnim folklornim manifestacijama kolektivnoga stvaralačkog duha: likovnim, muzičkim, plesnim, pjesničkim.

Kroz čitava četiri stoljeća osmanske epohe razvija se jedan karakterističan i razgranat umjetnički fenomen: usmena, pučka književnost. Brojni su i vrlo raznovrsni njeni oblici, a najveći stvaralački potencijal izražen je u dvjema pjesničkim formama, epu i lirskoj pjesmi, kasnije nazvanoj sevdalinka.

Epska pjesma stvarana je i njegovana s jednakim intenzitetom među pripadnicima svih triju konfesionalno-etničkih grupacija, s jakim ideološkim razlikama, ali na istoj strukturalnoj osnovi, u zajedničkim stilsko-jezičnim modelima, na istim versifikacijskim obrascima, u horizontu iste poetike i patrijarhalnoga morala. Za ogromnu većinu ljudi narodna pjesma bila je najjači oblik duhovne nadgradnje, estetskoga oduška, i katarktičkoga uzdignuća iznad tegobne svakodnevice. Stoga je bilo logično da je narodna pjesma, ostvarivši dugotrajnom kristalizacijom primjere klasičnoga sklada i uzbudljive tragike, bila i prvi kulturni fakt preko kojega je Evropa upoznala i priznala stvaralačku snagu ovoga svijeta. Desilo se to prije

dvije stotine godina, kada je, preko putopisne knjige Alberta Fortisa *Viaggio in Dalmazia* (Venecija 1774), evropsku književnu javnost uzbudila potresna balada *Hasanaginica*, čija pjesnička ljepota je odmah počela stjecati poštovaoce i prevodioce među velikim umovima, od Johanna Wolfganga Goethea, Gottfrieda Herdera i Gérarda de Nervala, do Aleksandra Puškina i Adama Mickiewicza... Klima evropskoga romantizma prve polovice XIX stoljeća, s naglašenim interesom za egzotično, za autohtone arhajske kulture, svratila je nakon *Hasanaginice* pažnju i na veliki korpus epskoga pjesništva. Zahvaljujući tome ogromnom zanimanju za narodne pjesme, one su u velikom broju prikupljene i zapisane, a znanstvenici se i danas bave njihovom bogatom jezično-estetskom strukturom.

Najfrekventniji su motivi epskih pjesama dvoboji i bojevi, otmice i potjere, konji i junaci, tlačitelji sirotinje i njeni zaštitnici, gorski hajduci i sjajni vitezovi, krv i smrt u dva najogoljenija vida, oba jednako surova: kukavički, koji baca sjenu na cijeli život, i junački, kojim se život iskupljuje i produžuje, u pjesmi... Kako imaju stalne motive, tako isto ove pjesme imaju i svoje stalne likove: Marka Kraljevića, prisutnog podjednako u svim južnoslavenskim epskim tradicijama, pa izuzetne likove hajdučkoga epskog ciklusa, uže vezane za Bosnu i Hercegovinu: Starinu Novaka, Mijata Tomića, Staroga Vujadina i brojne druge. Narodna pjesma bosanskih muslimana unosi u ovaj korpus i neke samo njoj svojstvene elemente, koji su osobito izraženi u krajiškim pjesmama, onima koje su nastajale na uvijek nemirnoj i nestabilnoj granici, među muslimanima u Bosanskoj krajini, Lici i Dalmaciji (dok su ovi krajevi bili još u sastavu Bosanskoga pašaluka). Tu su bojevi s uskocima, austrijskim i mletačkim posadama – zapravo, između ljudi istoga jezika – bili svakodnevni, ali se držala i svijest o istorodnosti, pa je taj osobeni životni kontrapunkt u velikoj mjeri dao

boju ovoj poeziji. Likovi muslimanske epske pjesme odlikuju se uočljivom individualiziranošću, a dva najizrazitija su Alija Đerzelez i Tale od Orašca (ili Budalina Tale), koji je po svom izvornom osjećaju pravde, po izrazito plebejskom mentalitetu i boemskoj naravi izuzetan lik cijele južnoslavenske epike.

## *Bosna i svijet islama; muslimansko-bošnjački kulturni kontekst*

Islamizacija koja je u Bosni započela već u drugoj polovici XV stoljeća, u XVI i u XVII vijeku obuhvatila je bosansko-hercegovačko stanovništvo u velikoj širini i, što je osobito važno, po dubini socijalne vertikale, od gornjih društvenih slojeva do seljaštva. Zahvaljujući tome, orijentalna kultura, točnije, njena tursko-islamska varijanta, pustila je ovdje jako korijenje, prožimajući svojim duhom svakodnevni život i stvaralaštvo i nemuslimanskoga življa, ostavivši tako snažan impakt u cjelokupnoj duhovnoj i materijalnoj kulturi ovih krajeva.

Razdoblje cvjetanja islamske kulture traje od definitivnoga turskog osvojenja Bosne do kraja XVII stoljeća. Osobito je to vidljivo u velikom broju sjajnih primjera graditeljstva. Ovo je i vrijeme kada se u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine zasnivaju osnovne i srednje škole, mektebi i medrese, u kojima se izučavaju duhovne i naučne discipline islama. Od XVIII stoljeća, kada Osmansko Carstvo naglo počinje propadati i gubiti ofenzivnu moć, a Bosanski pašaluk nakon Bečkoga rata postaje granična zona Carstva prema Austriji i Mlecima, ova kultura počinje doživljavati dekadenciju.

Najveću koncentraciju i najsnažniji zamah orijentalne kulture nosili su gradovi, u velikom broju i s velikim privrednim

poletom osnivani po ustaljivanju turske vlasti. Tako, na primjer, putnici već u XVI stoljeću oduševljeno uspoređuju Sarajevo s Damaskom, najljepšim gradom Istoka. Slijedeći osnovni plan orijentalnoga grada, podjelu na čaršiju – poslovni dio, i mahale – dijelove za stanovanje, te duh orijentalne stambene arhitekture, ali zadržavajući pri tome, u spontanoj stvaralačkoj simbiozi, elemente drugih tradicija – neke iz vremena bosanskoga srednjeg vijeka, potom trajno jak mediteranski utjecaj u Hercegovini, bosanskohercegovački gradovi vremenom su razvili vrlo osebujnu arhitekturu i urbanizam, umnogome različit od tipično tursko-orijentalnoga, iako na njemu utemeljen. Rafiniranim smislom za ambijentaciju, estetičnošću proporcija zasnovanoj na ljudskim mjerama, ljupkošću detalja, primjeri te osobene ljepote jednakim intenzitetom djeluju i danas.

Najljepše spomenike kulture ovoga doba ostavili su monumentalna osmanska arhitektura i graditeljstvo, sakralno i profano, u brojnim džamijama, nadgrobnim spomenicima, šadrvanima, hanovima, karavansarajima, školskim, upravnim i stambenim zgradama, bezistanima, hamamima, sahat-kulama, česmama, mostovima... Najveći i najpoznatiji među njima nastali su u XVI stoljeću. Gradili su ih najveći projektanti svoga vremena, kakvi su *mimar Sinan* i *mimar Hajrudin*, a javljaju se i domaći graditelji visoke reputacije, primjerice *Nedžar Hadži Ibrahim* i *Sinan*, obojica iz Sarajeva.

Izraziti primjeri najvišega dometa klasične sakralne arhitekture su Ferhad-pašina džamija u Banjoj Luci i Gazi Husrevbegova u Sarajevu. To su građevine koje po arhitektonskoj smionosti i smislenosti predstavljaju, u svom svijetu, pravi pandan vrhuncima evropske sakralne arhitekture. Obje pripadaju ranijem tipu gradnje, s prostorom ispod kupole i polukupole. Mnogo više ima jednokupolnih džamija, iz nešto kasnije stilske faze, u kojoj je razvijen savršen sklad: vanjski izgled izrav-

no proizlazi iz unutrašnjega prostora. Takve su Aladža džamija u Foči, Karađozbegova i Koski Mehmed-pašina u Mostaru, Ali-pašina i Careva u Sarajevu, Hadži Alijina u Počitelju, Arnaudija (Defterdarija) u Banjoj Luci, Sinanbegova u Čajniču, Jeni-džamija u Travniku i Krzlaragina u Mrkonjić-Gradu. Džamijski ansambl upotpunjuje, kao njegov organski dio, šadrvan – poligonalna ili okrugla fontana, natkrivena krovom na stubovima. To su često rafinirano riješene arhitektonsko-skulptorske minijature, oko kojih se širi atmosfera mira i intimnosti. Ljepotom se izdvajaju oni uz Karađozbegovu i Koski Mehmed-pašinu džamiju u Mostaru, te uz Esme Sultane džamiju u Jajcu i Gazi Husrevbegovu u Sarajevu.

U sepulkralnoj praksi bosanskih Muslimana mogu se pratiti vrlo zanimljive duhovno-oblikovne pojave, osobito na spomenicima s kraja XV i iz XVI stoljeća. Ovi nadgrobnici, *nišani, bašluci*, iako po osnovnoj namjeni pripadaju, naravno, islamu, u ranom razdoblju osmanske vlasti u nekim elementima produžuju tradiciju stećaka. Na ove visoke uspravne kamene spomenike iz vremena osvajanja Bosne – narod ih zove *šehitskim* ili *gazijskim*, a groblja *šehitlucima* ili *gazijskim grobljima* – koji su vrlo često blizu srednjovjekovnih nekropola, kao da su se preselili mnogi elementi ikonografije i ćirilične epigrafike stećaka. Na kasnijim nišanima rasprostranit će se islamska epigrafika s arapskim pismom i na orijentalnim jezicima, koja je ostavila niz briljantnih poetskih minijatura. A bosančica, s upotrebom narodnoga govornoga jezika, ostat će kroz stoljeća živa u svakodnevnoj praksi obrazovanijega muslimanskog sloja ("begovsko pismo").

Jedna od graditeljskih osobitosti osmanskoga doba u Bosni su sahat-kule, već i po tome što im je oblik redovito izveden iz zapadnoevropske forme zvonika. Gdjegdje su građene uz džamije, tvoreći s njima cjelinu (kao uz Gazi Husrevbegovu i

Ferhad-pašinu), a gdjegdje uklopljene u čaršijski ambijent ili u tvrđavski kompleks, ili pak izdvojene, poprimajući samostalnu arhitektonsku i namjensku funkciju. Sahat-kule su do 1992. godine bile sačuvane u Sarajevu, Banjoj Luci, Donjem Vakufu, Prozoru, Pruscu, Tešnju, Livnu, Počitelju, u Travniku dvije, u Foči, Gornjem Vakufu, Gračanici, Maglaju, Nevesinju, Trebinju i Mostaru.

Veliko graditeljsko umijeće i stvaralački nadahnuta rješenja ostavila je arhitektura ovoga doba u brojnim mostovima, pred čijom ljepotom, smjelošću lukova i trajnošću gradnje zastaje dah. I ne samo pred onima najpoznatijima, zadužbinama Mehmed-paše Sokolovića: mostom na Drini u Višegradu, Starim mostom u Mostaru (prvi je djelo mimara Sinana, a drugi Hajrudina mlađeg, njegova učenika) i Arslanagića mostom u Trebinju. Istom vrstom ljepote zrače i most na Žepi, Kozja ćuprija na Miljacki blizu Sarajeva, Kriva ćuprija na Radobolji u Mostaru, most u Klepcima na Bregavi kod Čapljine, na Dumanu u Livnu, na Šuici u Duvanjskom polju, na Bosni u Blažuju kod Sarajeva i mnogi drugi širom Bosne i Hercegovine. Čuveni su nekad bili sarajevski mostovi na Miljacki, koji nisu sačuvani u prvobitnom obliku, a neprocjenjiv kulturni gubitak je rušenje mostova u Konjicu i na rijeci Buni, koje je 1945. godine uništila njemačka soldateska u povlačenju.

Savršena je funkcionalna i estetska prilagođenost ovih gradnji vodi koju premošćuju i obalama koje spajaju. Tako, i pored prepoznatljivosti zajedničkog stila kojemu pripadaju, ovi mostovi ne podliježu šablonama, nego variraju u mnogo oblika: od dostojanstvene monumentalne horizontale višegradskoga mosta na jedanaest lukova, do vrtoglavo smionoga a savršeno proračunatoga, fantastičnoga luka mostarskog Starog mosta, i do neobične asimetrične koncepcije Arslanagića mosta na Trebišnjici.

U skladu s vjerskim ograničenjima u okviru islama, slikarstvo i kiparstvo su se razvijali sasvim drukčijim pravcima nego na Zapadu; ne u pravcu autorske individualnosti i figurativnosti, već u znaku anonimnoga usavršavanja kanonski utvrđenoga umjetničkog iskustva, u kojemu dominira princip apstraktne ornamentike. Stoga je likovnost u okviru ove kulture osobito snažno zastupljena kao dekoracija, a intenzivno se razvijala u vrlo raznovrsnoj zanatskoj djelatnosti. Tako je bilo i u Bosni, gdje su, uostalom, tradicije mnogih umjetničkih zanata postojale još u srednjem vijeku. Među zanatima i nekad čuvenim zanatskim centrima u Bosni – primjera radi, u Sarajevu je bilo visoko razvijeno oko šezdeset raznih zanata! – treba spomenuti barem one koji imaju naglašeno estetsku tendenciju: izrada i ukrašavanje hladnoga i vatrenoga oružja u Foči, Travniku i Fojnici, umjetnost graviranja i iskucavanja u Sarajevu, Travniku i Mostaru, kujundžijski filigran u Banjoj Luci, Foči, Sarajevu, Mostaru, Fojnici, Kreševu, Čajniču i Livnu, tkanje ćilima u Stocu, Gacku, Foči, Livnu, Sarajevu i Višegradu, te čuveni sarajevski *mudželiti*, knjigovesci, koji su osobito vješto radili s kožom. Umjetničko rukotvorenje (na primjer vez, drvorezba) razvijalo se i izvan zanatskih radnji, u dokolici, kao svakodnevna praksa po kućama. Mnoge vrste zanatstva brzo su prešle sve konfesionalne i običajne barijere i postale zajednička tradicija.

Muslimanska likovna umjetnost očitovala se i u jednom specifičnom obliku, u dekorativnoj kaligrafskoj epigrafici, kako na rukopisima, zidovima i predmetima svakodnevne upotrebe, tako i na nadgrobnim spomenicima, nišanima, i u vrlo razvijenoj ornamentici s biljnim i geometrijskim motivima. Ovim su se poslom bavili mnogi domaći ljudi, pa tako znamo, između ostalih, za Sarajlije Osman-bašu i Mustafu Faginovića, čiji ornamenti krase i jednu carigradsku džamiju.

Donekle analogno franjevačkom latinitetu u hrvatskoj kulturnoj tradiciji, u baštini bosanskih muslimana, kao njen specifičan a nezaobilazan dio, izdvaja se bogata i raznovrsna teološka, književna i naučno-filozofska djelatnost na orijentalnim jezicima: arapskom, turskom i perzijskom. Kao što su se mnogi ljudi porijeklom iz Bosne vinuli do najviših vojno-političkih časti i položaja u Turskoj, tako su se mnogi probili u intelektualnu elitu, a neki formirali u vrhunske mislioce svoga vremena, studirajući i djelujući u velikim centrima islamskoga svijeta, ali i razvijajući značajnu obrazovnu i stvaralačku aktivnost u Bosni, u svojim rodnim mjestima, kojima su se mnogi, sa svjesnom namjerom, vraćali i ostajali u njima. Karakteristično je da gotovo svi uz svoje naučno ili pjesničko ime zadržavaju oznaku porijekla: Bosnevi, Bosnali... Takva poznata žarišta bili su svojevremeno Sarajevo, Mostar i Prusac, a od stvaralaca čije djelo ulazi u trajne temelje islamske teološke i naučne misli valja spomenuti barem najveća imena: Ahmed Sudi (rođen u Sudićima kod Čajniča), Abdulah Bošnjak (umro 1644), Muhamed Musić-Allamek, iz Sarajeva (1595-1637), Hasan Kafi Pruščak (1544-1616), Mustafa Ejubović – šejh Jujo, iz Mostara (1651-1707), te dvojica znamenitih turskih historiografa iz 16-17. stoljeća: Ibrahim Pečevi, rodom iz župe Lepenice i Kodža Husein, rodom iz Sarajeva.

U Bosni su se u znatnoj mjeri njegovali mnogi književni oblici na orijentalnim jezicima, prvenstveno razne klasične pjesničke forme, pa kronike, putopisi, biografije, poslanice itd. U svomu vremenu ovo su bila poznata književna imena: Derviš-paša Mostarac, koji je pjevao na sva tri orijentalna jezika (umro 1630), Hasan Kaimija (umro 1692), Ibrahim Opijač, učenik i biograf Mustafe Ejubovića (1678-1726), Sabit Užičanin (umro 1712), Fevzi Mostarac, autor značajnoga Bulbulistana na perzijskom jeziku (XVIII stoljeće), Mula Mustafa Bašeskija (1731-

1809), autor živog, autentičnog dnevnika-ljetopisa iz sarajevskoga života druge polovice XVIII i prvih godina XIX stoljeća, na turskom jeziku kakav se govorio u Sarajevu, s mnogo elemenata narodnoga bosanskog govora, Mehmed Mejli (1713-1781), čuveni sarajevski pjesnik, sastavljač tarihâ i kaligraf, Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit, autor Historije Bosne na turskom jeziku (1825-1888), Abdurahman Sirri (umro 1847)... Neki od ovih pjesnika pjevali su i na bosanskome jeziku.

Od druge polovice XVII stoljeća među muslimanima u Bosni i Hercegovini sve jače se razvija alhamijado književnost, koja ostaje živa sve do u XX stoljeće. I u jeziku, i u temama i u duhu ove književnosti, pored evidentnih utjecaja orijentalnih književnih obrazaca, znatno više nego u stvaranju na orijentalnim jezicima odslikava se duhovna, socijalna i politička zbilja Bosne i Hercegovine, kao i duh usmenog narodnog pjesništva, a neki od alhamijado pisaca zbog svojega nonkonformističkoga ličnog i pjesničkog stava spram moralnih, socijalnih i političkih deformacija u svome vremenu iskusili su oštricu surove vlasti, ostavši u uspomeni naroda kao plebejski tribuni. To se osobito odnosi na sarajevskoga pjesnika Hasana Kaimiju koji se je – u atmosferi pometnje, gladi i trgovačkih špekulacija namirnicama 1683. godine, za vrijeme Bečkoga rata, kada se u Bosnu slijevaju mase prekosavskih izbjeglica – eksponirao kao predvodnik nezadovoljnoga sarajevskog siromašnog svijeta, i zato bio protjeran u Zvornik, gdje je i umro. Još drastičniju sudbinu doživio je učeni Abdulvehab Ilhamija iz Žepča, koji je ostavio znatan broj alhamijado pjesama, a pisao je i na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Zbog nepoštednoga kritiziranja licemjerja i korumpiranosti političkih i vjerskih uglednika, bio je zatvoren i zadavljen u travničkoj tvrđavi 1821/22. godine, u vrijeme krvavo gušenih pobuna muslimanskoga svijeta protiv osmanskih vlasti.

Najstariji poznati pjesnički tekst alhamijado poezije je ljubavna pjesma Mehmeda iz Erdelja (1588/89), naslovljena na turskom jeziku *Chirvat türkisi* (Hrvatska pjesma), a ispjevana u štokavskoj ikavici s nekim primjesama kajkavskoga narječja. Jedan od začetnika i najznačajnijih alhamijado pisaca svakako je Muhamed Hevaji Uskufi, rođen 1601-2. u tuzlanskom kraju. Njegovo djelo je, između ostaloga, prvi bosanski leksikografski poduhvat – tursko-bosanski rječnik u stihovima *Makbûli arif* ili *Potur-šahidija* (dovršen 1631) – koji je danas veoma dragocjeno vrelo za historijsko-lingvistička istraživanja. Muhamed Hevaji je autor i poznate pjesme *Poziv na vjeru*, koja i u današnje vrijeme pobuđuje kontroverzne ideološke interpretacije – po jednima predstavlja izraz islamskoga prozelitizma, po drugima poziv na povjerenje među pripadnicima različitih vjera. Međutim, ključ za prosudbu pjesme i stajališta autora deplasirano je tražiti u ovim kriterijima, jer je za vrijeme o kojemu je riječ i za odnose koji tada u Bosni vladaju (sveopći konfesionalizam, s apsolutnom vjerskom i političkom dominacijom islama) posve logičan Hevaijin poziv "nevirnicima" da prihvate jedinu "čistu viru". Za valorizaciju pjesme mnogo je važnije obratiti pažnju na književne elemente: određenu iskrenost i toplinu u tonu, jezik, pjesnički ritam, versifikaciju...

Spomenimo i Hadži Jusufa Livnjaka i Mehmed-agu Pruščanina, autore dvaju *arzuhala* – protestnih molbi u stihovima, u kojima se plastično ocrtava samovlašće lokalnih vlastodržaca i tegoba graničarskoga vojničkog života; Ahmeda Karahodžu iz Žepča; sarajevsku pjesnikinju Umihanu Čuvidinu (1794-1870), autoricu nekoliko pjesama sličnih narodnoj epici, od kojih se izdvaja dirljiva pjesma s autobiografskim elementima *Pogibija Muje Čamdži-barjaktara*.

Bosanska lirska pjesma, sevdalinka – krunski je dragulj narodne književnosti. Sevdalinka je pjesma urbane sredine, na-

stala u ekonomski i materijalno stabilnijem trgovačko-zanatlijskom miljeu, koji je dominantno bio islamsko-orijentalni. Zahvaljujući tome, u sevdalinku, osobito u njezinu melodijsku strukturu, prodrli su prepoznatljivi elementi Orijenta. Lirska struktura, tip osjećajnosti, zakoni versifikacije, simbolika, imaginacija, arhetipovi sevdalinke – svi ti elementi, pak, imaju izvor u onom kulturno-tradicijskom supstratu koji leži u zajedničkoj podlozi bosanskoga pučkog nasljedstva. Na svoj način to potvrđuje posvudašnja recepcija sevdalinke kao svoje. Ovdje se, naravno, misli na autentičnu sevdalinku. Njezinu kasniju "orijentalizaciju" dugujemo, naoko paradoksalno, austrougarskom vremenu i austrougarskoj koncepciji kulturne politike u Bosni. Podudarnu analogiju nalazimo u tobožnjem "maurskom" stilu koji je ovo vrijeme forsiralo u arhitekturi. Samo, "maurski" stil je umro s Austrijom, a ovaj kič u sevdalinci ostao je da traje u raznim preobrazbama sve do danas.

## *Pravoslavno-srpski kulturni kontekst*

Jednako kao u političkom, tako je i u kulturnom životu bosanskohercegovačkih Srba u razdoblju osmanske vlasti od posebne važnosti bila pripadnost nacionalnoj, Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Tako su plime i oseke kulturne djelatnosti umnogome zavisile od općega stanja i politike Crkve, od odnosa koji je u pojedinim trenucima i razdobljima Crkva imala s turskom upravom.

Prvo razdoblje, XVI i XVII stoljeće, vrijeme je relativno žive vjerske, crkvenograditeljske, kulturne i prosvjetne djelatnosti. Osnivaju se nove *crkvene opštine* u kojima se znatna pažnja posvećuje opismenjavanju i elementarnoj prosvjeti, po-

većava se broj crkava i manastira, a slobodna fluktuacija klera i crkvenih umjetnika dovodi do toga da u njima oživljava pismenost i crkveno slikarstvo. Otvara se i prva štamparija: 1519. godine u Goraždu. Drži je Božidar Goraždanin, doduše samo do 1523. godine, odštampavši svega tri vjerske knjige, no i tako kratka vijeka i malena učinka, ova štamparija je kulturni događaj prvoga reda; slijedeća u Bosni bit će otvorena tek u drugoj polovici 19. stoljeća, za službovanja Topala Osman-paše.

Prema XVIII stoljeću, kada uloga Turske na međunarodnoj pozornici naglo slabi, a u balkansku politiku se sve više upliću Austrija i Rusija, pećki patrijarsi počinju oblikovati protuturs-ku politiku, vezujući se uz austrijske i ruske političke kombinacije. Stoga patrijaršija 1766. godine biva ukinuta i od toga vremena opći položaj Srba se pogoršava.

Nakon ukidanja Pećke Patrijaršije umjesto domaćega *sveštenstva* na sve važnije crkvene položaje biva postavljen fanariotski, grčki kler. S narodom ostaje samo najniže domaće *sveštenstvo*, često i bez elementarnog obrazovanja. Brinući se uglavnom samo oko uvećanja imetka, fanariotski *svještenici*, koji u Bosni ostaju sve do kraja turskog vladanja, obilato pridonose kulturnom stagniranju svoje pastve. Snažniji razvoj građanskoga sloja, srpske trgovačke čaršije, još dugo neće biti faktor djelotvorne protuteže u ovom pogledu. Tako među Srbima u Bosni i Hercegovini od ovoga vremena nestaje osnovnih pretpostavki za vrhunske domete kakve je ostvarilo na primjer, fresko-slikarstvo XVI i XVII stoljeća, a stvaralački se potencijali snažnije počinju ispoljavati u pučkoj guslarskoj umjetnosti i uopće u folkloru.

Tek s XIX stoljećem na ovoj kompaktnoj pozadini arhaičnih oblika kolektivnoga stvaralaštva počet će se pojavljivati individualni spisateljski činovi. Svi su oni sastavni dio pansrpskoga političko-nacionalnoga programa, snažno potaknuti

Prvim srpskim ustankom i Karadžićevim konceptom kulturnog i jezičnog nacionalnoga integrizma. Konkretnije, u Bosni i Hercegovini ova nastojanja, najviše koncentrirana u Mostaru i Sarajevu vezana su uz dugogodišnje djelovanje zadarskoga časopisa *Srpsko-dalmatinski magazin* pod uredništvom Đorđa Nikolajevića i Božidara Petranovića, te uz snažnu propagandnu akciju slavjanofilskoga ideologa Aleksandra Feodoroviča Giljferdinga, prvoga ruskog konzula u Sarajevu (1857-1859).

Aktivnost ovih prvih spisatelja inspirirana je, dakle, nacionalnim potrebama, te u užem smislu teško može biti tretirana kao književno-umjetnički čin. Mahom su to amaterski historiografski i memoarsko-historiografski zapisi, te opisivanje etnografske građe kombinirano s putopisnim elementima. Ipak, u širem kulturološkom smislu ovo je značajan prijelaz od usmene, kolektivne, ka individualnoj, autorskoj književnoj praksi.

Joanikije Pamučina (1810-1870) – crkveno lice, autor je relativno obimna opusa, koji se kreće od sakupljanja narodne književnosti, folklorističkih i memoarsko-historiografskih zapisa, do pokušaja koji ima nešto izraženiji autorski biljeg, u priči *Pobjedonosno mučenje Hristine Rajkovića djevojčice*. Ato Marković Slomo opisivao je u *Srpsko-dalmatinskom magazinu* mostarske narodne običaje, opremivši ih zanimljivim komentarima. Staka Skenderova (1821-1891) prva je žena-spisatelj. Osoba je neobične biografije jer je odgajana, odijevana a i kretala se kao muškarac. Pronašao ju je Giljferding, tražeći nekoga tko bi ga informirao o suvremenim historijskim događajima u Bosni i Hercegovini. Staka Skenderova mu je svoj "ljetopis" iznijela u epskom desetercu, a Giljferding ga je djelimično unio u svoju knjigu bosanskohercegovačkih putopisa, objavljenu u Petrogradu 1859. godine. Prokopije Čokorilo (1802-1866), paroh pravoslavne crkve u Mostaru, osobno i književno vezan je uz Giljferdinga. Njegov *Ljetopis Hercegovine*

*1837-1857.* štampan je prvo na ruskom, a tek 1908. godine u srpskom prijevodu. Pronađen je i Čokorilov dnevnik, sa zapisima očevidaca suvremenih historijskih događaja. Nićifor Dučić (1832-1900) autor je najobimnijeg opusa iz ovoga kruga spisatelja. Bio je kaluđer, ali se više bavio politikom i ratničko-komandantskim poslom u hercegovačko-crnogorskim okršajima s Turcima šezdesetih godina stoljeća. Studirao je na beogradskoj Bogosloviji i Velikoj školi, a i u Parizu. Sam je objavio devet knjiga svojih historiografskih radova, skromne naučne i književne vrijednosti. U književnom smislu mnogo su zanimljiviji njegovi memoarski zapisi. Gavro Vučković Krajišnik (1830-1876) ličnost je veoma zanimljiva, s dinamičnom i burnom biografijom. Spisateljsko djelovanje mu se izdvaja iz mostarsko-sarajevskoga kruga; ono je samoučki izraz njegovih političkih stradanja i viđenja političke situacije u Bosni i Hercegovini zadnjih decenija osmanske vlasti. Vučkovićevo djelo *Ropstvo u slobodi ili ogledalo pravde u Bosni,* objavljeno 1872. u Novom Sadu, proskribirano je od bosanskih turskih vlasti, slično kao koju godinu ranije *Krvava knjiga* fra Ante Kneževića. Književno-politički izuzetna, i po svemu najmarkantnija spisateljska ličnost u srpskoj književnoj tradiciji XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini, svakako je Vaso Pelagić – mislilac, pisac, buntovnik, narodni tribun, stradalnik.

Prvorazrednu kulturnu vrijednost u tradiciji Srba u Bosni i Hercegovini predstavlja umjetnost koja je nastajala po crkvama i manastirima. To su čudesni proizvodi umjetničkoga zlatarstva i rezbarstva, te crkveno slikarstvo, freske i ikone.

Izvjestan broj manastira i crkava, prije svega u Podrinju i u Humu (Hercegovini), postojao je pred kraj srednjovjekovne bosanske države: Dobrun, Panik, Srebrenica itd. Kulturna zasluga ovih manastira je, između ostaloga, i u tome što se u njima sačuvao jedan broj medijevalnih bosanskih iluminira-

nih knjiga. Do ukidanja Pećke patrijaršije podignuti su novi objekti, tako da, među važnijima, u Bosni i Hercegovini u ovom razdoblju postoje crkve i manastiri u Sarajevu (Stara pravoslavna crkva), Trijebnju, Gomiljanima, Srđevićima, Dobrićevu, Aranđelovu, Žitomislićima, Zavali, Mostaćima, Rmnju, Tavni, Papraći, Lomnici, Ozrenu, Gomionici, Tvrdošu, Vozući, Moštanici itd.

Po fondu i po umjetničkom dometu, fresko-slikarstvo srpsko-bizantskoga stila, stvarano u ovim crkvama i manastirima osobito intenzivno krajem XVI stoljeća, te u XVII, i – u znaku opadanja – u XVIII stoljeću, spada u najmarkantnije tekovine kulture u Bosni i Hercegovini u razdoblju osmanske vlasti. Naročitu pažnju zaslužuju fresko-kompozicije iz druge polovice XVI stoljeća, čiji autori su dvojica vjerojatno najvećih srpskih živopisaca cijeloga ovog četiristogodišnjeg razdoblja – Longin i Georgije Mitrofanović. Prvi je oslikao crkvu manastira u Lomnici ostavivši u njoj i ikonostas velike umjetničke vrijednosti, a drugi crkve u Dobrićevu i u Zavali. Freske koje su načinili u bosanskohercegovačkim crkvama predstavljaju većinu njihovoga ukupnoga poznatog opusa. Vrijedna ostvarenja fresko-slikarstva sačuvana su i na zidovima crkava u Trijebnju, Papraći, Srđevićima, Ozrenu, Žitomisliću, Dobrunu, Aranđelovu, Mostaćima, u Gomionici, a ostala su zapisana i imena nekih od umjetnika: pop Strahinja u Dobrunu, dva Jovana, Nikola i Georgije u Lomnici, majstor Vasilije u Mostaćima, majstor Teodor u Dobrićevu, Konstantin u Gomionici...

U znatnom fondu ikona sačuvanih u Bosni i Hercegovini, osobito u Sarajevu, najbogatijoj *crkvenoj opštini*, i od početka XVIII stoljeća episkopskom sjedištu, primjetne su razne stilske varijante bizantskoga ikonopisa, od Kritske do Kotorske škole, a ima ih dobar broj primorskoga tipa, koje su rađene u velikim

količinama, i za pravoslavni i za katolički svijet. Velika većina autora ostala je anonimna, a sačuvala su se imena Todora Vukovića Desisalića (XVI stoljeće), Maksima Tujkovića (XVIII stoljeće), Simeuna Lazovića (XIX stoljeće), majstora koji su, kao znalci svojega posla, dolazili raditi i u Bosnu. No, poznato je da su se ikonopisom bavili i domaći ljudi; takvi su bili Sarajlija Nenko Solak (XVII stoljeće), te Sanko Daskal (XVIII stoljeće) i Risto Čajkanović, iz druge polovice XIX vijeka, koji se osim ikonopisom bavi već i svjetovnim portretiranjem.

U crkvenom graditeljstvu kod Srba u Bosni oblikovala se jedna posebna tradicija – podizanje drvenih crkava, skromnih po dimenzijama ali izvanredno maštovitih u arhitektonskim formama i virtuoznim po majstorskome umijeću. Također, i u podizanju nadgrobnih spomenika razvile su se neke specifične umjetničke prakse. Pored klasičnih i monumentalnih kamenih krstova iz XIX i XX vijeka, reprezentativno zastupljenih, recimo, na Petrića groblju na južnome rubu Glamočkoga polja, u Bosanskoj krajini su podizani gigantski drveni spomenici, likovno oblikovani i ukrašavani mnogo više u tradiciji pučke umjetnosti nego po vjerskim likovnim normama. Još do druge polovice XX stoljeća poneki primjerak te fantastične umjetnosti mogao se naći na starim pravoslavnim grobljima (na primjer, u Orahovljanima između Ključa i Mrkonjića); nažalost, po svemu sudeći, svi su uništeni.

## *Katoličko-hrvatski kulturni kontekst*

U strukturi bosanskog katoličkog stanovništva propast Bosanskoga Kraljevstva 1463. i kasniji procesi islamizacije ipak nisu sasvim uništili srednji trgovački, obrtnički, rudarski sloj,

koji će se, dapače, u dugomu razdoblju do Bečkog rata (1683-1699) i razvijati, i predstavljati važnu osnovu kulturnog života. Tokom XVI stoljeća, i kasnije, još su u Bosni (od nekadašnjih brojnih srednjovjekovnih samostana) žive franjevačke nastambe i samostani u Srebrenici (Argentina), Fojnici, Olovu (Plumbum), Visokome, Kreševu, Gradovrhu (Salinae Superiores, Gornja Tuzla), Donjoj Tuzli (Salinae Inferiores), Modriči, Rami, a prisutnost katolika u manjem ili većem broju bilježi se u svim gradovima i naseljima širom Bosne, s time da je još uvijek znatnija u trgovačkim gradovima (premda se oni ubrzano orijentaliziraju i islamiziraju), a najveća u preostalim rudarsko-metalurškim naseljima, kakva su Fojnica, Kreševo, Kraljeva Sutjeska, Vareš. Bosanski katolički trgovci (Brnjakovići, Grgurevići, Brajkovići itd.) u tom razdoblju još održavaju intenzivne poslovne veze s Dubrovnikom, Osijekom, s Dalmacijom i Italijom, pa se pojavljuju i kao mecene u kulturnom životu. To je klima u kojoj ne samo da u Bosnu dolaze naručene umjetnine (slike talijanskih i austrijsko-njemačkih majstorskih radionica itd.), već se pojavljuju i domaći autori kakav je, primjerice, veoma dobro školovan i vješt slikar Stjepan Dragojlović, a nastavlja se i stara tradicija vrhunskoga umjetnog obrta i zlatarstvo, okovi knjiga, drvorezba, obrada tekstila, kovanje željeza itd. Konačno, to je razdoblje u kojem se je začela jedna od najvažnijih formi bosanske kulture u razdoblju osmanske vlasti – književnost bosanskih franjevaca.

No, zbivanja tokom Bečkog rata za bosanske katolike, osobito za srednji sloj, predstavljala su pravu katastrofu, poslije koje se neće nikada posve oporaviti. Godine 1697. austrijski vojskovođa Eugen Savojski provalio je dolinom Bosne sve do Sarajeva, i u tom ratnom pohodu bilo je opljačkano, popaljeno i satrveno sve kraj čega je vojska prolazila; spaljeno je i Sarajevo. Kada se je Savojski okrenuo natrag, za njim je u strahu od od-

mazde krenuo ogroman dio katoličkog puka srednje i sjeverne Bosne. Razmjere i dubinu te katastrofe možemo samo slutiti, a o njoj ponešto sugeriraju brojke: poslije Savojskoga u Bosni je ostalo nepunih tridesetak tisuća katolika, svega 29 franjevaca i tri njihova samostana: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo.

U kulturnom životu Hrvata u Bosni za vrijeme osmanske vlasti od posebne je važnosti, dakle, djelovanje bosanskih franjevaca, odnosno njihove redodržave Bosne Srebrene, koja se vremenom, u složenim historijskim okolnostima, profilirala u organizaciju sasvim izuzetnu u sistemu Katoličke crkve, a jedina je institucija u povijesti Bosne koja drži kontinuitet sa srednjim vijekom i Bosanskim Kraljevstvom. Bosnom Srebrenom se naziva od 1514. godine, kada je Bosanska vikarija dignuta na rang provincije. Ime je dobila po jednomu od najstarijih samostana, onomu u Srebrenici.

Potječući bez iznimke s domaćeg tla, organski stopljeni s narodom, predstavljajući mu sve – duhovnika, učitelja, kulturnoga radnika, političkog predstavnika, liječnika* – franjevci su za svoj puk bili i u vjerskom i u svim ostalim stvarima najmjerodavniji autoritet tokom dugih stoljeća.

Bosanska franjevačka provincija nekad je organizacijski obuhvaćala ogromni prostor od jadranskih obala do današnjih mađarskih, rumunjskih i bugarskih zemalja. Nakon turskih osvajanja na Balkanu, te nakon kasnijih povlačenja Turske iz prekosavskih i prekodinarskih krajeva, prostor koji su nekad

---

* Liječenjem i ljekarničkim poslovima franjevci su se bavili kombinirajući pučku tradiciju i znanja stjecana na djelomičnim medicinskim studijima kojima su se sporadično posvećivali boraveći na svojim naukama u Italiji i Austriji. Prvi poznati školovani liječnici, s liječničkim diplomama, koji su potom i praktično djelovali u Bosni, bili su fra Mato Nikolić iz Kreševa (1784–1844) i fra Mijo Sučić iz Livna (1820–1865).

pastorizirali bosanski fratri našao se je podijeljen između tri velike države, Turske, Austrije i Mletaka. Zbog toga su se bosanski franjevci i katoličko stanovništvo našli u posebnom položaju: državnom granicom dvaju vijekovima sukobljenih svjetova odvojeni od svoje vjerske i etničke subraće u krajevima pod Mlecima (Dalmacija) i Austrijom (sjeverna Hrvatska).

Uslijed tih zbivanja i promjena, Bosna Srebrena se je smanjivala, a od nje, kao od *provincije majke*, otpale redom dalmatinska provincija Sv. Kaja 1735. godine, kasnije preimenovana u provinciju Presvetog Otkupitelja, pa 1757. godine prekosavska hrvatsko-mađarska provincija Sv. Ivana Kapistranskoga, te u XIX stoljeću hercegovačka provincija. Otpadanje ove posljednje izravno je vezano uz političke događaje, s jedne strane uz osnivanje Hercegovačkoga pašaluka 1832. godine, kao posljedicom sloma ustanka Husein-kapetana Gradščevića i bosanskih prvaka, te političkih ambicija Ali-paše Rizvanbegovića, a s druge stane uz tzv. Barišićevu aferu, u kojoj su hercegovački franjevci stali na stranu biskupa fra Rafe Barišića u njegovoj borbi protiv uprave Bosne Srebrene, i u tomu bili podržani od Ali-paše Rizvanbegovića.

Hercegovina je prvo stekla status kustodije 1852. godine, a provincijom je postala 1890. godine. Redovita hijerarhija Katoličke crkve u Bosni uvedena je tek 1881. godine, nakon što je Austro-Ugarska Bosnu preuzela od Turske. Novoimenovani sarajevski nadbiskup Josip Stadler pokušao je odmah od franjevaca preuzeti sve župe, predati ih svjetovnim svećenicima, što bi za posljedicu imalo potpuno odvajanje franjevaca od puka. Uspjelo mu je to samo polovično, a protivnost između ovih dviju crkvenih struktura, tada stvorena, nije prevladana ni do danas, prelazeći povremeno u žestoke i otvorene konflikte, sa svim negativnim refleksijama na duhovni i kulturni život naroda.

Iako su se franjevci kroz četiri stoljeća osmanske uprave mudrim držanjem i mnogim žrtvama uspijevali održati i ostvarivati svoje ciljeve, njihov položaj bio je stalni uzrok podozrivosti turskih vlasti, koje su u franjevcima i katolicizmu vidjeli opasnost od austrijskoga utjecaja. To se osobito pojačalo od vremena kada Turska počinje slabiti iznutra, a na vojno-osvajačkom planu gubi sudbonosne bitke, kakva je bila ona pod Bečom 1683. godine. Otada i Austrija pojačava političku propagandu i obavještajnu aktivnost u Bosni i Hercegovini, u čemu se koristi neraspoloženjem franjevaca i katolika prema osmanskoj vlasti. Tako se njihov položaj stalno pogoršava, pa su franjevački ljetopisi iz XVIII i XIX stoljeća puni zapisa o raznovrsnim nedaćama i zulumima.

Najznačajnija kulturna tekovina bosanskih Hrvata u ovom razdoblju je franjevački književni rad. Pojam "književnost bosanskih franjevaca" označava četiri stoljeća dugu kulturnu akciju i spisateljsku tradiciju, te veoma raznorodan skup literarnih žanrova i tekstovnih oblika. Nekad je bilo uobičajeno da se njezino vrijeme i karakter, u užem kulturnopovijesnom i književnotipološkom određenju, ograničuju na starije povijesno razdoblje (do prvih pojava nereligiozne autorske književnosti u XIX stoljeću) u kojemu je spisateljska djelatnost franjevaca bila motivirana dominantno religijsko-odgojnom, utilitarnom svrhom, pa su iz toga proizlazili i njezini glavni oblici, motivi i postupci. No, u bosanskih franjevaca spisateljska praksa nikada nije zamirala, živa je i danas, nastavljajući i preinačujući stare tradicije u suvremene izraze i postupke, a stvarajući i nove. Pa pošto je u novijim teorijskim konceptima napušteno ograničavanje književnosti na fikcionalne žanrove za ljubav mnogo šire shvaćenoga određenja u koje ravnopravno ulaze mnogi hibridni oblici spisateljskih praksi, to pruža mogućnost da se književnost bosanskih franjevaca promatra

kao dinamičan i raznovrstan, promjenama podložan a ipak cjelovit književnopovijesni proces, koji nije historijski zaključen ni dovršen.

Prostor djelovanja i zračenja književnosti bosanskih franjevaca mijenjao se kroz povijest onako kako se mijenjao organizacijski status i područje djelovanja franjevačke provincije Bosne Srebrene. U svome najširem obuhvatu, do kraja XVII stoljeća, to se područje steralo i daleko od Bosne – u Hrvatskoj (Dalmacija, Slavonija), u Ugarskoj, Transilvaniji, Srbiji, Bugarskoj... Postupno, s novim političkim granicama i provincijalnim podjelama, ono se smanjivalo, da bi se nakon odjeljivanja Hercegovačke franjevačke provincije u XIX stoljeću svelo samo na Bosnu. Klasično, pak, područje bosanskoga franjevačkog literariteta, područje koje je on sustavno prožeo svojim duhom i na kojemu je ostvario velike i trajne kulturne rezultate, jest ono područje koje u religijskom i narodnosno-jezičnom pogledu kroz povijest karakterizira manja ili veća prisutnost katolika štokavskoga govora (Bosna i Hercegovina, dijelovi Dalmacije, Slavonija, južna Ugarska, odnosno Srijem i Vojvodina).

Generički, književnost bosanskih franjevaca treba promatrati u odnosu prema "univerzalnoj pramatici, tj. prema okvirima koje je zacrtala antičko-mediteranska književna tradicija" (Rafo Bogišić). Književnohistorijski, pak, ona pripada dvama kontekstima: hrvatskoj književnosti i književnosti Bosne i Hercegovine, obama kao njihov integralni dio, ali na različit način. U povijesti hrvatske književnosti i povijesti hrvatskoga književnog jezika bosanska franjevačka književna i jezična praksa igrala je u XVII i XVIII stoljeću vitalnu ulogu, povezujući i integrirajući svu štokavsku hrvatsku književnu i jezičnu "geografiju" od Dubrovnika i Dalmacije, preko Bosne i Hercegovine, do Slavonije, stvarajući tako osnovu za izrasta-

nje modernoga hrvatskoga jezičnog standarda. Književnosti i kulturi Bosne i Hercegovine franjevačko spisateljstvo, pak, pripada kao svojemu primarnom sociokulturnom i povijesnom ambijentu – iz njega proizašlo, njemu namijenjeno. Pripada mu na kompozitan način, onako kako je i on sam kompozitan – kao njegova katoličko-hrvatska kulturna i književna komponenta, ali organski urasla u povijesnu cjelovitost toga ambijenta. Preko franjevačkoga literariteta Bosna i Hercegovina je u svojoj kulturnoj povijesti uvijek zadržavala, kolikogod tanku, vezu s evropskim kulturnim identitetom. Stoga je bilo logično da su upravo franjevački pisci i intelektualci (Ivan Frano Jukić, Grgo Martić i drugi) prvi u Bosni i Hercegovini otvarali horizonte evropskoga političkog, znanstvenog i kulturnog moderniteta, nastojeći pri tome prevladati duboku etnokonfesionalnu podijeljenost bosanskoga društva.

Stječući osnovna znanja već u samostanskim novicijatima, i odlazeći na više školovanje na Zapad, jedno vrijeme uglavnom u Italiju, a potom u Austriju i u Ugarsku, franjevci su u svoje vrijeme spadali među najobrazovanije ljude u Bosni. Pravim utemeljiteljem franjevačke književnosti smatra se fra Matija Divković (1563-1631), iako je među franjevcima pismenost i književnost bila živa još od srednjega vijeka. Kad se govori o Matiji Divkoviću kao utemeljitelju, onda se prvenstveno misli na onaj najvažniji tok ove književnosti – stvaran na narodnom jeziku, prema potrebama naroda.

Logično je da je među franjevcima, paralelno, stvarana i književnost na drugim evropskim jezicima, osobito na latinskom. Tako, iz bosanskoga franjevačkog miljea potječe i Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis), jedno od najvećih imena evropskoga humanizma i latiniteta. Pobjegavši iz Srebrenice pred Turcima 1463. godine u Dubrovnik, studirao je potom na najvišim evropskim učilištima, u Rimu, Bolonji,

Firenci, Padovi, Oksfordu. Predavao je teologiju, filozofiju i filologiju na raznim talijanskim sveučilištima, i održavao veze s najznačajnijim evropskim humanistima. U ime slobode savjesti i naučne misli branio je Savonarolu i Reuchlina. Autor je niza teoloških i filozofskih rasprava, koje u današnje vrijeme sve više privlače pažnju naučnika. Književnost na latinskom jeziku ostat će među franjevcima živa kroz čitavo ovo razdoblje, pa će, na primjer, još u XIX stoljeću Ambroz Matić, Blaž Josić, Andrija Barukčić i Josip Kovačević pisati latinske stihove, po uzoru na rimske klasike.

No, nas će ipak pretežno zanimati ona književna tradicija koja započinje s Divkovićem, i traje kontinuirano zapravo do danas.

Prirodno je da se u ovako dugom vremenu, u zavisnosti od krupnijih historijskih i duhovnih promjena, i ova književnost mijenjala u mnogim svojim osobinama, kao što se mijenjao i profil franjevca-pisca i kulturnoga radnika. Ne bavećі se detaljima, ovdje ćemo se ograničiti samo na dva globalno različita razdoblja.

Tako bi se moglo reći da prvo razdoblje obuhvaća XVII i XVIII stoljeće. To je razdoblje kada u cijeloj Evropi, po inicijativi crkvenoga sabora u Tridentu (1545-1563) godine, počinje velika protureformacijska akcija crkve za učvršćenje katoličke vjere i autoriteta rimskoga pape, koji je reformacija ozbiljno poljuljala. Okvirno, franjevačka književnost u Bosni također je inicirana protureformacijskim ciljevima crkve, ali su u njoj mnogo snažnije izražene specifične bosanske potrebe i prilike. Neke potrebe za protureformacijskim djelovanjem bilo je samo u dijelovima Južne Ugarske i Slavonije, tada pod Turcima, koje pastoriziraju bosanski franjevci, dok u samoj Bosni toga nije trebalo jer reformacijski val Bosnu nije ni mogao dohvatiti. Katolička vjera i vjernost papi ovdje su pred

iskušenjima druge vrste. Integralni dio golemoga islamskog imperija u ekspanziji, Bosna je "misijska zemlja", bez redovite katoličke crkvene hijerarhije, s velikom većinom muslimanskoga stanovništva, uz značajan broj pravoslavnoga življa što ga opslužuje Srpska pravoslavna crkva koja, opet, nastoji katolike prikazati kao dio svoje pastve i podvrgnuti pod svoju jurisdikciju. Istovremeno, u posttridentskim zamislima Rima nastoji se i cijeli pravoslavni Balkan uključiti u politiku crkvene unije. To je vjersko-socijalni kontekst koji je u Bosni potaknuo razvoj i širenje katoličke nabožne književnosti na narodnome jeziku i pismu, te joj dao glavne idejne i književno-jezične značajke. Uz mnoge druge oblike, ovim ciljevima bio je najprimjereniji oblik propovijedi, te je homiletska književnost bila i najrazvijenija.

Nabožno-didaktički pisci ne stvaraju originalno, to im i nije cilj. Oni prerađuju obimnu evropsku literaturu te vrste, i njihov književni dar i uspjeh može se mjeriti po tome s koliko pripovjedačke živosti i uvjerljivosti to rade. Njihova kulturna zasluga je, između ostaloga, i u tome što su na taj način u bosanski literarni i kulturološki horizont uveli mnoge motive, topose i likove iz evropske književnosti. Njihove knjige su jedino pučko štivo toga vremena. Doživljavale su mnoga izdanja i brojne kasnije prerade, te su se duboko ukorijenile u kolektivnom pamćenju. Značajni pisci ove vrste bili su: Stjepan Matijević (1580-1654) s djelom *Ispoviedaonik...* (1630), Stjepan Margitić Markovac (?-1714), s djelima *Ispovid karstianska* (1701), *Fala od sveti* (1708), Ivan Bandulavić (druga polovica XVI – prva polovica XVII stoljeća) s lekcionarom *Pištole i evanđelja* (1613), Ivan Ančić (1624-1685) s djelima *Vrata nebesna i život vični* (1678), *Svitlost karstianska i slast duhovna* (1679), *Ogledalo misničko* (1681), Pavao Posilović (?-1653) s djelima *Cvit kriposti* (1647), *Naslađenje duhovno* (1639), Pavao Papić

(1593.-?) s djelom *Sedam trublji za probudit grešnika na pokoru* (1649), Jerolim Filipović (1688-1765) s djelima *Pripovijedanje nauka karstjanskoga* (1750), *Put križa, ili žalosno putovanje našeg izmučenoga Gospodina Isukarsta od kuće Pilatove do Kalvarie* (1734), ali je od svih najplodniji, najutjecajniji i književno najuspješniji Matija Divković.

Najdragocjenija je osobina Divkovićevih tekstova, prije svega u njegovoj kapitalnoj zbirci propovijedi *Razlike besiede Divkovića svrhu evanđelja nedieljnieh priko svega godišta* (1616), visok stupanj prisnosti, topline, pripovjedačke slikovitosti, uvjerljivosti i zaokruženosti. Zahvaljujući tim književnim kvalitetama, mnoge Divkovićeve priče i kada se ne čitaju u okviru onodobnoga religioznoga konteksta i poruke, doimaju se kao zanimljive književne tvorevine. Osim toga, Divković je značajan i kao pisac koji je, utemeljujući jednu tradiciju, odmah na početku dao toj tradiciji skoro sve njene dominantne oblike. Kao homiletski pisac upravo je nenadmašan, a okušao se i u stihovima, te u dijalozima, koji predstavljaju prve začetke dramskog govorenja u bosanskohercegovačkoj književnosti. Sa stanovišta kulturne historije veliki je značaj Divkovićeve jezično-pravopisne akcije. Naime, on je već na početku lucidno shvatio osnovnu potrebu: da se narodu govori i piše njegovim jezikom i pismom. Zato je jezik njegovih tekstova čist bosanski govor, za koji je imao izvanredan sluh. Ali, važno je pri tome da Divković ne ostavlja "prirodni" govor na njegovom sirovom nivou; on ga nastoji, i uspijeva, s veoma razvijenim osjećajem mjere oplemeniti i učiniti gipkijim tako što u svoj bosanski jezik integrira sve hrvatske književno-jezične tradicije: slavonsku, dalmatinsku i dubrovačku. Tako se Divković javlja velikim pretečom nastojanja za standardizacijom hrvatskoga književnog jezika. Slične su njegove zasluge u pogledu pisma i pravopisa. Sve svoje knjige (uz već spomenute *Besiede*, najvažnije su: *Nauk*

*karstianski za narod slovinski*, 1611, *Sto čudesa aliti zlamenia...*, 1611, *Život svete Katarine*, 1709.) on je dosljedno pisao i štampao drevnim bosanskim pismom, bosančicom. Kako u Bosni nije bilo štamparija, da bi to postigao išao je sa svojim rukopisima u Veneciju, i tamo sâm izlijevao slova bosančice i tiskao svoje knjige; bio je, dakle, i pionir tipografije u Bosni. Trudio se da izgradi i vlastiti pravopisni sistem, kako bi on što više odgovarao izvornom narodnom izgovoru. I tu se, dakle, Divković pokazuje kao preteča onih pravopisnih ideja koje će u nas prevladati tek dvije i pol stotine godina kasnije. Zbog svega toga Divković je dugo bio uzorom svima piscima-franjevcima, njegove knjige su dvjesta godina bile preštampavane, čitane i veoma dobro poznate u cijeloj Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, "te se može reći da je fra Matija Divković bio utemeljitelj kako bosanske franjevačke, tako i, moderno rečeno, cjelokupne književnosti Bosne i Hercegovine" (Midhat Begić).

U XVIII stoljeću, u kojemu se i dalje stvara nabožno-didaktička literatura, javljaju se neke u kulturnohistorijskom pogledu vrlo značajne nove forme. To se prvenstveno odnosi na samostanske kronike, ljetopise, i na prve historiografske pokušaje. Najpoznatije kronike su ljetopis sutješkoga samostana fra Bone Benića (1708-1785), ljetopis kreševskoga samostana fra Marijana Bogdanovića (? – 1772) i ljetopis fra Nikole Lašvanina (? – 1750), te *Godišnjak* fra Jakova Baltića iz XIX stoljeća. Pisanje kronika ima prvenstveno svrhu da potvrdi historijske zasluge i prava franjevaca, ali hvata i mnogo šire, tako da i danas predstavlja vrlo važnu historiografsku i dokumentarnu građu. Jezik ljetopisa i u stilsko-izražajnom i u lingvističkom smislu mnogo je slobodniji i fleksibilniji od jezika nabožno-poučnih tekstova. Gibak je i bogat živim pučkim idiomima, koji ulaze i u latinski tekst kada autoru uzmanjka rješenje, a na leksičko-semantičkom planu reflektira svu kaleidoskopsku

prirodu tadašnje franjevačke naobrazbe i lektire s jedne strane, i bosanskoga kulturalnoga ambijenta s druge. U njemu su prisutni elementi latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, gdjegdje madžarskoga, potom obilje turcizama kao već odomaćenih riječi. Poetički gledano, bosanske franjevačke kronike nastavljaju se na srednjovjekovnu tradiciju žanra, u kojoj se historija shvaća kao jednostavan kronološki linearitet, eshatološki usmjeren i smisleno upravljan Božijom mišlju. Ali u trenucima kada su naslonjene na stvarni život i događaje, eshatološki stereotip redovito biva zasjenjen intenzitetom i konkretnošću kojom u tekst probija neposredna životna stvarnost svom silinom svoje slikovitosti i plastičnosti. Po svemu tomu franjevačke su kronike često primjer autentičnoga književnog kazivanja. Pisane su živo, u izravnom obraćanju čitaocu, s vrlo razvijenim osjećajem historijskoga kontinuiteta života i odgovornosti. Završavajući pripovijest o nekom od mnogobrojnih fratarskih okapanja oko potvrđivanja starih povlastica u Carigradu, ljetopisac Benić kaže: "Iznio sam ovdje ovu povijest nadugo i naširoko ni radi čega drugog nego da naši nasljednici imadnu jasniju sliku o nama nego mi o svojim predšasnicima. Njom se oni mogu lakše voditi, ako bi i oni (Bože, zakloni!) doživjeli sličan slučaj. Ovome oni mogu lako dodati svoje nove vještine i svoje oštroumlje. Zdravo!" Samostanski ljetopisi nisu bili namijenjeni za tiskanje i objavljivanje; tu vrstu pažnje na sebe su svratili tek s pojavom moderne povijesne znanosti krajem XIX stoljeća. No, oni su ipak imali intenzivnu recepciju – čitani su, prepisivani i nastavljani među franjevcima kroz generacije, i na taj način živo djelovali na oblikovanje povijesne svijesti i na stvaranje određenih književno-izražajnih modela. Danas, franjevački ljetopisi prepoznati su ne samo kao važna historiografska i dokumentarna građa, nego i kao specifičan oblik književnoga stvaranja.

Prve historiografe rukovode slični motivi kao i kroničare. Najpoznatiji je fra Filip Lastrić (1700-1783), učen i ugledan franjevac. Mnogo je truda uložio u dokazivanje prava Bosne Srebrene. S tim ciljem putovao je u nekoliko navrata u Rim i u Beč, i pred crkvenim vlastima uspio sačuvati franjevačke privilegije i integritet provincije. Toj svojoj aktivnosti Lastrić je dao i trajniji oblik, napisavši nekoliko historiografskih spisa. Na prvom mjestu među njima svakako je djelo *Epitome vetustatum bosnensis provinciae* (Pregled starina bosanske provincije), 1765. To je prvi zaokruženi rad o historiji Bosne, te se njegov autor može smatrati začetnikom znanstvene historiografije u Bosni i Hercegovini. Njegova vrijednost je utoliko veća što Lastrićev historiografski prikaz izlazi izvan okvira franjevačke provincije i bavi se historijom Bosne i s "građanskog stanovišta", kako sam kaže. Lastrić historičar značajan je i kao suradnik u izradi velike crkvene povijesti *Illyricum sacrum* talijanskoga redovnika Danijela Farlatija. Opis Bosne, koji je Lastrić uradio za tu priliku, bio je tako stručno i cjelovito napisan, da ga je Farlati samo unio u svoje djelo, otisnuvši ga drukčijim slogom. Lastrićev doprinos razvoju bosansko-hercegovačke historiografije ogleda se i u tome što su njegovi radovi bili nezaobilazna građa za sve kasnije historičare. Za književnu historiju pak, njegovi radovi zanimljivi su po veoma živom stilu, preciznom izrazu i smislu za dinamično izlaganje i kompozicijsku cjelovitost teksta. Neki odlomci njegovih historiografskih spisa i danas se čitaju kao lijepi i nadahnuti primjeri historijsko-putopisne proze. Bio je i renomiran homiletičar, te objavio knjige *Svetnjak, to jest govorenja od svetie*, 1766, *Nediljnik dvostruk*, 1766, *Od' uzame...*, 1765, a u rukopisu je ostavio i za svoje vrijeme značajan priručnik-sintezu filozofijskih tema na latinskom jeziku *Testimonium bilabium* seu *Sermones...*, 1755.

Za historiju znanosti i znanstvenoga nazivlja znatne su zasluge Jerolima Filipovića, svestrana i plodnog teološko-filozofskog pisca, koji je prvi u bosanskoj i hrvatskoj literaturi sustavno radio na stvaranju znanstvenoga nazivlja zasnovanoga na narodnom jeziku.

Književnoga izražavanja u formi stiha bilo je i ranije, u divkovićevskoj epohi, a to su uvijek bile prerade nabožnih i liturgijskih motiva iz evropske i dalmatinsko-dubrovačke literature. Ta se praksa nastavlja kod mnogih pisaca u XVIII stoljeću. Vrijedan je pažnje izvanredno uspio prepjev srednjovjekovne tužaljke *Stabat mater dolorosa* Jacoponea iz Todija u živim ikavskim osmercima, što ga je Filip Lastrić načinio i dao tiskati u Rimu 1758. (*Kratak način činiti put križa*), dok je čekao na neku od brojnih i mučnih audijencija u borbi za očuvanje Bosne Srebrene. Prema tom Lastrićevu prepjevu u Bosni se pobožnost križnoga puta obavljala sve do u moderno doba. U veliki krug prevoditeljsko-prerađivačkoga pjesništva spada i duga tradicija sastavljanja pasionskih tekstova prema dubrovačko-dalmatinskim i talijanskim uzorima, koja u Bosni ide od Divkovića, a najcjelovitiju obradu, sa znatnim autorskim udjelom, dao je Petar Knežević u XVIII stoljeću (*Muka Gospodina našega Isukrsta i plač Matere njegove*). Kneževićev tekst u Bosni i Hercegovini do današnjih dana ostao je kod franjevaca u crkvenoj upotrebi, a puk ga osjeća kao vlastitu tradiciju. U vjersko-poučnim radovima veoma popularnoga Tome Babića pojavljuju se stihovi "na narodnu". U Lašvaninovoj kronici zabilježena je *Pisma o budimskoj kraljici* u klasičnom epskom desetercu, a u dva navrata se u satiričnim osmercima komentiraju neuspjeli pokušaji pravoslavnih vladika da na turskom sudu podvrgnu katolike pod svoju jurisdikciju.

O žanrovskoj diversifikaciji u spisateljstvu XVIII stoljeća svjedoče i prvi pokušaji originalnoga pjesničkog stvaranja. Od

autora koji pišu izvorne stihove, dvojica su najpoznatijih: fra Vice Vicić (1734-1796) i fra Lovro Šitović (? – 1729). Prvi sastavlja nabožnu liriku, za koju sam komponira i glazbu (što je također važna novina), a drugi "u hrvatski jezik i pivanje" sastavlja *Pisnu od pakla* – spjev koji, pisan vještim epskim desetercima, svoje čitatelje žestokim crtanjem muka paklenih odvraća od narodne epike kao grešne i na zao put navodeće.

Devetnaesto stoljeće, kao vrijeme ogromnih društvenih i duhovnih preokreta u Evropi, nije ni Bosnu ostavilo nedotaknutom. Snažni modernizacijski impulsi laičke kulture i političke emancipacije na neke mlade franjevce školovane u austrijskim učilištima djeluju magnetnom intelektualnom snagom. U Srbiji, još uvijek vazalnoj i poluneovisnoj, traje proces političkoga oslobađanja započet ustankom iz 1804, ali se istovremeno artikuliraju obrisi jezično-kulturnoga (Vuk Stefanović Karadžić) i političkog (Ilija Garašanin) nacionalnog integralizma. U Hrvatskoj u punom je jeku tzv. ilirski preporod, s Ljudevitom Gajem i grandioznom vizijom kulturne integracije slavenskoga juga. A nakon neuspjeha iliraca da i Srbe privuku viziji jedinstvene "ilirske" kulture, te nakon sloma evropskoga revolucionarnog vala 1848, i poslije povratka bečkog apsolutizma i žestoke germanizacije, pojavljuje se Ante Starčević s hrvatskom nacionalnom idejom kao snažnom alternativom ilirizmu. Neovisno o unutarnjim protuslovnostima između svih tih tendencija, one su tada zračile privlačnošću novoga liberalnog poretka građanske jednakosti koji su najavljivale, i neodoljivom snagom nacionalno-osobodilačkih ideja i programa pod kojima su nastupale.

U franjevačkoj spisateljskoj praksi XIX stoljeća zbivaju se epohalne promjene. No, važno je napomenuti da te promjene ne znače napuštanje starih tradicija. U žanrovskom pogledu ostaje, naime, i dalje neprekinut tok stvaranja religiozno-didaktičke literature, a u idejnom – privrženost narodu i nje-

govanje domovinske odanosti. To je zanimljiv idejno-emocionalni amalgam koji je sliven od dviju snažnih, trajno živih povijesnih slika: bosanske franjevačke provincije, "redodržave", i bosanske državnosti u obliku uspomene na medijevalno Bosansko Kraljevstvo. A promjene se odnose na činjenicu da se u XIX stoljeću jedan tok franjevačke književnosti i kulturne akcije odvaja, napušta religiozni nabožno-didaktički koncept i u potpunosti prihvaća moderni koncept književnosti kao svjetovne individualno-autorske prakse, te se okreće u pravcu kulturno-političkoga preporoda (kao kod Jukića), književno-umjetničkih ambicija (kao kod Martića) ili političke borbe (kao kod Kneževića). Taj tok reprezentiraju markantni pisci i snažne ličnosti Ivan Franjo Jukić (1818-1857), Grgo Martić (1822-1905), Marijan Šunjić (1789-1860), Martin Nedić (1810-1895), Petar Bakula (1816-1873), i Anto Knežević (1834-1889), Jako Baltić (1813-1887), Lovro Karaula (1800-1875), Grgo Lozić (1810-1876), Josip Dobroslav Božić (1860-1900) i drugi. Od mnogobrojnih faktora koji uzrokuju te promjene, treba spomenuti dva najvažnija. Prvo, bosanski franjevci, to jest, oni najnapredniji i najaktivniji među njima, čvrsto se vezuju za snažne kulturne i političke nacionalnooslobodilačke i preporodne pokrete u južnoslavenskim zemljama, prije svega za ilirski pokret. Drugo, među njima se snažno osjeća novi duh koji je Evropu temeljito prožeo poslije francuske građanske revolucije – duh posvjetovljenja znanosti, kulture i književnosti. Oni, doduše, ne dovode u pitanje svoj svećenički poziv i misijsko djelovanje, ali u kulturno-političkoj akciji mnogi djeluju već sasvim svjetovno. Taj duh svjetovnosti plastično je izrazio Ivan fra Frano Jukić u polemičkom tekstu *Samo za sada* 1842. godine, izjašnjavajući se za emancipaciju literature od religije. On, naime, osporava stajališta onih koji "miješaju s literaturom religiju, koja u to ne bi morala upliva imati".

Novi osjećaj svijeta na kojemu počiva ovaj tok franjevačke književnosti XIX stoljeća, i po kojemu on, makar rubno i još uvijek hibridno, već sav pripada modernitetu, analitički bi se mogao rastaviti na tri elementa. On je *romantičarski* – po silini, afektivnosti i individualiziranosti izraza, po žestokom zanosu spram narodne tradicije (jezik, pjesma, historija, običaji) i uopće idealizaciji naroda, napokon, po sklonosti pjesničkom artikuliranju tema. On je i *prosvjetiteljski*, jer počiva na bezrezervnoj vjeri u mogućnost boljega svijeta putem obrazovanja, znanosti, kulture. Također, on je *osloboditeljski*, jer njeguje ideju socijalne i političke, građanske emancipacije, te zahtijeva aktivizam i angažman. Naravno, ti se elementi ne mogu razdvojiti, oni su u različitim stupnjevima i u različitim kombinacijama prisutni u pisanju i u angažmanu svih ovih autora, inače tako različitih između sebe i po stvaralačkim temperamentima, i po političkim sklonostima, i po stupnju obdarenosti i ostvarenosti.

Ivan fra Franjo Jukić umro je ne doživjevši ni četrdeset godina. Uhapšen u Sarajevu od Omer-paše Latasa zbog promemorije *Želje i molbe bosanskih kristjana* upućene sultanu Abdulmedžidu, a pod perfidnom optužbom za pronevjeru novca namijenjenoga postradalima u krajiškoj buni, u nastupu očaja pokušava samoubojstvo. Latas ga 1852. izgoni iz Bosne kao političkoga prognanika, prolazi kalvariju carigradske tamnice, egzila u Italiji i Hrvatskoj uz trajnu zabranu povratka u Bosnu, te umire nakon neuspjele operacije u nekoj bečkoj bolnici, kamo je stigao brigom biskupa Strossmayera. Pokopan je u anonimnu skupnu grobnicu u sirotinjskom dijelu groblja St. Marxer Friedhof, istu onu u koju je, na korak-dva dalje, šezdeset i šest godina ranije sahranjen Wolfgang Amadeus Mozart. Za svoga kratkoga života Jukić se razvio od franjevačkog đačeta do krupne figure kulturnoga radnika, polihistora, pasioniranoga borca za kulturnu emancipaciju naroda. Jukićev život,

njegov spisateljski rad i njegov kulturno-politički angažman bio je tako intenzivan i plodan, tako sugestivan i vjerodostojan, da od suvremenika nikoga nije ostavio ravnodušnim, a u kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine zauzeo je izvanredno značajno mjesto kao pokretač ili anticipator mnogih važnih poduhvata koji po duhu pripadaju epohi moderniteta i građanske, laicističke kulture. Upućujući sultanu zahtjeve za socijalnu, političku i građansku ravnopravnost, kako smo već vidjeli, Jukić je formulirao embrio prvoga građanskog ustava u historiji Bosne. Pokrenuo je prvu interkonfesionalnu pučku školu, *narodnu učionicu* (u Varcaru 1849), osnovao i uređivao prvi književno-kulturni časopis *Bosanski prijatelj*, prvi je artikulirao ideju općega državnog muzeja, zagovarao stvaranje kulturnoga društva *Bosansko kolo* kao zametka akademije znanosti i umjetnosti, isticao važnost bilježenja i proučavanja povijesnog naslijeđa i pučkoga stvaralaštva, uzduž i poprijeko obišao Bosnu i Hercegovinu i pisao odlične putopise, te historiografske, zemljopisne, etnografske spise. Sa zadivljujućom energijom i entuzijazmom spajao je u svojemu pozvanju i djelovanju starinski duh svojih franjevačkih prethodnika, propovjedničkih pisaca, kroničara, kulturnih radnika, s modernom vokacijom individualno angažiranoga književnika i prosvjetitelja. On je prvi u cijelom tom povijesnom lancu franjevaca-prethodnika, kao i prvi uopće u intelektualnoj povijesti Bosne, učinio odsudni korak svjesnoga izlaska u svjetovnu kulturu. Po mnogim proznim tekstovima i putopisima, a osobito po onome u kojemu opisuje svoje progonstvo *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad godine 1852. mjeseca svibnja*, i u kojemu ima puno dramatske literarne snage, Jukić se uvrstio u književnu historiju Bosne i Hercegovine kao nezaobilazan pisac.

Grgo Martić je čitav svoj život posvetio književnom radu, s jasnim umjetničkim pretenzijama. Najambiciozniji njegov

književni projekt bio je ogromni spjev *Osvetnici*, stvoren po uzoru na narodnu epsku pjesmu. Kako se to često dešava u historiji književnosti, to djelo, u svoje vrijeme slavljeno i uzdizano u homerske visine, danas ne predstavlja veću umjetničku vrijednost. S toga aspekta zanimljiviji je, recimo, Martićev memoarski spis *Zapamćenja*. No, bez obzira na konačan umjetnički sud o Martićevu djelu, on će u bosanskohercegovačkoj kulturnoj i književnoj historiji ostati kao zanimljiva i izuzetno plodna ličnost, koja je u vidnoj mjeri utjecala na kulturno-političku i književnu klimu svoga vremena. Martićevo posvećivanje književnosti kao glavnom životnom pozivu prvi je primjer te vrste ne samo u okvirima franjevačke tradicije nego i šire. Po takvom svom opredjeljenju Martić je već sasvim u modernom vremenu i svijetu, u kojem se književnost shvaća kao profesija i sadržaj života, a ne više utilitarno, samo kao sredstvo za ostvarivanje nekih drugih, izvanknjiževnih ciljeva – političkih, nacionalnih, religijskih ili kojih drugih.

Za franjevačku tradiciju bosanskoga integralizma najkarakterističniji je Anto Knežević, Jukićev đak, koji je u svojim spisima s jedne strane polemički bespoštedno udario po nakaznostima feudalnog izrabljivanja i propagirao oslobodilačke ideje, na primjer u *Krvavoj knjizi*, zbog koje mu je od turskih vlasti glava ucijenjena "čizmom dukata", a s druge strane – razvijao misao o jedinstvenom bosanskom narodu s tri vjere, o državno-pravnoj samostalnosti Bosne i Hercegovine na temelju historijske tradicije i vjersko-nacionalne tolerancije i jednakosti, konfrontirajući se oštro težnjama iz Hrvatske i Srbije koje su, svaka sa svoje strane, pretendirale na Bosnu. Isprva pristalica austrougarske okupacije kao mogućnosti evropskoga civiliziranja Bosne i Hercegovine, očekujući pod njenim okriljem realiziranje svojih težnji, Knežević ubrzo po okupaciji uviđa svoju zabludu i, rezigniran, povlači se iz javnoga živo-

ta. Objavio je i povijesna djela: *Kratka poviest kralja bosanskih*, 1887, *Pad Bosne*, 1886, *Carsko-turski namjesnici u Bosni-Hercegovini (godine 1463-1878)*.

Od Divkovića na početku XVII do Martića na početku XX stoljeća, tako se sklopio tristogodišnji luk jedne zanimljive i bogate književne tradicije, koja je u sebi prošla sve faze duge evolucije od književnosti-pismenosti u službi vjere, do književnosti kao autorskoga umjetničkog čina. A na čitavom tome putu, kroza sve mijene koje je na njemu prolazila, zadržala bitnu vezu s bićem naroda i svoje naglašeno bosansko rodoljublje.

Zanimljiva i za svakodnevni narodni život značajna bila je profana djelatnost franjevaca. Oni su, naime, pritjecali u pomoć raznim svojim svjetovnim znanjima i vještinama – od zanatskih i poljoprivrednih, do medicinskih, često ne ograničavajući tu pomoć na svoje istovjernike. I općenito vrijedi istaknuti da su franjevci uvijek, u granicama svojih spoznaja i mogućnosti, razvijali ideju i praksu vjersko-nacionalne tolerancije i koegzistencije.

Povijesne i kulturne zasluge franjevaca za svoj puk i za cijelu Bosnu, dakle, ogromne su, u izvjesnom smislu čak i sudbonosne; bez franjevaca, naprosto, bosanski povijesni ambijent bio bi lišen jedne od svojih jakih boja, a kulturni proces jednog važnog elementa. No, istine radi treba iznijeti i onu ocjenu, po kojoj je upravo zbog svojevrsne "svenadležnosti" franjevaca (uređene normama osmanskoga milet-sistema) u svim pitanjima života njihova puka kroza stoljeća, mentalitet bosanskih katolika-Hrvata ponio specifičnu crtu političke tromosti, podložnosti autoritetima.

Franjevački samostani, osobito sutješki, fojnički i kreševski, bili su ne samo žarišta kulturne djelatnosti, nego i mjesta na kojima su, s puno svijesti o važnosti toga posla, sakupljane i vijekovima uspješno čuvane umjetnine i uopće svjedočanstva

kulture, historije i narodnoga života. Tako su oni i danas riznice vrijednih slika mahom talijanskoga stila i provenijencije, znatnog broja inkunabula, tj. knjiga iz prvoga doba štamparstva, dragocjenih dokumenata, etnografskih zbirki, proizvoda umjetničkog zanatstva. Sačuvano je u njima i nekoliko vrijednih primjera slikarske umjetnosti domaćih autora, školovanih u tradiciji talijanske renesanse. Jedan dio ovoga samostanskoga blaga odnesen je u XIX stoljeću u Zagreb, u okviru akcije biskupa J. J. Strossmayera, te se i danas nalazi u Galeriji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Kao i kod Bošnjaka-muslimana i Srba, i u duhovnom životu bosanskih Hrvata arhajski folklorni supstrat bio je jak i žilavo se održavao, usprkos naporima franjevaca na njegovom iskorjenjivanju. Uostalom, ni oni sami – kao domaći, ukorijenjeni ljudi – nisu se sasvim mogli osloboditi od kolektivnih arhetipskih predodžbi i ponašanja. Osim u narodnoj književnosti, ta primordijalnost sačuvala se u mnogim etnografskim crtama. Jedna od najarhaičnijih i s etnološkog stajališta najatraktivnijih svakako je tatuaž na rukama, čelu, prsima, osobito kod žena, što vjerojatno predstavlja predslavenski relikt, koji je u turskom razdoblju uključio i kršćanske simbole (*križi*), a u konzerviranijim sredinama održao se do danas.

Zanimljivu transformaciju doživjela je forma nadgrobnoga spomenika. Kao svojevrstan pandan muslimanskom nišanu, kod Hrvata se javljaju uspravne ploče različitih veličina i podvrsta, najčešće izvedene iz osnovnoga oblika koji neizravno sugerira čovjekoliku i krstoliku figuru u isti mah. Nad kršćanskim grobovima širom Bosne one su se, po svemu sudeći, počele pojavljivati krajem XV i početkom XVI stoljeća. Vremenom, ova kultura obilježavanja grobova duboko se uvriježila kod katolika, te, razvijajući zanimljive regionalne razlike u okviru zajedničke početne zamisli, potrajala cijela

četiri stoljeća, sve do početka XX vijeka, kada su je definitivno istisnule nove forme.

O ovoj vrsti nadgrobnih spomenika malo se je pisalo, a najveća i najozbiljnija studija objavljena je još 1957. godine.* S ovim spomeničkim i kulturnim blagom u naše doba događa se, zapravo, isto ono, što se u osmanskim vremenima događalo s mramorovima. Nakon što pod osmanlijskim tsunamijem 1463. biva zbrisana srednjovjekovna bosanska državnost i civilizacija, kao i sjećanje na nju, a nastaje neka nova, još uvijek neuobličena ali sasvim egzistentna politička i kulturna realnost, te je prošlo vrijeme mramorja i nestalo naraštaja intimno povezanih s njihovim značenjem i s pokojnicima što pod njima leže, ono je kroz osmanska stoljeća bosanskohercegovačke historije bilo fizički prisutan, a kulturno *nevidljiv* element bosanskoga pejzaža. Bilo je podjednako nevidljivo za mentalne oči Bosanaca svih triju vjera, prekodiranih s dolaskom osmansko-islamske civilizacije u posve drugi, novi svijet simboličkih, kultnih, estetskih znakova i značenja. U tom svijetu stećci su mogli tek eventualno pobuđivati neki nejasni, bezobrični respekt i biti predmetom pučkih praznovjerica, ali daleko najčešće predstavljali su sasvim zgodan građevni materijal bez ikakva kultnog značenja i odnosa. Prvi su ih *ugledali* stranci, strani putnici. A s dolaskom Austrije krajem XIX stoljeća, s njezinom ideologijom bosanstva s jedne strane, te s druge strane s entuzijastičkim razvojem tada modernih i prestižnih disciplina prethistorijske i medijevalne arheologije i historiografije – stećci su najedanput bljesnuli posve novom recepcijom. Tada su napokon počeli postajati vidljivi i za bosanske oči... Starinski antropomorfni ili kripto-križevi,

* Đoko Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, *Naše starine*, Sarajevo 1957.

o kojima ovdje govorimo, za sad su u onoj prvoj fazi – fazi *kulturne nevidljivosti*. O njima domaće stanovništvo najčešće ne zna ništa pozitivno, nego ih smješta u legendarne predodžbe. Negdje su to "grčka groblja", negdje "kameni svatovi", negdje, pak, spomenici neke goleme nepoznate vojske iz davnih vremena. Još jedna tipična ilustracija diskontinuiranoga života i izlomljenog pamćenja cijelih generacija, crta koja karakterizira mnoge krajeve u Bosni i Hercegovini.

Nema sumnje da je tradicija i umijeće klesanja ovih spomenika historijski i oblikovno povezana s tradicijom srednjovjekovnih mramorova. Činjenica je, također, da su svetri religije-konfesije (katolička, pravoslavna, islamska, u nekim elementima čak i židovsko-sefardska) baštinile ponešto od tradicije mramorja, preoblikujući ju zatim svaka po svojim specifičnim zamislima i likovno-religijskim potrebama. Ipak, do danas nije ponuđen potpun odgovor na pitanje kako je tekla transformacija od osnovne zamisli stećka kao *vječne kuće*, do visokoga uspravnog spomenika-ploče koji spaja sugestiju križa i ljudske figure. Postoje razna domišljanja, neka više neka manje uvjerljiva i dokumentirana. Mazalić je pretpostavljao da bi se moglo raditi o "modnomu" utjecaju osmanskih nišana, forme koja je došla s turskim osvajanjem i s masovnijom islamizacijom. Doista, ponegdje se susreću kršćanski spomenici iz rane osmanske epohe koji imaju vitku visoku formu nalik na neke oblike nišana. No, to je u odnosu na apsolutno dominantne i najbrojnije antropomorfne i druge oblike kršćanskih spomenika sasvim marginalno i sporadično, da bi moglo predstavljati matricu porijekla i razvoja. Po jednomu drukčijem tumačenju, pak, ovi oblici nastaju kao izraz svojevrsne religijsko-ideološke mimikrije u okolnostima u kojima muslimanska politička i vjerska vlast sistematski stoljećima zabranjuje ili ograničuje vanjske manifestacije i simbole kršćanstva

(gradnju novih crkava, zvonjenje zvona, simbole križa itd.). Ni ova hipoteza nije bez slabosti, jer su spomenici o kojima je riječ često izrazito monumentalni, pa već i time privlače pažnju nadaleko, a ako su i "pobjegli" od toga da budu klesani u obliku križa, on je na svima prisutan kao najuočljiviji plastično-dekorativni motiv.

O vezi sa stećcima treba reći i to da su najraniji muslimanski nišani na grobovima Bosanaca koji su se islamizirali (recimo, poznati spomenik Mahmuta Brankovića) koristili nešto od likovnoga i grafijskog repertoara sa stećaka, religijski neutralnog (neke dekorativne elemente, natpise u bosanskoj ćirilici itd.), ali je toga historijski brzo nestalo, a nastavilo se s njegovanjem i variranjem oblika osmanskih nišana i bašluka, koji su se u nekim krajevima (Livno, Glamoč, Bosanska krajina itd) razvili do izvanredno samosvojne i rafinirane umjetnosti skulpture i plastike. S druge strane, još u klasično doba stećaka sporadično su se javljali visoki uspravni oblici: križevi (na Radimlji, recimo) ili antropomorfne krstače (osobito u istočnoj Hercegovini). No, sudeći po ukupnome likovnom sklopu i tretmanu, s tim oblicima ne *začinje* se nešto novo i drugo, neko konceptualno odstupanje od kulture mramorja, nego se s njima ta stvaralačka epoha *završava*. Obrnuto od toga, antropomorfno-krstolike ploče što su razasute po cijelome kulturnom arealu od travničko-lašvanskoga kraja, do Posavine, Rame, Livna, Varcara i Jajca, i do Tuzle, Kladnja, Fojnice i Vareša, nastavljaju se na stećke, to je evidentno, ali po cjelokupnoj skulptorsko-likovnoj razradi od njih i odstupaju, započinjući jednu novu, drukčiju epohu u kulturi i praksi pravljenja nadgrobnih spomenika, izražavajući duh novoga vremena bitno drukčijega od vremena stećaka.

Od likovnih motiva koji se javljaju na svim ovim pločama, naročito su zanimljiva dva, oba s elementom križa. Na jedno-

me prikazan je križ i iznad njega negdje kraća, negdje duža polukružna forma. Može se samo domišljati je li to po simboličkom porijeklu arhaična kombinacija polumjeseca i križa koja se vidi na mnogim starim spomenicima u livanjskom kraju,* samo što je na kasnijim spomenicima polumjesec evoluirao u manje ili više razvijen potkovičasti oblik, ili se, kako pretpostavljaju neki tumači, radi o simbolu nebeskoga svoda iznad križa. Produžena forma naročito se razvila, opkružujući iznutra cijeli vanjski obod "glave" spomenika, na starim grobljima u Rami, te na drugi način na grobljima sjeverno od Lašve (Guča Gora, Brajkovići, Grahovčići...). Bilo jedno ili drugo, ovaj likovno-simbolički element (križ i iznad njega "nebo") dobiva na važnosti kao lajtmotiv zbog činjenice da je na isti način prisutan na spomenicima iz različitih razdoblja i u međusobno udaljenim krajevima Bosne. Druga kombinacija je ona na kojoj se okomiti krak križa u donjem dijelu širi i poprima polukružni oblik (osobito dojmljivo na staroj nekropoli na Maculjama u Rostovu). Teško ga je naći u standardnoj tipologiji križeva. Mazalić je to zaobljeno proširenje protumačio kao simboličku predodžbu Golgote (križ na brdu Golgote), te uočio da se stilizacija takvoga križa nalazi kao motiv i u narodnom vezu travničkoga kraja, koji se u narodu naziva "križ na nonama". Ono, pak, što na svim ovim pločama svjedoči o sinkretičkim vezama sa starim, zajedničkim puč-

* To je kombinacija koja svjedoči o nekadašnjoj simboličkoj upotrebi križa i polumjeseca potpuno drukčijoj od današnje. Prisutnost toga starog, predislamskog simbola, koji je u modernoj južnoslavenskoj historiji postao ideološkim znakom ilirstva (kombinacija mladoga mjeseca i zvijezde Danice, tzv. *ljeljiva*, eno je i u grbu grada Zagreba), susrećemo kao stalni motiv u raznim likovnim varijacijama na svim ovim spomenicima, kao i općenito u tradicijskoj pučkoj kulturi i umjetnosti...

kim predkršćanskim tradicijama, bosanskim i balkanskim, to je obilje ukrasno-simboličkih motiva iz folklornoga repertoara potvrđenih na stećcima, u likovnoj obradi tekstila, drveta, u prastarom običaju tetoviranju koje se zadržalo kod katolika srednje Bosne... Natpisa na ovim spomenicima u ranijemu razdoblju nema mnogo (učestali su tek od kraja XVIII stoljeća), ali onih nekoliko iz lašvanskoga kraja u staroj bosanskoj ćirilici (Mihovio Grahovčić iz Grahovčića, Pavao Plavičić i Luka Plavičić s groblja Bogduša u Brajkovićima...) i u grafijskome i u jezično-izražajnome smislu izravno se nastavljaju na tipičnu pismenu kulturu stećaka.

Da se ovoj tradiciji klesanja i ukrašavanja nadgrobnih spomenika može pripisati karakter autohtone kulturne i povijesne formacije, najsnažnije potvrđuje to što ona ima svoj *prostor* i svoje *vrijeme*. Već smo vidjeli: njezin prostor su svi krajevi Bosne i Hercegovine u kojima se u osmanlijsko doba zadržao i preživio konfesionalno-etnički katoličko-hrvatski element, a njezino vrijeme je ogromna epoha od otprilike četiri stoljeća (podjednako koliko je trajala i epoha stećaka). Također, ima i reprezentativne lokalitete na kojima je monumentalnost i estetska izražajnost dostigla vrhunce skulptorskoga i plastičnog umijeća i zrelosti (Maculje na Rostovu, Bogduša u Brajkovićima, staro, "Madžarsko groblje" u Jajcu, staro groblje u Docu kod Travnika, groblje Ćelija u Mrkonjić-Gradu, stara, napuštena groblja po visokim selima oko Rame...). Baš kao i stećci, samo u skromnijim rasponima i u manjoj količini sačuvanih spomenika, ove ploče poznaju i pojavu specifičnih regionalnih "škola", podvarijanata u oblikovanju formi i ukrasa, u okviru jedne zajedničke koncepcijske matrice. A koliko je tradicija podizanja i oblikovanja ovih spomenika bila uvriježena, intimno ukorijenjena u običaje i emocije brojnih naraštaja, najbolje svjedoči činjenica da su postavljani još i desetljećima

nakon što je prestala svaka potreba za religijsko-političkom mimikrijom, paralelno s novim i raznovrsnim oblicima pravih križeva, nakon što je Osmansko Carstvo odstupilo a Austro-Ugarska uvela potpunu legalnost i ravnopravnost svih religijskih očitovanja.

## *Sefardsko-židovski kulturni kontekst*

Došavši u Bosnu kao jedan rukavac velikog egzodusa Židova istjeranih iz Španjolske i Portugala krajem XV i početkom XVI stoljeća, a prihvaćenih od osmanskoga sultana, Sefardi su se naselili u gradskim sredinama Sarajeva, Travnika, Mostara, Banje Luke, i od tada, iako malobrojni, predstavljaju zanimljivu komponentu bosanskohercegovačkoga etničkog, kulturnog i ekonomskog mozaika.

Zadržavajući i razvijajući svoje hebrejsko-španjolske tradicije, organizirani u okviru osmanskoga konfesionalizma, kao i drugi *mileti*, u svoje vjersko-političke zajednice, Sefardi u Bosni vijekovima žive u znaku svojevrsne ambivalencije: s jedne strane kao zatvorena i kompaktna zajednica, a s druge kao aktivni učesnici u svakodnevnom životu čaršije, kojemu su pridonosili naročito kao trgovci, zanatlije, cijenjeni ljekarnici.

Živeći dugo u uvjetima dijaspore, k tome tako malobrojni, bosanski Židovi su sa zadivljujućom energijom uspjeli sačuvati i kroz to dugo vrijeme pronijeti svoj vjerski i kulturni identitet, održavajući od XVIII stoljeća i veze sa zajednicama svojih sunarodnjaka na Balkanu i u širim relacijama, od Palestine do evropskih gradova. Rezultat te brižljivosti je i podatak – za svoje vrijeme doista respektabilan – da je u Židova pismenost stalno bila skoro stopostotna.

Osnovica društvenoga života bili su hram i općina; općina se je brinula za konfesionalne škole, u kojima su se učili hebrejski jezik i tumačenja *Tore* i *Talmuda.*

Došavši za rabina u Sarajevo 1768. godine, David Pardo osnovao je višu rabinsku školu.

U sferi tzv. rabinske, vjersko-propedeutičke književnosti u upotrebi je bio klasični hebrejski jezik, a u svakodnevnom životu, te u jeziku svjetovne pismenosti osebujni židovsko-španjolski idiom, ladino.

Najvažniji autori rabinske književnosti su David Pardo (*Šošanim-le-David,* Split 1752), Jichak Pardo (*Toafotreem,* Solun 1811), Moša Danon, Eliezer Sentov Papo i Eliezer Jichak Papo.

Među najautentičnije kulturne tekovine bosanskih Sefarda spadaju njihove narodne pjesme, romanse izbrušene forme i stišanih melankoličnih tonova, a na sefardskim grobljima, kakvo je, na primjer, ono najveće u Sarajevu, mogu se naći epitafi veoma sugestivne meditativne snage.

Svjetski čuvena vrednota je poznata *Sarajevska Hagada,* skupocjeni iluminirani kodeks nastao u Španjolskoj u XIII-XIV stoljeću, koji je, donesen u Bosnu, sačuvan kroz vijekove i kroz sve historijske kataklizme, do danas.

Od kraja XIX stoljeća među Židovima počinju snažniji procesi emancipacije, odvajanja od tradicionalnih iskustava, i uključivanja u horizonte modernoga evropskog duha. Taj proces omogućit će pojavu niza mislilaca, kulturnih radnika, književnika, umjetnika, političkih radnika, i veoma zaslužnih stručnjaka u vitalnim oblastima privrede, nauke, medicine...

# AUSTROUGARSKI OKVIR

## *Opći pegled*

ZAVRŠETAK DUGE EPOHE osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini obilježen je masovnim ustankom 1875-78. godine. U prvoj fazi ustanak je bio seljačko-kmetski pokret za izmjenu agrarnih i socijalnih odnosa. No, ubrzo u ionako heterogenom vodstvu ustanka nadjačava utjecaj srpske građanske struje, čiji interesi su sa seljačkim istovjetni samo utoliko što bi oslobođenjem i ojačanjem seljaka dobila šire i jače tržište i podlogu za svoj ekonomski uspon. Zato ova struja usmjerava tok ustanka prvenstveno spram ujedinjenja sa Srbijom, dajući mu dominantan karakter nacionalne borbe, zapostavljajući njegovu socijalnu komponentu i bosanskohercegovački karakter.

Ustanak je izbio u Hercegovini, brzo se proširio i na Bosansku krajinu i na cijelu Bosnu i Hercegovinu, uzgibao i politički angažirao cijelu južnoslavensku javnost, bio signal za niz ustanaka i pobuna u turskim zonama Balkana, uvukao

u rat s Turskom Srbiju i Crnu Goru kao aktivne pomagače ustanka i partnere u planiranoj podjeli Bosne i Hercegovine, zatim i Rusiju, koja odnosi ratnu pobjedu i Sanstefanskim mirom (1878) kroji političku mapu Balkana po svojim interesima, oprečnim interesima ostalih velikih sila. Iste godine, na Berlinskom kongresu, one revidiraju odredbe Sanstefanskog mira i prekrajaju Balkan po novom rasporedu, u kojemu Austro-Ugarska ostvaruje svoje davnašnje težnje spram Bosne i Hercegovine. Odobrava joj se okupacija ove zemlje, u ime civilizatorske misije.

Austro-Ugarska imala je specijalnih, upravo vitalnih razloga da se učvrsti u Bosni. Ona joj je pružala značajne privredne i tržišne mogućnosti. Držeći ovu južnoslavensku zemlju, ona je uspostavljala efikasnu protutežu utjecaju Rusije na Balkanu, mogla mnogo djelotvornije nadzirati Srbiju, a istovremeno primicala se ostvarenju krupnog plana, prodoru na Istok. Konačno, direktnom prisutnošću u Bosni, Austro-Ugarska je tražila lijeka svojoj velikoj političkoj fobiji, opasnosti od nastajanja jednog većeg južnoslavenskog državno-političkog organizma koji bi ugrozio u krajnjoj liniji njezin politički *raison d'être.* Ovi razlozi i interesi determinirali su austrougarsku politiku u Bosni, u cjelini i u detaljima. Novoj upravi nije bilo teško u konzerviranoj feudalnoj, svestrano zaostaloj Bosni relativno brzo postići efekte napretka i modernizacije u mnogim sferama života, a da to nimalo ne kolidira s njenim ciljevima.

Za četrdeset godina provedenih u okviru austrougarske monarhije, prvo kao okupirana provincija, pod formalnim suverenitetom turskoga sultana, a od aneksije 1908. godine u sastavu Monarhije, Bosna i Hercegovina proživljava, na pragu svoje moderne historije, fazu dubokoga unutrašnjeg preobražaja. Naslijeđena opterećenja i suprotnosti izbijaju na vidjelo kao nikad do tada, ali se istovremeno ubrzavaju i pozitivni

historijski procesi kao posljedica modernizacije i evropeizacije društva.

Najvidnije promjene nastaju u svakodnevnom životu, osobito gradskom, u koji ulaze evropski, točnije – srednjoevropski, oblici ishrane, odijevanja, stanovanja, ponašanja. Donosioci tih novih oblika su brojni činovnici pretežno iz slavenskih austrougarskih zemalja od kojih nova uprava izgrađuje administrativni aparat. Osim činovnika i raznih vrsta stručnjaka, okupacijska vlast naseljava u neka područja Bosne i Hercegovine znatan broj seljaka iz nekih svojih evropskih zemalja. Istovremeno, iseljavanje Bošnjaka-muslimana poprimilo je masovne razmjere.

Socijalno-ekonomska fizionomija Bosne pod Austro-Ugarskom profilira se kao bizaran konglomerat, jedinstven u tadašnjoj Evropi. Uz drevne begovsko-kmetske feudalne, zaostale agrarne odnose, u koje austrougarska uprava ne dira, iako joj je rješavanje agrarnoga pitanja bila jedna od najglasnijih pobuda za okupaciju, razvijaju se počeci moderne industrije, na prvom mjestu drvne, pa rudarske i metalurške, što je praćeno izgradnjom putova i željezničkih pruga. Neminovna konzekvenca ovih poduhvata bila je diversifikacija socijalne slike društva, u kojoj se prvi put pojavljuje sloj industrijskoga radništva.

Položaj seljaštva ostao je najakutnije socijalno pitanje. O tome govori i statistika: 1910. godine u Bosni je odnos seoskoga i gradskog stanovništva 1,606.862 naspram 264.754. Vlast je doduše proglasila postupno dobrovoljno otkupljivanje kmetova, ali uz visoke novčane naknade koje je kmet morao platiti za zemlju i za otkup, i uz još nepovoljniji interes u bankama koje su davale zajmove, tako da je ta uredba samo otežavala položaj seljaka. Ovim sistemom likvidacija kmetstva u Bosni – izračunao je jedan bečki stručnjak – uslijedila bi tek 2025. godine.

Krupna novina koju austrougarska uprava unosi u Bosnu i Hercegovinu je organizirano zdravstvo i prvi oblici masovne zdravstvene zaštite stanovništva, koje je usljed opće zaostalosti i zapuštenosti izloženo raznovrsnim endemskim bolestima (sifilis, tifus, osteomalacija), epidemijama, zarazama... Ustanove koje se tada stvaraju, i liječnici koje vlada dovodi da u njima rade, veliko su i važno poglavlje moderne povijesti Bosne i Hercegovine, koje do danas nije sistematski istraženo i napisano*, jer je, kao i mnogi drugi aspekti socijalne historije i historije svakodnevnoga života, ostalo u sjeni političko-ideološke historiografije kojoj se ovdje robuje kroz cijelo XX stoljeće do danas.

Nova okupacijska vlast od početka je veliku pažnju posvećivala vjerskim zajednicama, nastojeći ih vezati uz carsku vlast i volju. Rezultati ubrzo bivaju vidljivi, a Bosna i Hercegovina dobiva ustrojene sve tri najveće vjerske zajednice, čije su uprave mnogim organizacijskim i statusnim nitima, pa tako i prilično obilnim financijskim primanjima, vezane uz vladu i cara. Rezultat intenzivnih pregovora austrougarske diplomacije s Ekumenskim patrijarhatom u Carigradu bila je Konvencija iz 1880, kojom je Beč dobio mnogo veće mogućnosti da utječe na položaj i ustrojstvo Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini. Smijenjen je fanariotski (grčki) sarajevski mitropolit Antim i 1881. postavljen domaći čovjek, Savo Kosanović. Redovita hijerahija Katoličke crkve uvedena je 1881. i postavljen vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler, a 1882. Vrhovnom odlukom cara Franje Josipa uspostavljen je

* U nedostatku cjelovite slike i umjesto nje, na dragocjene podatke i na imena zaslužnih liječnika nailazimo u memoarskoj literaturi, kao, na primjer, u izvanrednoj knjizi Bronisławe Prašek-Całczyńske, *Memoari jedne liječnice*, Zagreb 1997.

medžlis-ul-ulema (kasniji Rijaset Islamske zajednice) i prvi reis-ul-ulema Hilmi ef. Omerović.

Proživljavajući svaki svoju historijsku dramu, narodi Bosne i Hercegovine – s golemim negativnim iskustvom, još uvijek na niskom stupnju nacionalno-političke zrelosti – našli su se ponovo okupirani, ponovo ne-svoji. Eksperti za ove situacije, austrougarski političari od početka sasvim precizno znaju glavni uvjet stabilnosti pozicija Monarhije u ovakvoj zemlji: ne dopustiti nacionalno i političko zrenje. Tim nastojanjima su bitno obilježeni svi postupci kojima je nova uprava u pojedinim fazama rješavala nacionalno pitanje u Bosni. Najviši izraz te politike, i u njenim okvirima najosmišljeniji, bila je formula nacionalnoga bosanstva Benjamina Kallayja, koji je dvadesetak godina (1882-1902) upravljao Bosnom. Čovjek izoštrenih političkih refleksa i odličnoga poznavanja južnoslavenske historije, Kallay je znao za jaku tradiciju spontanoga osjećaja bosanske pripadnosti i za neke pokušaje da se ona formulira u narodnosnom smislu, pa je računao na psihološku prihvatljivost svoga rješenja. Za vlast koju je predstavljao ono je bilo savršeno. Kao specifičnu razliku ostavljalo je samo religije i crkvene organizacije, ali dovoljne da i dalje djeluju kao faktor međusobnoga razilaženja i izolacije, a odsijecalo je Bosnu od integracijskih političkih procesa na širem južnoslavenskom prostoru. U prvo vrijeme Kallayjeva formula doista je uspjela naći pristalice. No, taj ambiciozni politički planer ipak je bio previdio jednu stvar dovoljno krupnu da njegov pokušaj ostane bez trajnijih izgleda. Već je spomenuto kako su opće socijalno-političke prilike i odnosi tokom XIX stoljeća onemogućili formiranje zajedničkoga političkog identiteta stanovništva u Bosni i Hercegovini, i pospješili procese zasebnih etnonacionalnih samoidentifikacija. Ti su procesi, dakle, započeli već prije ulaska Austro-Ugarske, i nije ih bilo moguće zaustaviti ni vratiti natrag.

Historijski utemeljena u teritorijalnom, političkom i vjerskom jedinstvu, koje se izražavalo u instituciji i politici Srpske pravoslavne crkve, kod bosanskih Srba nacionalna ideja je u osobitom porastu od srpskoga ustanka početkom stoljeća. Učvršćivana je sistematskom propagandnom djelatnošću srpske vlade preko njezinih povjerenika, nakon što je političkim programom *Načertanije* Ilije Garašanina polovicom stoljeća utvrđena dugoročna državnonacionalna strategija. U toj aktivnosti na svoj način sudjelovali su i agenti ruske vlade, htijući na svaki način uvećati dio pravoslavnoga elementa u strukturi Bosne i Hercegovine, jer je to bio jedan od važnih kriterija pri međunarodnom utvrđivanju prava na protektorat. Kroz zbivanja u bosanskohercegovačkom ustanku 1875-78. godine taj se motiv svijesti i težnje za svenacionalnim integritetom u Srba još više učvrstio. U austrougarskom razdoblju to je došlo do izražaja u pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju 1893-1903. godine. Temeljio se na tradiciji iz otomanskoga milet-sistema, u kojemu su crkvene vlasti i politički zastupale svoj narod. Srpske crkveno-školske *opštine* težile su da u novim uvjetima te ovlasti zadrže i razvijaju u pravcu potpunije političke autonomije. Ugledniji prvaci pokreta bili su Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola, Kosta Kujundžić, Vladimir Radović. Pokret je dugo pripreman i dobro organiziran, i imao je dakle vrlo značajne nacionalno-političke implikacije. Okončan je samo s pola uspjeha, što je bio rezultat rafiniranih poteza austrougarske diplomacije i Carigradske patrijaršije, te oportunizma srpskih čaršijskih krugova.

Geneza nacionalne svijesti u bosanskih Hrvata također je započela prije dolaska Austro-Ugarske, iako je tekla zaobilaznije i isprekidanije. Na putu toj novoj ideologiji stajala je ukorijenjena tradicija i memorija franjevaca i katolika kao autohtonog i drevnog bosanskog naroda, a s druge strane dugo

su se zadržali i refleksi ilirizma. Karakterističan je u tom pogledu primjer fra Grge Martića, koji je u svojemu dugom životu prošao sve faze – od tradicionalnog franjevačkog bosanstva, preko ilirizma, do hrvatstva. Međutim, u vrijeme kada se početkom XX stoljeća na bosanskoj političkoj sceni nepomirljivo bore jedna protiv druge dvije političke stranke, klerikalna Hrvatska katolička udruga biskupa vrhbosanskoga Josipa Stadlera i liberalna Hrvatska narodna zajednica, potpuno je jasno da je hrvatski nacionalni identitet politički gotova stvar.

Kada je po odluci za zelenim stolom Berlinskoga kongresa Turska morala Austro-Ugarskoj prepustiti Bosnu, to je za bosanske muslimane označilo početak jedne nove povijesne epohe, pune dramatskih iskušenja. Stoljećima je za njih praktično bio izjednačen osjećaj pripadnosti Bosni, Osmanskom Carstvu i islamu, tj. konkretnom regionalno-jezičnom identitetu, političkoj državnosti velikoga kozmopolitskog carstva, i univerzalnom religijsko-civilizacijskom sistemu. Sad je, odjednom, dovedena u pitanje sinonimnost tih triju elemenata. Slika do jučer stabilnoga i harmoničnog svijeta razletjela se u komade. Kada je, ipak, prošao prvi šok, trebalo je utvrditi svoju poziciju u tom novom svijetu, i s obzirom na vlast i upravu, i s obzirom na već deklarirani nacionalni identitet domaćih Srba i Hrvata i na njihove asimilacijske težnje prema Muslimanima. Ona glavna, imanentna opcija bila je već tada artikulirana. Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak piše 1891. godine: "Mi nikad nećemo poreći da pripadamo južnoslavenskoj porodici, ali ćemo ostati Bošnjaci, kao i naši preci, i ništa drugo." Kako i zašto je moralo proći čitavo stoljeće da bosanski Muslimani uzmognu sami sebe nacionalno odrediti tim imenom (1993/94. godine, usred još jednoga rata) – to je priča za jednu novu knjigu.

## *Kulturni život*

Značenja i sadržaji što su u bosanskoj historiji i u pamćenju Bosanaca i Hercegovaca nataloženi pod pojmom "Austrije" tako su kompleksni, da ih je nemoguće obuhvatiti i definirati jednoznačnim političkim pristupom. Svakom takvom pokušaju uvijek se otima ogromni svijet činjenica duhovne i materijalne kulture, nove dinamike i civilizacijskih procesa koji su pokrenuti u austrougarskoj epohi. Nije ovdje mjesto za njihovo detaljno nabrajanje i opisivanje. To bi morala uraditi jedna akribična i objektivna, do danas nenapisana kulturna i politička povijest Bosne i Hercegovine. Umjesto toga, dobro je zamisliti se nad jednim paradoksom, koji je svima dobro poznat: u kolektivnom pamćenju Bosanaca (doista, bez obzira na etnokonfesionalne razlike) predodžba o "Austriji" zadržala se do danas kao mitska slika sretnoga doba. A kolektivno pamćenje jest uvijek dobrim dijelom zasnovano na nostalgiji za tzv. boljim vremenima, ali makar ponešto i na realnim činjenicama svakodnevnoga života.

Za razdoblje austrougarske vladavine vezane su korjenite promjene u kulturnom životu Bosne i Hercegovine. U daleko izravnijim dodirima sa zapadnoevropskim duhovnim strujanjima, preko odlazaka na studije u Beč, Peštu i druge univerzitetske gradove Monarhije, preko življeg i svestranijeg cirkuliranja kulturnih tekovina, u uvjetima snaženja novog, građanskog društvenog sloja i sekularizacije kulture – stvaraju se dinamičnije kulturne sredine Sarajeva, Mostara, Banje Luke i domaća svjetovna inteligencija, kakve do tada u Bosni nije bilo. Njena aktivnost u pravilu ima kulturno-politički karakter, sa svim implikacijama kaotičnog političkog života jedne višetradicijske i višenacionalne, okupirane zajednice, do jučer

zaostale turske provincije, a sada – austrougarskog kolonijalnog posjeda. Kao pojava koja po definiciji pripada modernitetu i sekularnome društvenom kontekstu, i nastanak bosanskoga multikulturalizma, o kojemu se često sasvim pogrešno govori kao o "vjekovnoj tradiciji", bio je moguć tek od vremena Austro-Ugarske. Važno je dodati i to, da je stvaranje multikulturalnoga ambijenta i formi života proces koji je ograničen na gradove; ogromna većina seoskoga svijeta još će zadugo ostati čvrsto uokvirena u folklorno-mitske i religijske okvire i predodžbe, i u stare obrasce trokonfesionalnoga života *jednih pored drugih*.

Nova slika svijeta i moderni senzibilitet, obilježen širim evropskim horizontima, počinju prodirati osobito posredstvom književnoga rada. Zanimljiv dio kulturnoga mozaika su kulturno-umjetnička društva, osnivana na vjersko-nacionalnim platformama, što austrougarska uprava podržava. Uz ovu aktivnost veže se nastanak, i relativno snažan razvoj, dramskog i muzičkog teatarskog života, do tada u Bosni nepoznatog. Jedna od najvažnijih novina što dolaze s Austro-Ugarskom je uvođenje državnoga, svjetovnog školstva, s modernim nastavnim programima. Turske su vlasti, doduše, u deceniju prije austrougarske okupacije bile počele osnivati državne škole, tzv. ruždije, ali njih je bilo malo, i mali je bio odziv za školovanje u njima.

U prvoj generaciji evropski obrazovanih intelektualaca, iz sva tri naroda, javlja se znatan broj kulturnih radnika, književnika i poligrafa. U velikom broju listova i periodičnih publikacija najznačajnije mjesto po općem utjecaju na kulturni i nacionalno-politički život zauzimaju književni časopisi, kakvi su, na primjer, sarajevski *Behar*, *Nada i Bosanska vila*, i mostarska *Zora*. To je kontekst koji omogućuje i pojavu prvih književnih nastojanja sukladnih onodobnim modernim evropskim kre-

tanjima. Između ostalih, u djelima pisaca i pjesnika: Edhema Mulabdića, Muse Ćazima Ćatića, Safet-bega Bašagića, Alekse Šantića, Petra Kočića, Svetozara Ćorovića. Javlja se i Ivo Andrić svojim ranim, formalno smionim stihom. S Musom Ćazimom Ćatićem (1878-1915), nadarenim pjesnikom moderna senzibiliteta, prevodiocem, boemom i nesretnikom, bošnjačko-muslimanska književnost izlazi u horizonte evropskih poetskih preokupacija i postupaka.

Za književnu i kulturnu klimu u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz XIX u XX stoljeće značajan je bio boravak hrvatskog pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića u Sarajevu, odnosno njegov uređivački rad u časopisu *Nada*. Kranjčević je uspio ostvariti na stranicama časopisa suradnju najvećih južnoslavenskih književnih imena tog vremena, objavljujući s istančanim kriterijima i tekstove iz suvremene evropske literature, te je na taj način znatno pridonio širenju književnih i kulturnih horizonata sredine. Malo je poznato da je kasnije veliki talijanski dramatičar Luigi Pirandello prvi prijevod svoga teksta na neki strani jezik dobio na stranicama Kranjčevićeve *Nade*.

U ovo razdoblje padaju i počeci modernoga slikarstva u Bosni i Hercegovini. Ovamo dolaze, i putuju Bosnom, mnogi slikari, u potrazi za egzotičnim žanr-motivima, a neki od njih otvaraju i kursove slikarske poduke. Školovana na akademijama u velikim centrima Monarhije, u duhu evropske slikarske tradicije, uskoro se javlja i prva generacija domaćih slikara: Gabrijel Jurkić, Risto Vukanović, Petar Tiješić, Karlo Mijić, Roman Petrović, Đoko Mazalić, Todor Švrakić, Jovan Bijelić, Jelena Ber, Lujza Kuzmić, Špiro Bocarić, Vilko Šeferov, Lazar Drljača, Petar Šain. Godinu dana pred kraj Prvog svjetskog rata održana je u Sarajevu velika, reprezentativna izložba umjetnika iz Bosne i Hercegovine, na kojoj su se mogle vidjeti zastupljene sve relevantne likovne tendencije onoga doba.

Jedna od najuočljivijih karakteristika austrougarskoga razdoblja očituje se u graditeljstvu, koje u orijentalnu fizionomiju bosanskohercegovačkih gradova unosi nove oblike evropske arhitekture i urbanizma, stvarajući u zanimljivom susretu dvaju svjetova slikovite kontraste i neočekivane odnose. Mnoge zgrade za javne funkcije, škole, kolodvorske zgrade, upravni objekti, izgrađene su u tzv. "maurskom stilu", koji je vlast forsirala kao površno i pogrešno shvaćen izraz kontinuiteta orijentalne arhitekture u Bosni. Najreprezentativniji objekt ovoga stila je zgrada Vijećnice u Sarajevu. Osim toga, u graditeljstvu ovoga doba dolaze do izražaja i elementi drugih suvremenih srednjoevropskih stilova – neoromanike, neogotike, neorenesanse, te nešto kasnije i bečke secesije. U Sarajevu i u Bosni grade neki od vrlo nadarenih arhitekata toga vremena. Ćiril Iveković sagradio je, osim Vijećnice, neke poslovne zgrade i Muzej grada Travnika, Karl Panek franjevačku crkvu i samostan sv. Ante na Bistriku, te zgradu uprave željeznica (danas Ministarstvo vanjskih poslova BiH), a vrijedna ostvarenja u Sarajevu ostvarili su Dionis Sunko (zgrada Napretka), Josip Pospišil, Franjo Blažek i Jan Kotera. Ipak, najizrazitiji autori, arhitekti koji su dali snažan, do danas prepoznatljiv pečat Sarajevu, bili su Karl Pařik i Josip Vancaš. Prvi je izgradio zgradu Univerziteta (i Pravnog fakulteta), Zemaljskoga muzeja i Muzeja grada Sarajeva, a drugi sarajevsku katedralu, zgradu Zemaljske vlade (Predsjedništva BiH), Glavnu poštu i hotel Central.

Najvrednija kulturna tekovina koju je austrougarska vlast ostavila u Bosni svakako je Zemaljski muzej u Sarajevu, i znanstvena djelatnost koja se u okviru ove ustanove razvijala kroz istraživanja i znanstvenu periodiku, omogućujući istovremeno i početak formiranja domaćega znanstvenog kadra. Na osnovi intenzivnoga rada osobito u oblasti arheologije,

etnografije i prirodoslovnih disciplina, Zemaljski muzej se već u prvim decenijima nakon osnutka afirmirao kao znanstvena i muzejska ustanova značajna u evropskim relacijama. Zemaljski muzej i generacije njegovih naučnih radnika dali su osobito velik doprinos rasvjetljavanju i muzejskom prezentiranju kulturne historije Bosne i Hercegovine. To se prvenstveno odnosi na prethistorijsku, antičku i srednjovjekovnu problematiku, u čemu su istraživanja obavljena u okviru projekata Muzeja bila temelj za spoznaje i sinteze od značaja za cijeli južnoslavenski i balkanski prostor.

* * *

Objavljivanjem rata Srbiji 28. srpnja 1914. godine, Austro-Ugarska je započela ratnu konflagraciju koja će narasti do svjetskih razmjera. Stjecajem okolnosti, početak ove međunarodne katastrofe, najveće u dotadašnjoj povijesti, ostao je u historiografiji i u općim predodžbama vezan za Bosnu, odnosno za Sarajevo i Principov atentat, u kojemu su smrtno stradali nadvojvoda Franjo Ferdinand i njegova trudna žena Sofija.

U tuđoj uniformi, pod tuđom komandom, daleko od svoje okućnice i oranice, hranjeni mršavim vojničkim zalogajem, zapajani jeftinim vojničkim rumom kao stimulansom za juriš – počeli su bosanski ljudi, Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Židovi, u svjetskom ratu otkrivati Evropu. Nije im ponudila akademije, galerije, teatre, svoje hramove i sjaj svoje hiljadugodišnje kulture i mudrost svoje znanosti, već krvavi egzercir, kasarnu, vojničku bolnicu, svoje bordele i svoje bolesti, blato frontova i besmislenu smrt u njemu, u bezimenim masovnim grobištima Karpata, Galicije, Piave, Monte Melette i drugih bojišta.

Sva ta gorka osjećanja i negativna iskustva izazivaju pred kraj rata niz vojničkih pobuna i stvaraju u bivšim austrougarskim zemljama, pa i u Bosni, dramatski nemirnu situaciju. Preko pedeset hiljada naoružanih ljudi po hrvatskim i bosanskim šumama (tzv. zeleni kadar) u spontanoj rebeliji napada žandarmerijske stanice, velika zemljoposjednička dobra i industrijske pogone.

U jesen 1918. godine Austro-Ugarske više nema – raspala se pod težinom anakronizma vlastite državnopolitičke strukture. Zelenokaderaški očajnici – sve dojučerašnji austrougarski dezerteri i antihabsburški rebeli – nemilosrdno su pobijeni i istrijebljeni, u ime novoga reda i poretka. Sile pobjednice prišle su demontaži umornoga srednjoevropskoga kozmopolitskog carstva, svaka sa svojim interesima, ali bez osobito dalekovidne političke inspiracije. Tako se, na temelju Versajskoga ugovora, stvaraju od bivših austrougarskih zemalja nove države, sa starim društvenim odnosima. Pokazat će se da je Bosna i Hercegovina, sve do najnovijih krvavih zbivanja na kraju Dvadesetoga stoljeća, ostala žrtva i talac tih i takvih rješenja. A mit o sretnomu dobu jedne uljuđene i uređene države, kada smo dugim koracima kretali da postanemo integralnim dijelom Evrope, ostao je psihološki i politički živ i djelatan do danas.

# U Kraljevini SHS/Jugoslaviji

## *Opći pregled*

Prvo ujedinjenje južnoslavenskih zemalja u zajedničku državu, sa svim babilonskim šarenilom etnija i jezika, i sa svom različitošću političkih iskustava i civilizacijskih identiteta, ostvarilo se na ruševinama Habsburške Monarhije 1918. godine, po samom završetku Prvoga svjetskog rata. Da to bude baš tako geopolitički strukturirana država, pod krunom srpske dinastije Karađorđevića, manje je rezultat "vjekovnih težnji naših naroda", kako je to tvrdila službena historiografija u objema Jugoslavijama, a više je odlučeno u kabinetima zemalja-pobjednica, pri čemu su potpuno zanemarene druge i drukčije mogućnosti posthabsburškoga oblikovanja balkanske političke mape.

U tu novu državnu zajednicu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, kako se je službeno zvala do 1929. godine, Bosna i Hercegovina je ušla s desetkovanim stanovništvom nakon rata, sa zatrovanim etničko-vjerskim odnosima, s teškim socijalnim,

političkim i ekonomskim naslijeđem četrdesetogodišnje kolonijalne austrougarske vladavine. Najveći balast predstavljalo je agrarno pitanje, koje Austro-Ugarska nije ozbiljnije ni načela, iako joj je baš to bio najjači argument i obećanje, na osnovi kojega je u Berlinu 1875. dobila pravo na okupacijsku upravu nad Bosnom i Hercegovinom. U naredna dva desetljeća, koliko će prva Jugoslavija trajati, to stanje samo će se dalje pogoršavati. Zasnovana na bezdušnoj eksploataciji zemlje i naroda, uz enormno učešće stranoga kapitala, u okolnostima gigantskih svjetskih ekonomskih i političkih kriza, nesposobna i nezainteresirana da riješi najakutnija svoja pitanja, nacionalno i agrarno, inferiorna u međunarodnim odnosima, s rastrovanim unutrašnjim političkim životom (permanentni stranački sukobi i parlamentarne krize, dvorske spletke i harange, atentati i nasilje kao sredstvo političke borbe), ova država je sve dublje tonula u korupciju, nacionalne antagonizme, politički i financijsko-privredni kriminal, opću bijedu i zaostajanje.

Loša, neravnomjerna i ekstenzivna ekonomika Kraljevine osobito je pogađala Bosnu i Hercegovinu. Dovoljno je ilustrativan podatak da je još 1938. godine od svih industrijskih poduzeća u državi, svega 7% bilo locirano u Bosni i Hercegovini. I u svim drugim oblastima života Bosna i Hercegovina bila je jednako zapuštena. Nasuprot veoma tankom sloju novih bogataša, većinom trgovaca, zelenaša, malobrojnih industrijskih poduzetnika i nešto malo begovata, koji je uspio preživjeti propadanje, većina svijeta – maloga građanstva, radništva, seljaštva – izložena je pauperizaciji do stupnja ugroženosti gole egzistencije. Naglo se mijenja struktura vlasništva nad zemljom: od nekadašnjih pretežnih vlasnika, muslimana, država sada uzima zemlju i daje "prema zaslugama", tzv. "solunašima", koji su pretežno srpske nacionalnosti. Muslimani se masovno iseljavaju u Tursku, kao i nakon austrougarske okupacije.

Nema društvenoga razvoja, pa se zadržava stara, patrijarhalna i tradicionalistička struktura društva. Ogroman je udio seoskoga stanovništva; statistika kaže da je uoči Drugoga svjetskog rata odnos ruralnoga i urbanoga življa u Bosni bio 70% : 30%, s potpuno konzerviranim, zapravo srednjovjekovnim formama života. U malogradskim sredinama živi se i dalje u starinskoj kombinaciji male, kućne poljoprivrede i velikoga broja očuvanih starih zanata. Izrazit je dualitet i antagonistički odnos između sela i grada. Taj je odnos u osnovi socijalne naravi, ali se on dodatno komplicira etničko-religijskom komponentom. Ne grade se novi putovi ni pruge. Postotak nepismenosti dosezao je i do 70%. Osim osnovnoga školstva (državnoga i vjerskog), te poneke srednje škole u većim gradovima, gotovo da i nema viših stupnjeva školovanja. Jedina viša škola, ona agronomska, otvorena je u Sarajevu, i to tek uoči Drugoga svjetskog rata, a prvi fakultet, medicinski, pred sami kraj toga rata, također u Sarajevu. Kao kuriozitet valja spomenuti dvije kvalitetne katoličke gimnazije, franjevačku u Visokomu, koja je osnovana još 1900, i isusovačku u Travniku, koje su bile otvorenoga tipa, tj. imale su pravo javnosti i u njih su se upisivali učenici iz drugih religijskih zajednica. O nekim formama višega i dinamičnijeg društvenog, obrazovnog i kulturnog života može se govoriti samo u malobrojnim većim gradskim središtima – Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru. Svi koji hoće i mogu ići na više školovanje, moraju ga tražiti vani, najčešće u Beogradu i Zagrebu, ili u inozemstvu. Takvu Bosnu i Hercegovinu nisu, osim u izuzecima, mogla u jačoj mjeri dotaknuti ona snažna socijalna i ideološka gibanja, što su potresala društveni i politički život Kraljevine.

Bosna i Hercegovina pripadala je prije osnivanja Kraljevine SHS dvama velikim carstvima, osmanskomu četiri stoljeća, habsburškomu četiri desetljeća, a da nikad nije posve izgubila

obilježja svoje političke i običajno-kulturne zasebnosti. Sada je i to ozbiljno dovedeno u pitanje, u okviru rigidne centralističke koncepcije kralja Aleksandra, po kojoj je cijela zemlja trebala biti podijeljena na oblasti, pri čemu bi bile izbrisane ili degradirane povijesno-političke, nacionalne i tradicijsko-kulturne osobitosti i prava zemalja koje su se ujedinile. Tomu je kao sredstvo trebala poslužiti Aleksandrova ideologija integralnoga jugoslavenstva. Ali i u političko-administrativnom i u ideološkom aspektu radilo se, zapravo, o mimikriji velikosrpske ideje potčinjavanja cijeloga prostora nove države. Zato je važno spomenuti kako je Bosna i Hercegovina unišla u Kraljevinu SHS. Uoči samoga kraja Prvoga svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije, krajem listopada 1918. godine, u Zagrebu je od historijskih pokrajina s područja Austro-Ugarske formirana Država Slovenaca, Hrvata i Srba, u koju je kao ravnopravan entitet, sa svojom multinacionalnom vladom, unišla Bosna i Hercegovina. Kada je 1. prosinca te godine proglašeno osnivanje nove države, Bosna i Hercegovina je, dakle, u taj čin ujedinjena pristupila kao sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koja se sa Srbijom i Crnom Gorom ujedinjuje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ispočetka, zahvaljujući nužnosti stvaranja kompromisa s jakom strankom Mehmeda Spahe JMO (Jugoslavenska muslimanska organizacija) režim je pribjegao ustupku. Bosna i Hercegovina jest podijeljena na šest oblasti: Sarajevo, Travnik, Bihać, Banja Luka, Tuzla, Mostar, koje su podvrgnute općem centralističkom modelu, ali su zaštićene historijske granice zemlje. To je regulirano tzv. *turskim paragrafom* (čl. 135. Vidovdanskog ustava).

Nakon serije parlamentarnih kriza, nakon atentata na hrvatskoga lidera Stjepana Radića i njegove suradnike usred Skupštine u Beogradu 20. lipnja 1928. godine, te nesposobnosti stranačkih vođa da ponude izlaz iz političke krize, kori-

steći to kao povod, kralj Aleksandar raspušta parlament, ukida ustav i uvodi tzv. šestojanuarsku diktaturu. Mijenja se ime države u Kraljevina Jugoslavija, do kraja se provodi doktrina integralnoga jugoslavenstva tako što se proglašava postojanje jedinstvenoga naroda, jugoslavenskog, a uspostavlja se nova administrativno-teritorijalna podjela zemlje – na banovine, kotareve i općine. Nova podjela potpuno je razbila povijesne cjeline. U državi je stvoreno devet banovina, i to tako da je u njih šest ostvarena srpska etnička većina. Bosna i Hercegovina razdijeljena je na četiri banovine, Vrbasku, Drinsku, Primorsku i Zetsku, pri čemu su one uklopljene u okolna hrvatska, srbijanska i crnogorska upravna i etnička područja. Kod ovakve podjele narušena je u izvjesnoj mjeri kompaktnost čak i srpskih područja, hrvatskih još više, ali osobito drastično je to pogodilo muslimanska područja. Zapravo, muslimanski element ovime se našao razdijeljen, u položaju izrazite manjine.

Kada je 1934. godine u marsejskom atentatu ubijen kralj Aleksandar, Jugoslavija je unišla u novu političku klimu. Centralistička koncepcija je oslabila, a federalističku ideju najjasnije i politički najefikasnije artikuliraju hrvatski opozicijski političari, Radićevi nastavljači, no ne uzimajući u obzir druge odnose osim Zagreba i Beograda, odnosno hrvatskoga i srpskoga naroda. Lider Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček uspjet će u tom nadmudrivanju sa srpskim političarima: 1939. godine donesena je Uredba o Banovini Hrvatskoj. Prema njoj, osniva se nova Banovina Hrvatska od Savske i Primorske banovine, te kotareva Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Bugojno, Duvno, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Fojnica. Ovom hrvatsko-srpskom nagodbom Hrvatska se, bez Istre, Cresa, Lošinja, Zadra, Lastova, Boke Kotorske i Baranje, zaokružila i proširila, ali prepustivši pri tom Beogradu praktično pravo uređivanja, kao srpskoga,

cijelog preostalog prostora Jugoslavije, osim Slovenije, naravno. Bilo je predviđeno da se od toga prostora napravi jedinstvena banovina pod nazivom Srpske zemlje, sa sjedištem u Skopju.

Pregovori su vođeni između zagrebačkih i beogradskih političara, po principu zastupanja naroda i političko-teritorijalnih jedinica. Narod Bosne i Hercegovine, čak ni srpski ni hrvatski, nije imao priliku izjasniti se. Muslimanski je ignoriran potpuno. Mehmed Spaho umro je u toku pregovora, ali ni on vjerojatno ne bi mogao ništa promijeniti. Ostali su zapisani tek bizarni vapaji pojedinaca, svjesnih što to znači i kamo vodi. Jedan od njih bio je ugledni bosanski franjevac fra Josip Markušić, koji piše svojim prijateljima, političarima Mehmedu Spahi i Tugomiru Alaupoviću: "Nedaj da se Bosna dijeli ili krnji ni za jedan pedalj zemlje, ni za jednog čobanina – ni za kakve izglede, prilike, pazare, obećavanja. To bi bila izdaja povijesti, naše duše..."

Uredba o Banovini Hrvatskoj značila je početak procesa preuređenja čitave države. Taj proces nije mogao daleko odmaknuti, jer je ubrzo, u travnju 1941. godine, nestalo i Jugoslavije.

## *Kulturni život*

Za jači razvitak kulturnoga života u Bosni i Hercegovini u ovom razdoblju, dakle, nije bilo elementarnih preduvjeta. Dapače, neke ne beznačajne osnove za uključivanje Bosne i Hercegovine u kontekst srednjoevropskih kulturnih i znanstvenih standarda, koje su postavljene u austrougarskom razdoblju, sada stagniraju i propadaju. Primjerice, sarajevski Zemaljski muzej od nekad evropski relevantne muzeološko-istraživačke i

znanstveno-izdavačke ustanove, pretvara se naglo u zapuštenu provincijsku ustanovu, bez programâ, bez sredstava za rad i bez perspektive.

Kulturna klima oblikuje se na nekoliko različito postavljenih planova, ali dva su najvažnija – didaktičko-zabavni, po sadržaju tradicionalistički, koji se svakodnevno njeguje u kulturno-prosvjetnim društvima i njihovim čitaonicama, te onaj više individualistički, umjetnički i intelektualni, koji nije na nivou drugih sredina, ali je zabilježio i snažne stvaralačke osobnosti i neka zanimljiva zbivanja.

Kulturno-prosvjetna društva nicala su još u austrougarskom razdoblju, a sada su nastavila i razvijala svoj rad, kao reprezentativno nacionalne ustanove. Najmarkantnija su hrvatski *Napredak,* muslimansko-bošnjački *Gajret* i *Narodna uzdanica,* srpska *Prosveta,* te židovska *La Benevolencia.* Područje njihova rada bilo je veoma široko, obuhvaćajući organizaciju kulturno-zabavne svakodnevnice i narodnih čitaonica, dodatno opismenjavanje i prosvjećivanje, izgradnju đačkih domova i stipendiranje đaka i studenata, izdavanje kalendara-almanaha, koji su bili djelomično orijentirani i na objavljivanje književnih i znanstvenih tekstova, povremeno objavljivanje knjiga, itd. Iako su ova društva, dakle, bila nacionalnog karaktera, važno je reći da je među njima postojao oblik komunikacije i suradnje, katkad više konvencionalan, ali nikad se nije prekidao niti su se društva rigidno zatvarala etničkim i vjerskim zidovima.

Sve to uglavnom vrijedi samo za gradske sredine, kako one veće tako i male, katkad baš minijaturne, kakvih je u tradicionalnoj Bosni i Hercegovini bilo mnogo, s veoma dugom i mnogoslojnom kulturnom prošlošću i s izrazitom sviješću o tomu u njihovih mještana. Selo je, kako je već rečeno, živjelo u posve arhaičnim oblicima života i pučke kulture, često potpuno strane i nepoznate ljudima iz gradova.

Književnost i slikarstvo dva su najvažnija polja na kojima se oblikovao intelektualno-umjetnički život. Sudbina zapostavljene sredine odredila je da većina snažnih autorskih ličnosti sasvim ili djelomično živi i radi izvan Bosne, ali svi oni ostaju trajno vezani uz nju svojim motivima.

U slikarstvu, uz one što su se javili u prethodnom razdoblju, kakvi su Gabrijel Jurkić, Roman Petrović, Petar Tiješić, Jovan Bijelić, Petar Šain, Todor Švrakić, Vilko Šeferov ili Karlo Mijić, i koji će se tek sada početi ostvarivati u punini svoje vokacije, javljaju se Ivo Šeremet, Nedjeljko Gvozdenović, Milivoj Uzelac, Hakija Kulenović, Karlo Afan de Rivera, Omer Mujadžić, Kosta Hakman, Sigo Summerecker, Rizah Štetić, Kamilo Ružička, Mica Todorović, te od mlađih Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Danijel Ozmo, Branko Šotra i drugi.

Svi spomenuti umjetnici svoja su znanja i umijeća stjecali na respektabilnim evropskim likovnim učilištima (München, Krakov, Beč, Pariz, Budimpešta), i bili u živom stvaralačkom dodiru s najmodernijim strujanjima i istraživanjima – od impresionističkih i simbolističkih na prijelazu dvaju stoljeća, preko sezanizma, ekspresionizma, do apstrakcije, nadrealizma, magijskoga realizma, te angažiranih tendencija, osobito u grafici.

U prvim godinama ovoga razdoblja likovni život vrlo je dinamičan, organiziraju se brojne samostalne i grupne izložbe u svim većim gradovima nove države pa i u Sarajevu, pokreću se slikarske škole. Za vrijeme svojega boravka u Blažuju pokraj Sarajeva, Vladimir Becić ondje je držao slikarsku koloniju s Karlom Mijićem i Vilkom Šeferovim. Nakon 1924. godine ta živost opada, a određeni njezin povratak zapaža se od 1929. godine, s osnivanjem Grupe četvorice (Mijić, Petrović, Đoko Mazalić, Summerecker). U godinama uoči Drugoga svjetskog rata, grupa mlađih umjetnika osniva društvo Collegium artisticum, na čijim izložbama 1939. i 1940. godine izlažu Dani-

jel Ozmo, Rizah Štetić, Vojo Dimitrijević, Ismet Mujezinović i Mica Todorović i drugi slikari i grafičari. Koncept ovoga društva bio je u pokušaju sinteze umjetnosti i lijeve ideologije.

I po stupnju autorske emancipiranosti, i po potpunosti majstorskoga znanja, i po ozbiljnosti kojom u naš ambijent unose iskustva i traganja moderniteta, slikari i slikarstvo možda su najbolje i najvažnije što je u ovom razdoblju u Bosni poniklo. Vjerojatno će se i time moći objasniti novi sjajni razmah likovnih umjetnosti, do kojega je ovdje došlo od pedesetih godina stoljeća.

Književnost je radila na nekoliko razboja. Najučestaliji bosanski književni oblik je priča, a najdraži spisateljski postupak tradicionalna realistička naracija, tek malo obojena, kod najvještijih i najobrazovanijih, tehnikama i iznalascima modernizma. To će i navesti Jovana Kršića, važnoga međuratnoga kritičara i urednika renomiranog časopisa *Pregled*, da formulira pojam *pripovjedačka Bosna*.

Ivo Andrić – nakon lirsko-meditativne faze, koja se poklapa s razdobljem svjetskog rata, autorove internacije i bolesti – u ovom razdoblju stvara svoje najvažnije pripovijetke i potpuno se književno profilira. U književni život ulazi Isak Samokovlija, koji će ispisati jedan od najostvarenijih novelističkih opusa u nas, suptilno opservirajući život siromašnog gradskog židovskog svijeta. Javlja se Hamza Humo, pjesnik i pripovjedač snažne vokacije i raskošnoga senzibiliteta, lirik i modernist, jedan od onih koji iskaču iz Kršićeve sheme *pripovjedačke Bosne*, u isti mah i negirajući i potvrđujući ju. U Zagrebu 1925. u dvadesetsedmoj godini života umire Antun Branko Šimić, čudesno nadareni pjesnik i teoretički um, koji je svojim pjesmama i esejima participirao u struji živoga moderniteta. Ovomu razdoblju pripadaju počeci i zrele pjesme Nikole Šopa, pjesnika koji je čitav život proživio potpuno izvan javnosti, stvo-

rivši veliki i samosvojan lirski opus. Njemu pripada i zasluga izvrsnoga prevođenja starih hrvatskih latinista, čime se je bavio poslije Drugoga svjetskog rata. U književnoj historiji ostat će i pisci poput Borivoja Jevtića, Zvonimira Šubića, Abdurezaka Hifzi Bjelevca i Ahmeda Muradbegovića. Važno je spomenuti i da se već javlja kritičko-teorijsko raspravljanje o književnosti i filozofsko-estetička misao o umjetnosti. S različitim dometima i još različitijim idejnim pozicijama takvu vrstu tekstova pisali su Jovan Kršić, Kalmi Baruh, Marcel Šnajder, Eli Finci, Safet Krupić, Akif Šeremet, Đorđe Jovanović, Arpad Lebl i drugi. Javlja se i veći broj žena-spisatelja: Štefa Jurkić, Ljerka Premužić, Verka Škurla-Ilijić, Laura Papo-Bohoreta, autorica dramskih pokušaja na ladinu, židovsko-španjolskom idiomu, Milica Miron itd.

Onako kako je stjecaj okolnosti u austrijsko doba doveo u Bosnu i u Sarajevo velikoga hrvatskoga pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića, tako je sada, između 1930. i 1937. godine u Sarajevu boravio neobični lirski erudit, jedan od temeljaca hrvatskoga pjesništva Tin Ujević. Objavljivao je zanimljive književne i filozofijske eseje u Kršićevu *Pregledu,* i svojom je osebujnom boemskom prisutnošću obilježio sarajevski književni život tih sedam godina.

Dvadesetih godina u Sarajevu je kao upravnik Narodnoga pozorišta boravio srpski komediograf Branislav Nušić, unijevši dosta repertoarne svježine i raznovrsnosti. No to je trajalo samo nekoliko sezona; nakon toga sarajevski teatar stagnira.

Ma kako skromno, i bosanski je književni život u ovim godinama dohvatila rasprava o prirodi književnosti, o dihotomiji između njezine društvene uloge ili potpune estetske autonomije. Rezultati te rasprave nisu veliki, ali značajno je ono što se događalo kroz nju, kao sporedni efekt. Neutralizirala se tradicionalna a pomalo i idejna odvojenost nacionalnih

književnih tokova, i uspostavljala jedinstvena i sigurno viša razina i kontekst argumentacije, sučeljavanja i provjeravanja kriterija i vrijednosti. Iz toga su pokrenute i neke akcije, koje vrijedi zabilježiti.

Jedna od njih je pokretanje spomenutoga časopisa *Pregled* 1927. godine i osnivanje Grupe sarajevskih pisaca 1928. Osim Jovana Kršića, uz ove se akcije vežu imena Borivoja Jevtića, Jakše Kušana, Hamze Hume, Isaka Samokovlije, Marka Marković a i drugih pisaca.

Drukčija vrsta književnoga okupljanja obznanila se objavljivanjem zbornika *Knjiga drugova* 1929. godine pod uredništvom Novaka Simića. Njezini autori su pripadnici omladinskog književnog vala, bliskoga književnoj ljevici, s izrazitim ekspresionističkim poetskim nabojem i socijalnim temperamentom. Iz toga kruga izaći će, osim samoga Simića, Hasan Kikić, Hamid Dizdar, Eli Finci, a kasnije Zija Dizdarević, Mak Dizdar, Džemo Krvavac i drugi.

Iz ovoga krležijanski lijevog određenja nastat će i značajan časopis *Putokaz,* koji su u Zagrebu pokrenuli mladi muslimanski intelektualci i koji je izlazio od 1937. do 1939. godine, a uređivali su ga i surađivali u njemu Hasan Kikić, Safet Krupić, Skender Kulenović i drugi. *Putokaz* je tribina s koje se je prvi put tako jasno i u horizontima najsuvremenijih socioloških i politoloških spoznaja progovorilo o akutnim ekonomskim, socijalnim, kulturnim, nacionalnim pitanjima Bosne i Hercegovine i njezine budućnosti.

# Privremeni politički nestanak Bosne i Hercegovine: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.

Nakon kratkotrajnog pokušavanja da u Drugom svjetskom ratu zadrži neutralan status, Kraljevina Jugoslavija potpisivanjem Trojnoga pakta 25. ožujka 1941. godine pristupila je silama Osovine. To je 27. ožujka u Beogradu izazvalo vojni prevrat i rušenje vlade Cvetković – Maček. Reakcija Njemačke bila je munjevita: 6. travnja 1941. godine bombardiranjem Beograda zemlja je napadnuta. Ubrzo su njezina vlada i dvor pobjegli u inozemstvo, a vojska razbijena za nepune dvije sedmice. Jugoslavija je okupirana i podijeljena, tako da su neki njezini dijelovi pripojeni osovinskim satelitima: Albaniji zapadni dio Makedonije i dio Kosova, Bugarskoj istočna Makedonija i dijelovi Srbije, Mađarskoj Prekomurje, Međimurje, Baranja i Bačka. Neke je anektirala Italija: južni dio Slovenije, velik dio Hrvatskoga primorja, Dalmaciju, Boku Kotorsku. Crna Gora je dobila protalijansku marionetsku vlast i status, dok je nad nekim izravnu kontrolu preuzela Njemačka (najveći dio Slovenije, Banat, Srbija).

U Zagrebu je 10. travnja proglašena Nezavisna Država Hrvatska, u njemačkom aranžmanu a u ime talijanskoga štićenika,

vođe ustaške emigrantske skupine, Ante Pavelića, nakon što je Vladko Maček odbio njemačku ponudu da to učini kao vođa daleko najjače političke stranke (HSS). Bosna i Hercegovina je cijela uključena u tu novu državnu tvorevinu bez ikakva specifičnog statusa. Cijeli ovaj novi politički prostor bio je pak razdijeljen demarkacijskom linijom, koja je dijelila njemačku i talijansku interesnu zonu. Ta je linija išla posred Bosne pravcem sjeverozapad-jugoistok, od Bosanskog Novoga, preko Sanskoga Mosta, Varcar-Vakufa (Mrkonjić-Grad), Donjega Vakufa, južno od Sarajeva, preko Ustiprače, do Rudoga, tako da je sve od te linije prema Jadranu pripadalo talijanskoj zoni.

Vlast je brzo prionula da napravi novu organizaciju uprave. Uspostavljen je sistem velikih župa nazvanih po srednjovjekovnim imenima, kotara i općina. U isti mah uspostavljen je posvuda i paralelni sistem ustaške vojno-političke organizacije. Ubrzo je uslijedilo donošenje zloglasnih zakona, usmjerenih protiv nepoćudnih rasno-etničkih elemenata kao i protiv svih protivnika režima. Time je zapravo legaliziran državni teror, koji je imao poslužiti kao sredstvo ostvarenja poželjne rasno-etničke strukture čiste hrvatske države: bez Židova, bez Srba, a i bez ideoloških protivnika ma koje vjere, etnije ili "rase" bili.

"Srpsko pitanje" za *Pavelića* bilo je noćna mora. Od približno 6,300.000 stanovnika NDH, Srba je bilo 1,900.000. Njegova "formula" glasila je: trećinu protjerati u Srbiju, trećinu prevesti na katoličku vjeru (čitaj: kroatizirati), trećinu uništiti. Na ostvarenju te formule novi režim uskoro je počeo vrlo predano raditi, u sva tri naznačena smjera. Uz to išla je i zakonska zabrana ćirilice, te rušenje brojnih pravoslavnih crkava. Bizarno je, ali valja zabilježiti, da su se u jednom trenutku, u srpnju, čak njemački vojni funkcionari s terena žalili u Berlin na brutalnost toga načina, jer im nije odgovarala nikakva etnička pobuna, koja bi iz toga mogla izaći. Na drugi vid ustaške efikasnosti Ni-

jemci se nisu žalili: na progone Židova. Sve su sinagoge u Bosni opljačkane, mnoge do temelja srušene, a od približno 14.000 bosanskohercegovačkih Židova, istrijebljeno ih je oko 12.000. Zapravo, može se reći kako je ovime izbrisana s lica zemlje i iz bosanskoga mozaika jedna od starih i formativnih komponenata njegove gradske kulture i cjelokupnoga ambijenta.

Iz činjenice da je Bosna bila tako bezglasno uključena u NDH najbolje se može vidjeti do kojeg je katastrofalno niskog i zaostalog stupnja ona u monarhiji Karađorđevićâ bila politički zapuštena i degradirana. Kroz sukcesivne centralističke administrativne podjele, a na kraju kroz osnivanje Banovine Hrvatske i prepuštanje cijelog ostalog prostora Beogradu, Bosna i Hercegovina, politički potpuno poništena, ostala je bez ijedne institucije svojega subjektiviteta, koja bi sada barem samo simbolično mogla osuditi ovaj tihi *anschluss*. S druge strane, u samomu životu, među etnički različitim bosanskim svijetom, koji je i bio najvećom žrtvom toga politički retrogradnoga procesa i tih nakaradnih odluka, ponovo je probuđen refleks straha, kolektivnoga nepovjerenja, međusobne izolacije, i to je bio izvor iz kojega neće uzmanjkati reakcija.

Propast Kraljevine Jugoslavije i uspostava Nezavisne Države Hrvatske za bosanskohercegovačke Srbe bio je zastrašujući šok. Do jučer u državi koju su osjećali svojom, kao i njezinu vojsku, uz svoju dinastiju, uz dominaciju svoje slike povijesti, oni su se preko noći našli na njezinim ruševinama, u sastavu nove države koja im nije obećavala ništa dobro. Mnogi od njih bili su spremni prevrnuti nebo i zemlju u borbi protiv takve države. Stvar se osobito zaoštravala na pitanju Bosne i Hercegovine. Ekstremna srpska ideologija, četnička, samo je do krajnjih konzekvenci dovela tradicionalno poimanje te zemlje kao ekskluzivno srpske. Najjasnije je to izraženo u pogledima dvojice ideologa Draže Mihailovića – Dragiše Vasića,

darovitog novelista nakon Prvoga svjetskog rata, a od tridesetih godina posvećenog samo nacionalnoj politici, i Stevana Moljevića, banjalučkoga advokata, autora programatskog spisa *Homogena Srbija* (1941), s osnovnom idejom stvaranja Srbije "u koju moraju da uđu svi krajevi u kojima žive Srbi". Na to se logično naslanjala misao generala Mihailovića: "Gde god ima srpskih grobova, ono je srpska zemlja." Nakon željenoga proširenja, Moljević predlaže sredstvo postizanja homogenosti: "Čišćenje zemlje od svih nesrpskih elemenata. Ono što treba da se uradi to je da se prekršioci šalju tamo gdje im je mjesto: Hrvati u Hrvatsku, a muslimani u Tursku ili Albaniju." U Bosni i Hercegovini mnogi Hrvati, ali osobito masovno i krvavo Muslimani, postat će žrtvom ove recepture.

Hrvatima u Bosni nova država se propagandno nudila kao konačno ostvarenje "vjekovnoga sna". U svojoj političkoj ubogosti, oni su je tako i prihvatili, skupa, uostalom, sa svojim najvećim autoritetom, Katoličkom crkvom. Tek veliki progoni i zločini nad Srbima i Židovima, ali i nad nevinim ljudima svake druge pripadnosti, pa i nad Hrvatima samim, koje će Pavelićev zločinački režim počiniti, mnogim Hrvatima će uznemiriti savjest i otvoriti oči. I u crkvi će biti takvih, a neki će se usuditi, primjerice, mostarski biskup Alojzije Mišić, franjevački bosanski provincijal fra Anđeo Kaić, i službenim stavom reagirati protiv takvoga postupanja.

Muslimanska situacija bila je najkompliciranija. Novi režim im je laskavo nudio atribut "najrasnijih Hrvata" i slobodu prakticiranja islama, ali oni su osjećali da nestankom Bosne gube tlo pod nogama. Osim toga, način na koji je taj režim krvavo provodio svoju rasističku politiku, pobuđivao je među njima odbojnost i neslaganje. Rezultat toga bile su muslimanske rezolucije, objavljene u više navrata, u nekoliko bosanskih gradova, protiv progona Srba i Židova. Nakon smrti Mehmeda Spahe i

nestanka političkoga ambijenta u kojemu je njegova Jugoslavenska muslimanska organizacija bila respektabilna politička snaga, bosanski su muslimani bili politički razmrvljeni između mnogo struja, svih jednako nejakih i nedovoljno artikuliranih. Ideju autonomije Bosne i Hercegovine, kao temeljnu svoju potrebu, oni su pokušavali realizirati na nekoliko načina – od sudjelovanja u Pavelićevoj vladi i u njegovim vojnim formacijama, do pokušaja da pregovaraju s Nijemcima o stavljanju Bosne i Hercegovine, kao autonomne, pod izravnu dominaciju Berlina. To jest rezultiralo stvaranjem muslimanske formacije u sastavu njemačke vojske, poznate 13. SS "Handžar" divizije, ali politički nije dalo nikakva rezultata. Umjesto, kako su se nadali, da budu lokalne postrojbe, koje će organizirano braniti muslimanska sela i naselja od svih mogućih napadača, regruti "Handžar" divizije poslani su na obuku u Francusku, gdje su bili pridruženi hrvatskim inženjercima. U do danas nepotpuno razjašnjenim okolnostima, tu je pod vodstvom Ferida Džanića i Bože Jeleneka izbila pobuna, pobunjenici su pohvatali svoje njemačke oficire, osudili ih na smrt i strijeljali. Mislili su se pridružiti francuskom pokretu otpora, ali nisu uspjeli: njemačka vojska ih je napala, i pobuna je skršena. Što u prvim borbama, što u kasnijim čišćenjima terena, pobijeno je preko stotinu i pedeset pobunjenika. Bilo je to u Villefranche-de-Rouergue, blizu Toulousea.

Između 1941. i 1945. godine Bosna i Hercegovina bila je prizorište jedne fantazmagorične ratne i političke stvarnosti. Na jednoj strani, kako rekosmo, službeno se uspostavlja jedna nova država, sa svojom dvostruko organiziranom vojskom (ustaška vojnica i domobranski, regularni sastav), sa svojim organima vlasti, sa svojom državno-upravnom, pa i svakom drugom infrastrukturom. U isti mah, na cijelom tom prostoru prisutne su dvije druge države sa svojim vojskama, Njemačka i Italija, dogovorno odijeljene demarkacionom linijom. Tu su

zatim četničke formacije pod komandom Draže Mihailovića, ali i niz lokalnih ustaničkih četa ili milicija, i srpskih i muslimanskih i hrvatskih. U cijeli taj koloplet uključuju se krajem 1941. godine i Titovi partizani, nakon sloma ustanka u Srbiji.

Ciklus krvavih borbi počeo je u rano ljeto 1941. godine, nakon prvih ustaških zločina nad Srbima u Hercegovini. Tada je izbila buna u nevesinjskom kraju; ustanici su se konsolidirali i uspješno obranili svoj kraj, a zatim se krvavom odmazdom okrenuli na svoje muslimanske i malo hrvatskih komšija, koje su smatrali odgovornima. Nastavilo se velikim četničkim pokoljima Muslimana u Foči i uopće na Drini.

Službena historiografija Titove Jugoslavije napravila je herojsku epopeju od partizanskoga ratovanja u Bosni. U stvarnosti to je najčešće bilo taktičko manevriranje i stalno vrćenje ukrug, u potrazi za trenutno sigurnim područjem. Bilo je, naravno, i borbi, osobito žestokih i uspješnih sa četnicima, bilo je i tragičnih poraza, kao na Sutjesci, ali ostaje činjenica da je Tito s partizanima čitavo vrijeme proveo u Bosni, i da je, osobito od 1943. godine, njegov pokret postao važna politička alternativa međunacionalnom istrebljenju i ozbiljna platforma bosanskohercegovačke autonomije, i to kao djelić velike svjetske koncepcije obrane civilizacije od fašizma. To se najbolje potvrđivalo u činjenici da su Titovom pokretu prilazili ljudi iz svih bosanskih naroda i vjera.

Naravno, i uz partizanski pokret vezani su događaji i postupci progona i pogroma. Bilo ih je u toku cijeloga rata, a etnički gledano nema ni jedne grupacije koja u njima nije stradala. U samom početku ustanka, recimo, gerilci koje su komunisti kasnije proglasili svojima i po njihovim akcijama čak utemeljili službeni Dan ustanka naroda Bosne i Hercegovine 27. srpnja, a oni nisu o sebi mislili drukčije do kao o srpskim osvetnicima, istrijebili su nemilosrdno čitavu katoličku župu Krnjeušu kod

Bosanskog Petrovca.Velikih i tragičnih razmjera bila je, tako, akcija tzv. četničkih pučeva unutar partizanskih odreda 1941/42. godine, u kojoj je na strašan način stradalo mnogo muslimana istočne i dijela srednje Bosne. Svakako, najgore je ono što su jedinice Titove armije učinile na kraju rata (i to koji dan po njegovu službenom završetku) s ogromnim brojem najrazličitijih bjegunaca na granici Slovenije i Austrije. Među njima je uz pripadnike raznovrsnih kvislinških vojski, najviše ustaša i domobrana, ali također i slovenskih domobrana, srpskih i crnogorskih četnika itd., bilo i veoma mnogo hrvatskih civilnih osoba, žena, starih, čak i djece... Njih je Pavelić, u kukavnom i zločinačkom naumu, strahom i propagandom pokrenuo u masovni egzodus, da mu budu štit dok je izvlačio svoju glavu i napljačkano blago. Nakon nečasnoga postupka britanskih vojnih vlasti, kojima se dio ovih ljudi htio predati, a one ga izručile partizanima, mnogi su odmah pobijeni, a neutvrdiv ali svakako veliki broj partizani su vratili u zemlju, i mjesecima ih povlačili kroz etapne logore i u marševima smrti po cijeloj zemlji. U neljudskim, užasnim uvjetima gladi, žeđi, bolesti, iscrpljenosti i svakodnevne torture, mnogi su pobijeni a mnogi pomrli. Oni, pak, koji su nekim stjecajem okolnosti sve to preživjeli, čitav kasniji život živjeli su šuteći o tomu i pred najbližima.

Nisu svi krajevi i dijelovi Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu prošli jednako. Bilo je gradova, koji su najveći dio vremena te četiri godine živjeli u tehničkom smislu mirno, a krešendo rata osjetili tek pri kraju, i to od savezničkih aviona, kad su počeli globalnu operaciju tjeranja Nijemaca s jugoistoka Evrope natrag, na početne pozicije. Pošta je radila, telefonske veze također. Željeznica je prometovala, ono cestovnoga prometa, što je postojao, također. Borbe, ako su se vodile, vodile su se po šumama i zabitima, rijetko oko gradova i za gradove, i oko važnih prometnica.

Pa ipak, za nekakav kulturni život višega stila i jačih dometa, naravno, nije bilo pravih uvjeta. Mnogi izrazitiji stvaraoci napustili su Bosnu, a i oni koji su ostali, pasivizirali su se u toj novoj prigušenoj atmosferi. Nekoliko mladih ali snažno obećavajućih talenata, kakvi su u književnosti bili Hasan Kikić (uostalom, već literarno uobličen) ili Zija Dizdarević, a u slikarstvu Danijel Ozmo, zarana su životom platili svoj lijevi politički izbor – prvi od četnika, druga dvojica od ustaša.

Na drugoj strani, "u šumi" među partizanima, mnogo se je polagalo na kulturu i prosvjetu. Bilo je to posve u duhu sovjetske, ideološki i funkcionalno shvaćene kulture i umjetnosti, kao jednoga od sredstava u kovanju *novoga čovjeka.* Ali program je jedno a život drugo, pa su se i u tako postavljenu okviru, i u tako krajnje nepovoljnim životnim i tehničkim uvjetima, njegovale neke tehnike i žanrovi i pojavljivali neki kreativni iskoraci, koji traže da budu zapamćeni. Recimo, već 1942. godine pri Glavnom štabu Titove partizanske vojske na neutvrdivoj adresi u stoljetnim šumama Mliništa na cesti između Mrkonjića i Glamoča, djeluje etablirano Narodno kazalište, s najjačim dramskim imenima zagrebačkog HNK, Vjekoslavom Afrićem i drugima. Žorž Skrigin, filmski režiser i fotograf, pravi svoje svjetski čuvene ratne fotografije, od kojih su mnoge doista nenadmašna umjetnička ostvarenja žanra. U dubokoj sjeni neke pećine iznad Livna nastaju savršeni metri *Jame,* te poeme danteovske snage i nadahnuća, koja će već nakon zasjedanja ZAVNOH-a 1943. godine u Topuskom postati evropski relevantna poetska činjenica, dok će kosti njezina nesretnoga autora, Ivana Gorana Kovačića, smaknutoga četničkim nožem, trunuti u đavoljim neprohodima Zelengore i Sutjeske. Stari Vladimir Nazor, osim patetičnih partizanskih poema, ispisuje stranice dnevnika *S partizanima,* koji je važan književni dokument vremena. Jure Kaštelan na iskustvima bosanske partizanije

napisat će neke od najljepših i najmetafizičnijih stihova našega jezika (*Jezero na Zelengori, Tifusari*). Svoje grafike prave vrsni umjetnici Branko Šotra, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Đorđe Andrejević Kun, Đuro Tiljak, Marijan Detoni, Božidar Jakac, Stojan Ćelić. Skender Kulenović piše i objavljuje poemu *Stojanka majka Knežopoljka,* od koje će ideološka propaganda napraviti ikonu, ali koja nesumnjivo ostaje književnim dokumentom jedne nesvakidašnje jezične erupcije i majstorstva. Branko Ćopić, izraziti i uspješni pisac pučke vokacije, piše humorne prozne fragmente iz rata, stvarajući osnovu za kasnije novele i romane prepoznatljiva duha i stila.

* * *

Bosanci, svih vjera i etnija, završili su rat kao žrtve i pobjednici, kukavice i heroji, zločinci i mučenici, izdajnici i pravednici – na svim mogućim stranama. Takva je ovo zemlja, i takav je ovo bio rat, da ne bi bilo pretjerano reći kako nije bilo ni jedne bosanske obitelji, ni gradske ni seoske, koja na neki način nije bila tangirana ratom i sudjelovanjem u njemu. Titova vojska jest bila sirova, ideološki fanatizirana, prepuna ruralnoga, socijalno osvetoljubivog, frustriranog elementa, jest bila po broju i osobito oficirskom sastavu pretežno srpska, pa čak i pribježište jednom broju prerušenih četnika. To su stvari koje se ne trebaju zanemariti. Ali, isto tako, važna je i činjenica da je Titova opcija, i vojna i politička, bila jedina za pristup u kojemu nije bilo prepreka zasnovanih na etničkoj i vjerskoj pripadnosti!

Kada je Osovina izgubila rat početkom svibnja 1945. godine, NDH je nestala iz Bosne onako kako je u nju i unišla, preko noći. Kao kraljevska jugoslavenska vlada 1941. godine, tako isto sada Ante Pavelić i njegovi bježe iz zemlje, služeći se

nečuvenim sredstvom – vode za sobom u smrt i nesreću stotine tisuća ljudi. Ali, ni to nije sav njegov negativni i zločinački saldo. Još je gora i po dugom djelovanju kobnija hipoteka nacizma i masovnih zločina, koje je njegov režim počinio. Ona je kao tamna sjena lebdjela nad cijelim jednim narodnim imenom, hrvatskim, a ni muslimansko nije bilo pošteđeno, i morali su je na razne načine ispaštati mnogi ljudi, čak i oni rođeni poslije svega toga.

Kada je 1941. godine krenuo u ustanak, Tito je imao nekoliko tisuća ljudi. Sada, na kraju rata, kada je, vješto priskrbivši za se pomoć i od Staljina i od Churchilla i od Roosevelta, izašao kao pobjednik, raspolagao je vojskom od 800.000 ljudi, i svojom vjernom, fanatičnom Komunističkom partijom. Osim toga, raspolagao je i svim potrebnim punomoćima, unutarnjim i međunarodnim, da digne iz pepela Jugoslaviju.

Za reafirmaciju bosanskohercegovačke državnosti od izuzetne važnosti je sklop političkih događaja što ih je organizirala ratna partizanska vlast u jesen 1943. godine. Bilo je to najprije zasjedanje ZAVNOBIH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Bosne i Hercegovine) 25/26. studenoga u Mrkonjić-Gradu, a tri dana kasnije zasjedanje AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije) u obližnjemu Jajcu. Vijećnici ZAVNOBIH-a u svojoj rezoluciji* precizno su definirali karakter političko-administrativne zasebnosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine u odnosu na druge jugoslavenske zemlje, te punu ravnopravnost svih njezinih naroda, izrijekom: "Ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina."

---

* Integralan tekst Rezolucije ZAVNOBIH-a vidi u Prilozima na kraju knjige.

# U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI 1945-1992.

## *Opći pregled*

U VEZI S POLITIČKO-TERITORIJALNIM statusom Bosne i Hercegovine u novoj, federativnoj Jugoslaviji, bilo je dosta neslaganja među vodećim jugoslavenskim komunistima. I kod njih je bio živ duh srpsko-hrvatske nagodbe, po kojemu bi Bosnu trebalo razdijeliti između Srbije i Hrvatske, a muslimane tretirati kao vjersku skupinu, koja se u nacionalnom smislu treba opredijeliti na srpsku ili hrvatsku stranu, ili čak ostati neopredijeljena. Upravo takav termin, "neopredijeljen", službeno im se nudio kao jedna od mogućnosti u popisima stanovništva. Taj duh nikad nije nestao, kako će kasniji događaji pokazati, ali u samom vrhu države i Komunističke partije još od ZAVNOBIH-a i AVNOJ-a, te od rješenja usvojenih u prvim godinama postojanja nove države, ipak je pobijedio i čvrsto prevladao stav da Bosna i Hercegovina u svim unutarnjim preuređenjima države uvijek zadrži status federalne jedinice, republike ravnopravne svima drugim jugoslavenskim

republikama. Nacionalno pitanje muslimana rješavano je sporo, uz mnogo lutanja, i uz veoma žestoke otpore osobito kod srpskih komunista, te na specifičan način kod makedonskih, ali je i to išlo tragom uviđanja i verificiranja njihove etničke, kulturne pa i nacionalne zasebnosti.

Općenito govoreći, povijest Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji za cijeloga njezina trajanja, gotovo pola stoljeća, dijeli se na dva veoma različita razdoblja. Prvo, u kojemu je ona, unatoč načelno ravnopravnom statusu, u kontekstu općeg centralističkog i unitarističkog kursa bila izravno vezana uz Beograd, s gotovo apsolutnom dominacijom srpskih kadrova u političkom, partijskom, upravnom, policijskom aparatu, u znaku kolonijalnoga usmjeravanja i iskorištavanja privrednih i industrijskih resursa orijentacijom na tešku industriju, rudnike, velike hidroelektrane, eksploataciju šuma, bez ikakvoga planskoga razvoja infrastrukture i civilizacijsko-tehnoloških uvjeta i standarda.

Za to prvo razdoblje karakterističan je, kao i u cijeloj Jugoslaviji, na jednoj strani dirigirani polet, idealizirana slika "obnove i izgradnje", a na njezinu naličju – različite forme revolucionarnoga terora. On je bio najgori u onim slučajevima, kojih je osobito mnogo bilo u Bosni, u kojima se nije znalo što više rukovodi postupcima njegovih aktera, ideal revolucionarne, "proleterske" pravde, ili mutni drevni atavizmi socijalnih frustracija, pojačanih vjersko-etničkim ressentimentima, i sve zajedno naslonjeno na netom minuli krvavi rat. Val takvoga čišćenja pogodio je mnoge građanske obitelji, pod raznim fiktivnim optužbama ("reakcionarni ostaci staroga društva", "gazde i kulaci", "suradnici okupatora" itd.), kao i sve ustanove preostale iz prethodnoga razdoblja. Tako je, na primjer, zabranjen rad svim nacionalnim kulturno-prosvjetnim društvima. Vjerske su zajednice također došle pod udar;

katolička najviše – i biskupijski i franjevački njezin dio, zbog optužbe za lojalnost NDH i suradnju s ustašama, ali itekako i muslimanska, a ni srpskopravoslavna nije mažena. Zatvori, i to oni najgori, bili su puni svećenika i intelektualaca. Nakon Titovoga razlaza sa Staljinom 1948. godine, masovno čišćenje zahvaća sve one koji ostaju vjerni Staljinu, kakvih je bilo mnogo među Crnogorcima i Srbima, ali ne samo među njima, ili pak one na koje samo pada takva sumnja. Tako su jedno vrijeme zatvori, logori i prisilna radilišta Titove Jugoslavije bili puni doista najraznovrsnijih ljudi.

Prvo razdoblje poslijeratne bosanske povijesti počelo se okončavati polovicom šezdesetih godina, što se podudara s padom svemoćnog drugog čovjeka u državi, policijsko-kadrovskoga faktotuma Aleksandra Rankovića na jugoslavenskom planu, i s povlačenjem Đure Pucara Staroga, predratnoga komunista, koji je od 1945. godine bio potpuni vlastodržac u Bosni i Hercegovini. Početak preokreta označava održavanje važne bosanskohercegovačke partijske konferencije 1966. godine u Mostaru, na kojoj je glavna tema rasprave bila kriza nacionalne ravnopravnosti, uz naglašavanje primjera zapostavljenosti i šikaniranja Hrvata, osobito u zapadnoj Hercegovini. Zaključci te konferencije, a potom i svih drugih službenih foruma, na prvo mjesto političke važnosti stavljali su nacionalnu ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata, te jačanje republike Bosne i Hercegovine. Ovaj događaj rezultirao je frontalnim "ulaskom" Partije u zapadnu Hercegovinu, odnosno planskim angažiranjem Hercegovaca u organe Partije i vlasti. Na čelo republike i Partije u tim godinama dolaze mladi političari, iz sva tri naroda, u isti mah dosljedni titoisti i vjerni članovi Partije, ali izrazito vezani uz Bosnu i Hercegovinu i ideju njezina napretka: Džemal Bijedić, Branko Mikulić, Hamdija Pozderac, i drugi.

U godinama koje slijede doista se, i na planu političke samosvijesti, ali i u realnom životu, stvara jedna potpuno drukčija Bosna i Hercegovina, i od tog vremena (otprilike 1966-68) počinje druga epoha njezine povijesti u Jugoslaviji. Važno je naglasiti da se ovdje radilo o svjesno programiranom kursu, svojevrsnom preporodu zemlje, izgrađenom na negativnom iskustvu ranijega perioda.

Veliki paradoks, i smetnja za pravilno ocjenjivanje ovoga kursa, sastoji se u tome, što je čitav taj preobražaj Bosne i Hercegovine vođen od čvrstog, ideološki konzervativnog komunističkog sastava, potpuno odanog Titu, pa i onda kada je on, 1971. i 1972. godine, posjekavši "hrvatske proljećare" i "srpske liberale", u povijesnom smislu okrenuo cijeli jugoslavenski brod unatrag. No, bio je to opći ideološki i društvenopolitički kontekst socijalističke Jugoslavije, k tomu vremenski u velikoj mjeri podudaran s dugotrajnim dobom Brežnjevljeve restaljinizacije SSSR-a. A bosanskohercegovački komunisti, ako su htjeli ostati vjerni svojemu bosanskom kursu, nisu se mogli solidarizirati s reformistima u Srbiji i u Hrvatskoj. Jer, ako na općem društvenom i ekonomskom planu, recimo, "hrvatski proljećari" 1971. godine i jesu bili za reforme i veću slobodu, iz njihove vruće nacionalističke retorike i iz njihovih govora po Bosni i o Bosni dalo se je lako razabrati da oni nisu pristalice njezine političke autonomije, i da bi brzo destabilizirali njezinu nacionalnu ravnotežu. Isto tako, ni "srpski liberali", ma koliko je njihova društvena i ekonomska koncepcija bila doista nešto novo u tromom carstvu titovsko-kardeljevske lažne idile, nisu jasno davali znati da bi se posebno pobrinuli kako Bosna ne bi pala plijenom tradicionalnih ideologa "srpske Bosne".

Preobražaj je bio doista sveobuhvatan, i nije pogrešno reći da je za kratko vrijeme potpuno izmijenio civilizacijsku sliku zemlje. Ilustracija ima mnogo i nije ih potrebno navoditi

sve, ali ima mnogo razloga da se na prvom mjestu spomenu putovi. Stoljećima pojam za neprohodnu zemlju, Bosna je za vrijeme austrougarske vlasti dobila nešto malo novih putova i uskotračnih pruga, mahom u funkciji rudarstva ili iskorištavanja šuma, a u monarhijskoj Jugoslaviji opet pala u stagnaciju. Po završetku Drugoga svjetskog rata, recimo, imala je svega 56 kilometara asfaltnih putova skupa s gradskim ulicama. Vjerojatno su tu negdje razlozi za ogroman odziv svih stanovnika BiH na raspis narodnoga zajma za putove 1968. godine, s idejom da asfaltni put dođe do svakog većeg naseljenog mjesta. Ta važna akcija bila je tako uspješna, da je za svega nekoliko godina Bosna i Hercegovina dobila 3.000 km asfaltnih putova, a zamisao je ostvarena gotovo stopostotno. Slično je bilo s akcijom izgradnje tisuću škola i tisuću javnih biblioteka.

Ovo posljednje vezuje se jednim dijelom i uz donaciju Ive Andrića: dobivši 1961. godine Nobelovu nagradu, kao prvi i dosad jedini bosanskohercegovački i jugoslavenski pisac, Andrić je nakon izvjesna vremena odredio pola novčanog iznosa nagrade za nabavku knjiga u bosanske biblioteke. Kasnije je dodao i drugu polovicu. Sve zajedno bilo je pretvoreno u posebnu republičku zakladu za nabavku knjiga, i ona je djelovala sve do rata 1992. godine.

Na mrežu osnovnih škola po svim selima i naseljima, te mnogo novih srednjih škola po većim gradovima i regionalnim centrima, nadovezivalo se otvaranje visokih škola i fakulteta, ne samo u sklopu sarajevskoga sveučilišta, već i u drugim većim gradovima – Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru, Doboju, Zenici itd. Do mnogih naselja i kuća, na selu i u gradu, dolazi električna struja, voda, telefon; često su to rezultati samoinicijativnih akcija mještana. Uz staru bazičnu i prljavu tešku industriju, sada se privredni život diversificira, nastaju nova postrojenja i proizvodne linije, prehrambene, tekstilne

itd. Otkriva se draž i komercijalna atraktivnost starih zanata, mnogi od njih se revitaliziraju. Posebno vidan i zanimljiv je fenomen nove urbanističke izgradnje. Poslijeratna socijalistička stambena i funkcionalna izgradnja mnoge je bosanske gradske i malogradske ambijente uništila deprimirajućom uniformnošću i veoma lošom kvalitetom gradnje. Sada niču novi hoteli, stambeni kompleksi, upravne i funkcijske zgrade, stvaraju se moderni, ugodni ambijenti. Mnogo više mladih ljudi se školuje, otvorene su mogućnosti putovanja, a komunikacija sa svijetom, s načinom života u svijetu, postaje sve češća, gotovo redovita. Na svoj način o toj općoj promjeni klime svjedoči i trend obnove i izgradnje novih bogomolja, svih vjera. To je dobrim dijelom vezano uz masovni odlazak naših ljudi u ekonomsku emigraciju, na privremeni rad u inozemstvu, kako se to nazivalo, i znatno financijsko jačanje njihovih domaćinstava, tradicionalno spremnih dati za crkvu ili džamiju. Ali to također govori i o stupnju snošljivosti koji je dosegnut u odnosima između (partijske) države i vjerskih zajednica.

## *Kulturni život*

I slika kulturnoga života Bosne i Hercegovine donekle odgovara opisanoj dvodobnoj slici općih prilika: do polovice šezdesetih zatomljenost, a nakon toga – svestran zamah. Ipak, potrebno je opisati jednu važnu crtu, koja malo iskače iz ove sheme.

Titov razlaz sa Staljinom 1948. godine na političkom planu u Jugoslaviji je značio izvanrednu priliku da se na intelektualnom i umjetničkom planu napravi razlaz s dirigiranom mišlju i dirigiranim stvaranjem. Obično se uzima da je tu

epohalnu operaciju obavio Miroslav Krleža svojim poznatim govorom na kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Ljubljani 1952. godine. To je svakako u određenom smislu točno. No, niti je sva književnost čekala Krležu da se oslobodi od socrealističkih normi i dogmi, niti je poslije Krležina govora nestalo književnih socrealista i partijskih lirskih dekoratera. U Bosni i Hercegovini pogotovo nije bilo, tada još, prilika da se viša kvaliteta pokaže u književnosti. No, zato postoji onaj širi, političko-kulturni i kulturno-povijesni kontekst Krležine akcije, izveden iz razlaza sa SSSR-om, koji će indirektno za Bosnu imati veliko značenje. Riječ je o grandioznoj, ako i ne u svim elementima i tezama održivoj, Krležinoj zamisli o "našemu", "južnoslovjenskomu" kulturnomu identitetu kroza stoljeća, kao o vertikali koja jednako suvereno i samosvojno stoji spram Istoka i spram Zapada. Najvitalniju, pak, potvrdu i najviše duhovno-estetske domete toga identiteta Krleža nalazi u starohrvatskoj sakralnoj arhitekturi, u srpskom i makedonskom fresko slikarstvu, te u bosanskim srednjovjekovnim mramorovima, stećcima, prije svega u njima. Osim briljantnih eseja i članaka u kojima je formulirao te svoje teze, Krleža je ogromnom energijom prionuo i u praktično ostvarenje nekih zamisli koje su proizlazile iz njih. Jedna od njih bila je osnivanje Leksikografskoga zavoda i započinjanje velikoga posla na izradi *Enciklopedije Jugoslavije*, a druga – priprema i organizacija velike izložbe srednjovjekovne umjetnosti, koja je održana u Parizu 1950, i na kojoj su po Krležinoj ideji glavni element i najveće otkriće bili stećci. Sve se to sretno podudarilo s onim što su upravo počinjali, što u arheološkim propitivanjima na terenu, što znanstvenoistraživački, raditi stručnjaci nove generacije medijevalista i arheologa oko Zemaljskoga muzeja u Sarajevu i Zavoda za zaštitu kulturnoga i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, nastavljajući na one

vrijedne rezultate što su ih postigli njihovi prethodnici još početkom stoljeća.

Vjerojatno u svemu tomu treba tražiti začetak klime koja će već u narednom desetljeću početi donositi izvanredno zanimljive transpozicije tih drevnih motiva i inspiracija u poeziji, u slikarstvu, grafici i skulpturi, u filmskoj dokumentaristici, čak u muzičkim partiturama. Također, vjerojatno bi se mogla pokazati neka veza između ovih traganja za vlastitim korijenima, s činjenicom da se borba za novi identitet Bosne i Hercegovine, otvorena, kako vidjesmo, polovicom šezdesetih, vodila najžešće i najtransparentnije na području kulture.

Sve se je moralo bukvalno osvajati, otimati: i pravo na Akademiju nauka i umjetnosti, i na vlastiti televizijski program, i na pojedine katedre na Filozofskom fakultetu, za ispravnost i opravdanost velikoga istraživačko-izdavačkoga projekta, edicije *Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine*, za pravo na antologijsku prezentaciju muslimanske književne baštine (te, načelno, i svih drugih)... Protivnici svega toga, kao i svih drugih inicijativa i formi koje su bilo kako izražavale bosanskohercegovačku autohtonost, bili su, tipološki gledano, iz dva tabora: srpski nacionalisti s partijski pravovjernim licem (bosanski ili oni iz Beograda) i starokomunistički neprilagođeni dogmati unitarizma, kojima je sve to bilo samo "razbijanje bratstva i jedinstva i Jugoslavije". Među ovima drugima bilo je, stoga, i Muslimana i Hrvata.

Te su borbe bile bespoštedne, po ustaljenim modelima ideološkoga maniheizma. Bila je to, kao i uvijek u komunizmu, borba za pravorijek, pri čemu za onu drugu, poraženu stranu, nema milosti. Zato je ovo vrijeme, osim po uzdizanju Bosne i ideje bosanske samosvojnosti, zapamćeno i po slučajevima progona političkih protivnika i odlaska istaknutih pojedinaca iz Bosne, najčešće put Beograda. Najglasovitiji, i za bosansku

javnost najtraumatičniji, bio je odlazak u Beograd tada već karizmatičnog autora romana *Derviš i smrt* i *Tvrđava* – Meše Selimovića.

U svim jugoslavenskim interpretacijama tog bosanskoga razdoblja uvijek se radilo o potpunom debalansu: sasvim je ignorirana važnost zalaganja za autonomnu i kozmopolitsku Bosnu, i akcent stavljan samo na jednostrano akceptiran dio istine onih koji su, nimalo nježno tretirani, povlačili konzekvence svojih protivljenja. U ideološku tehniku spada i uobičajena metoda partijskih krugova da se prozvanima za nacionalizam iz jednoga naroda, uvijek i u svakom slučaju moraju pronaći primjeri "ravnoteže" u preostala dva naroda.

U sferi tih borbi, kao gotovo svakodnevna tema, bilo je i pitanje jezika. Prvo razdoblje bilo je u znaku potpune dominacije srpskoga jezika, na svim razinama, a pisac i istraživač povijesti jezika Alija Isaković uvjerljivo je pokazao na primjerima kako je jezik štampe i javne komunikacije u Bosni i Hercegovini od 1947/48. godine nadalje planski srbiziran. Podlogu tomu osobito je dao Novosadski dogovor o jeziku 1954. godine, na kojemu iz Sarajeva i iz Bosne i Hercegovine nije sudjelovao nitko, a donesen je pod ogromnim pritiskom iz Beograda. Nakon velikoga simpozija o "hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom jeziku", koji je održan u Sarajevu 1970. godine, začela se tzv. bosanskohercegovačka književnojezična politika, inicirana od partijskih krugova. Nju su opsluživali vrsni sociolingvistički stručnjaci, i njen glavni cilj bio je da se znanstveno artikulira i praktično operacionalizira *bosanskohercegovački standardnojezični izraz* kao kategorija u istoj ravni s "varijantama", istočnom i zapadnom, kako su tada eufemistički nazivani srpski i hrvatski jezik.

Isti tip borbe vodio se i oko definiranja književnosti. Pojednostavljeno rečeno: je li to zbroj književnosti, koje se

mogu proučavati samo u sklopu nacionalnih njihovih korpusa, srpskog i hrvatskog – pri čemu je uvijek bilo nejasno što s piscima muslimanima, jer im to gledište nije bilo voljno "dati" njihovu nacionalnu književnost, nego je uvijek predmnijevalo njihovo opredjeljivanje za srpsku ili za hrvatsku pripadnost – ili je naprosto riječ o pojmu i korpusu bosanskohercegovačke književnosti, unutar kojega tzv. dvojne pripadnosti ne predstavljaju nikakvu smetnju. U Sarajevu je 1970. godine održan glasoviti simpozij izdavačke kuće "Svjetlost" o tim pitanjima. Tom prilikom vrsni esejist i teoretičar, profesor Midhat Begić, ponudio je lucidno razmišljanje o bosanskohercegovačkoj književnosti kao jedinstvenom korpusu s karakterom kompozitne dinamičnosti. Nažalost, tragom Begićevih plodnih sugestija nitko nije pošao u sistematičniji istraživački i teorijski rad.

Unatoč mnogim ograničenjima, uz teško i sporo izlaženje iz kolonijalne i provincijalne zaturenosti, kulturni život u Bosni i Hercegovini i u institucionalno-organizacijskom i u stvaralačkom smislu od šezdesetih godina postaje sve dinamičniji. Radio, od kraja šezdesetih televizija, štampa, film, likovne izložbe, kazališne izvedbe, bogata izdavačka produkcija domaćih i prevedenih djela, od sedamdesetih godina sve razvijenije forme popularne kulture postaju vrlo brzo sadržajem svakodnevnice velikoga broja ljudi. Pobjeđujući prosječnost, pojavljuju se ustanove, manifestacije i projekti, koji snažno djeluju na podizanje kriterija u svojim područjima: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Galerija portreta u Tuzli, Jesenji salon u Banjoj Luci, Collegium artisticum i druge sarajevske galerije, koje su osobito od polovice sedamdesetih godina dinamično i ažurno pratile najrecentnija svjetska likovna zbivanja, sarajevski festival malih scena MESS, koji je godinama bio jedna od centralnih kazališnih smotri u Jugoslaviji, *Izraz*, časopis za

književnu i umjetničku kritiku i teoriju (osobito iz šezdesetih godina, kada su ga vodili Midhat Begić i Kasim Prohić), kulturna revija *Odjek*, časopis za film *Sineast*...

Književnost i slikarstvo dva su već otprije etablirana stvaralačka područja, a sada se, s osobito zanimljivim razvojem i rezultatima javljaju film i televizijska produkcija, arhitektura, scenske umjetnosti, te u kasnijem razdoblju izvanredno plodna i raznovrsna produkcija u svim relevantnim oblastima masovne i popularne kulture: grafički dizajn, video-produkcija, pop-muzička scena itd.

Proza Ive Andrića još od dvadesetih godina stoljeća bila je neka vrsta zaštitnoga znaka bosanske proze i književnosti uopće, iako je pisac bio situiran u drugi, beogradski književni milje. Ta se konvencija, ali i visoko postavljen vrednosni prag, još više učvrstila nakon 1945. godine, kada Andrić, objavljuje za redom romane *Na Drini ćuprija, Travnička hronika* i *Gospođica,* koji vrlo brzo postaju svojevrsni bestseleri, a nekoliko godina, do 1953. godine, i osobno boravi ili povremeno dolazi u Sarajevo, kao poslanik Narodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Objavivši 1954. godine pripovijest-roman *Prokleta avlija,* Andrić će se još jedanput potvrditi kao veliki moderni balkanski pisac, u sudbinskoj vezanosti za svoje bosansko izvorište. Na to došla je 1961. godine Nobelova nagrada za književnost, s fokusom svjetske književne javnosti postavljenim na Andrićeve bosanske teme, jezik, likove, sa značajno povećanim interesom za njegovo prevođenje, čitanje i tumačenje u svijetu. Još na jedan način je Andrić bio važan za poslijeratnu bosansku književnu praksu. U godinama u kojima je imperativno nametan socrealistički kliše, s propisanim idejama, motivima, likovima, Andrićev perfekcionistički estetizam, njegova potpuno individualizirana poetika i njegov "historijski pesimizam" na svoj tihi, nerevolucionarni ali vrlo

instruktivan način ukazivao je bosanskim piscima na druge književne mogućnosti, i na individualnu slobodu kao temeljnu poziciju pisca.

U kratkom razdoblju od 1966. do 1970. godine u raznim žanrovima nastali su tako izraziti književnoumjetnički tekstovi, da se te godine nameću kao najzrelija i ujedno prijelomna točka možda u cijelom stoljeću. Tim ostvarenjima na najbolji način je u isti mah potvrđena "legitimnost" Andrićeve pojave i stvaralački dokinuta njegova apsolutna supremacija. Godine 1966. izlaze jedna za drugom dvije ključne knjige nove bosanske literature – pjesnička sinteza Maka Dizdara *Kameni spavač* i roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića. Tih godina izlaze i romani *Ugursuz* Nedžada Ibrišimovića (1968), *Album* Vitomira Lukića (1968), a Midhat Begić objavljuje prvu (1967) a ubrzo i drugu (1969) knjigu *Raskršća,* silno poticajnih književnoteorijskih eseja. Derviš Sušić objavljuje romane *Pobune* (1967) i *Uhode* (1969), Skender Kulenović prvu knjigu *Soneta* (1968), majstorskih stihova prepunih gustoga solipsizma, a Branko Ćopić briljantnu knjigu priča *Bašta sljezove boje* (1970). S pojavom ovih tekstova u bosansku književnost unesen je konačan raskid s dominacijom tradicionalnih realističkih obrazaca, a u isti mah u njima je postavljena i ostvarena visoka estetska mjera, koju je do tada u ovoj književnosti posjedovalo jedino Andrićevo djelo. S druge strane, karakteristično je da mnogi od ovih tekstova tematiziraju Bosnu, njezinu povijesnu sudbinu, pokušavajući reinterpretirati do tad prevladavajuće klišeje o "tamnom vilajetu", o zemlji uklete sudbine.

Likovni život poslije 1945. godine u Bosni je brzo oživio. Ispočetka njegovi nosioci uglavnom su umjetnici iz prethodnoga razdoblja: Roman Petrović, Mica Todorović, Branko Šotra, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Ivo Šeremet, Hakija Kulenović, Rizah Štetić i drugi. Gabrijel Jurkić živi povučen u

svome sarajevskom stanu a potom u livanjskom franjevačkom samostanu, i tek kasnije će njegova djela biti prepoznata u svojoj posebnoj vrijednosti. Godine 1945. osniva se Državna škola za slikarstvo, koja će biti veoma značajna u nastanku generacije sjajnih bosanskohercegovačkih grafičara. Već od 1954. godine u likovnom izrazu počinju se probijati moderni trendovi i kratkotrajna epoha socrealizma brzo biva napuštena. Likovni život se ne njeguje samo u Sarajevu, već se vrlo rano javljaju umjetnici i slikarske grupe u Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru. Ubrzo je bosansko slikarstvo i uopće likovna umjetnost (grafika, skulptura itd.) dostigla punu mjeru diversifikacije žanrova, tehnika, individualnih usmjerenja, i kroz čitavo dalje razdoblje bit će uvijek potpuno otvorena za najsuvremenija likovna propitivanja u svijetu.

Behaudin Selmanović, Radenko Mišević, Franjo Likar, Ljubo Lah, Mario Mikulić, Mirko Ćurić – samo su najnezaobilaznija imena iz prve poslijeratne generacije. Za njima slijede Afan Ramić, Mevludin Ekmečić, Milorad Ćorović, Nada Pivac, Tomislav Dugonjić, Viktor Majdandžić, Borislav Aleksić, Alojz Ćurić, Bekir Misirlić, Ibrahim Ljubović, Mehmed Zaimović, Seid Hasanefendić, pa Kemal Širbegović, Mersad Berber, Ismar Mujezinović, Ljubomir Perčinlić, Milivoje Unković, Salim Obralić, Ratko Lalić, Sead Musić, Safet Zec, Edin Numankadić, Braco Dimitrijević, Nusret Pašić, Mustafa Skopljak, Muradif Ćerimagić, Perica Vidić i drugi.

Okušavajući se i u slikarstvu, najvišu mjeru vrijednosti i individualno, ali i označavajući i čitav jedan prepoznatljivi bosanski trend, postižu bosanskohercegovački grafičari. Početni impuls došao je iz reorganizirane Škole za primijenjenu umjetnost, koja je 1949. godine dobila grafički odsjek. Pravu živost, vrhunsku majstorsku kvalitetu, kao i neprestalna stvaralačka traganja artikulira sedamdesetih godina generacija grafi-

čara, koji se vraćaju po završenu višem školovanju u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu (dok neki od njih ostaju u tim sredinama ili odlaze u inozemstvo): Memnuna Vila-Bogdanić, Halil Tikveša, Dževad Hozo, Radovan Kragulj, Mersad Berber, Kemal Širbegović, Emir Dragulj, Virgilije Nevjestić, Borislav Aleksić, Enes Mundžić, Radmila Jovandić, Petar Waldegg. U skulpturi vrijedne umjetničke domete ostvarili su Zdenko Grgić, Arfan Hozić, Mirko Ostoja, Boško Kućanski, Ibrahim Bilajac, Alija Kučukalić.

Na Tehničkom fakultetu u Sarajevu osnovan je 1949. godine arhitektonski odsjek, s kojega je izašla generacija arhitekata što su svojim ostvarenjima označili modernu epohu arhitektonsko-urbanističkoga razvoja Bosne i Hercegovine. Svima je prethodila važna praktična i teorijska djelatnost dvojice nestora ove djelatnosti, Dušana Grabrijana i Jurja Neidhardta. Markantni predstavnici "sarajevske arhitektonske škole" su Zlatko Ugljen, Ivan Štraus, Živorad Janković, David Finci, Mirko Ovadia, Halid Muhasilović, Branko Bulić i drugi.

I pored postojanja nekih filmskih kuća, u Bosni i Hercegovini nikad u ovom razdoblju nije stvorena snažnija kinematografija, sposobna za sustavnu proizvodnju filmova. Ipak, bosanski film bilježi znatne stvaralačke uspjehe. Šezdesetih godina u Sarajevu je bila vrlo snažno razvijena klima istraživanja i kreativnog razmicanja granica filmskoga jezika. Radilo se uglavnom u formama dokumentarnog i kratkog filma. Nesvakidašnja svježina ideja i duha eksperimentiranja vezana je bila uz ime nadarenoga, rano umrloga autora Ivice Matića. Iz te klime izašla je čitava prepoznatljiva struja sarajevskog dokumentarnog filma: Bakir Tanović, Midhat Mutapčić, Bato Čengić, Vlatko Filipović, Mirza Idrizović, Vefik Hadžismajlović, Zlatko Lavanić, Suad Mrkonjić i drugi. Ozbiljnošću i cjelovitošću autorske ličnosti i filmske poetike u cijelom

ovom razdoblju nameće se Bato Čengić. Vrlo vješte akcijske i komercijalno uspješne filmove s tematikom iz rata pravio je Hajrudin Šiba Krvavac. Najveći pak autorski prodor napravio je Emir Kusturica, s filmovima *Sjećaš li se Doli Bel* i *Otac na službenom putu,* po scenarijima pjesnika Abdulaha Sidrana.

Posljednje desetljeće ovoga razdoblja, osamdesete godine, nakon Titove smrti, bilo je vrlo dinamično. Zapravo, može se reći kako je u prvih pet godina toga decenija ideološki pritisak na kulturu i na društveni život u cjelini još uvijek vrlo jak, ali istovremeno s tim Bosna je već od kraja sedamdesetih kontinuirano izložena objedama iz beogradskih političkih i književno-novinarskih krugova zbog navodnih pojava islamskoga fundamentalizma. Tako se dogodilo da su, ne znajući se nositi s tim sve žešćim i sve glasnijim objedama, vladajući političari u Bosni i Hercegovini pribjegli posljednjem velikom političkom sudskom procesu, na kojemu je 1983. godine na vrlo visoke zatvorske kazne zbog fiktivnih krivičnih djela osuđen Alija Izetbegović uz još nekoliko uglednih muslimana. Bilo je to vrijeme u kojemu još uvijek, recimo, nije bilo moguće objaviti kultno Solženjicinovo disidentsko djelo *Arhipelag Gulag.* Rukopis prijevoda stajao je 1985. godine potpuno pripremljen za tisak u sarajevskoj izdavačkoj kući *Veselin Masleša,* ali ga je spriječio Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Tako je rukopis poslan u Beograd, gdje je, uz veliku pažnju javnosti, odmah objavljen.

Od polovice desetljeća, međutim, koincidentno s početkom Gorbačovljeve politike *glasnosti* i *perestrojke* u SSSR-u, ideološko uplitanje u kulturu naglo gubi snagu, a duhovna, informacijska pa i fizička komunikacija sa svijetom postaje potpuno otvorena i veoma intenzivna.

Besprijekorno realizirana i propagandno-medijski savršeno obrađena, sarajevska Zimska olimpijada 1984. godine

pokazala je sliku grada i zemlje, koja je u potpunoj suglasnosti i sukladnosti sa suvremenim svijetom. U kulturnom životu bio je taj duh najprepoznatljiviji: knjige koje su se objavljivale, izložbe koje su bile postavljane, predstave i filmovi koji su se igrali i gledali, tekstovi koji su se objavljivali u časopisima, javna predavanja i tribine, silna i duhovita pop-kulturna produkcija, grafički materijal, glazba, scenski performansi, alternativna i omladinska štampa – sve je to istim dahom živosti svjedočilo o definitivnom izlasku iz jednog olovnoga sistema i vremena.

# Rat 1992-1995. i nakon njega

Kraj osmoga desetljeća Dvadesetoga stoljeća donio je spektakularnu promjenu dotadašnjeg bipolarnog ideološko-političkog odnosa Istok – Zapad: simbolično rušenje Berlinskoga zida, ujedinjenje Zapadne i Istočne Njemačke, mirni raspad sovjetskoga ideološkoga imperija. Jugoslavija je bila na raskršću. Tresla ju je jaka kriza, u isti mah ekonomska (zahtjevi za prijelaz sa socijalističke, tzv. dogovorne privrede, na tržišnu) i republičko-nacionalna (težnja republika i pokrajina za višim stupnjem emancipacije u okviru federalnoga uređenja zemlje), te grčevit otpor Srbije tom procesu. Sve to zajedno očitovalo se i kao kriza Saveza komunista Jugoslavije, čiji raspad na 14. kongresu u siječnju 1990. godine je označio i početak raspada Titove Jugoslavije. Iz Srbije, od strane njezina predsjednika Slobodana Miloševića i vojnoga vrha Jugoslavenske narodne armije, dolazile su zlokobne prijetnje: ako bude osamostaljivanja republika, to neće proći bez mijenjanja granica, po principu zaokruživanja svih područja na kojima žive Srbi.

Sa stanovišta srpske nacionalne ideologije, Jugoslavija je u svakoj od svojih verzija bila zapravo politička metafora velike Srbije. Tako je bilo i u monarhiji Karađorđevića, a na drugi način i u socijalističkoj Jugoslaviji. To se najbolje vidjelo po

silnom otporu i anatemiziranju Ustava iz 1974. godine, kojim je Tito morao popustiti snažnom pritisku republičkih težnji za emancipacijom. Praktičnu srpsku dominaciju (u pojedinim fazama i apsolutnu hegemoniju) u objema Jugoslavijama omogućivala je činjenica da su to bile izrazito nedemokratske, ideološke države i društva. U prvoj nametan je ideologijski konstrukt jugoslavenstva, kao nadnacionalnog i državotvornog osjećaja i sadržaja, a temeljen je na politički dizajniranom srpskom narodnom eposu i tradiciji svetosavlja. U drugoj Jugoslaviji tu ulogu je preuzela kombinacija klasnog i nacionalnog programa: *vlast radničke klase, bratstvo i jedinstvo*. I u jednoj i u drugoj pak ideologijski i politički okvir državnih interesa garantiran je prvenstveno represijski, vojskom i policijom. Odatle postaje sasvim jasno zašto je Milošević od svih jugoslavenskih vođa najupornije zadržavao komunističku retoriku i rituale – samo tako je mogao osiguravati onaj nivo dominacije koji je Srbija još držala. Ali došao je čas kada se vidjelo da se cijelo carstvo od Vladivostoka do Visa nezadrživo ruši, da komunistička ideologija silazi s evropske pozornice. Tada je bilo jasno da, s dolaskom demokracije, nepovratno nestaje ona supstanca kojom je bilo moguće održavati Jugoslaviju kao metaforu velike Srbije. Sada ju je trebalo ostvarivati bukvalno, što prije svega znači: ovladati što većim vitalnim prostorom Jugoslavije do Jadranskoga Mora. A to su dijelovi Hrvatske, skoro cijela Bosna i Hercegovina i Crna Gora, koja je već prije anektirana.

Tokom 1990. godine po republikama su raspisivani izbori; prethodno su osnovane nove političke stranke, tako da su to uistinu bili prvi višestranački izbori u Jugoslaviji. U Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini na izborima su pobijedile novoosnovane stranke, Savez komunista je svuda reformiran u socijaldemokratske partije i sišao je s vodeće društvene i državne pozicije.

U Bosni i Hercegovini na izborima koji su obavljeni u jesen 1990. godine pobijedile su, zajedno, tri nacionalne stranke – muslimanska Stranka demokratske akcije pod vodstvom Alije Izetbegovića, Srpska demokratska stranka pod vodstvom Radovana Karadžića, koja je bila istoga imena kao srpska stranka Jovana Raškovića u Hrvatskoj, a obje izravno povezane sa Slobodanom Miloševićem, te Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, u stvari stranka osnovana kao filijala istoimene političke organizacije koja je u Hrvatskoj na izborima pobijedila pod vodstvom Franje Tuđmana. Vlast su ustrojile po modelu trojne podjele, za koju su već tada ozbiljni analitičari uočavali da je neprirodna, inkompatibilna s demokratskim uzusima, nefunkcionalna.

Cijela 1991. i početak 1992. godine protekli su u blokadi rada republičke Skupštine, koju je uglavnom provodila Srpska demokratska stranka. Paralelno s tim teklo je zaoštravanje odnosa između Srbije na jednoj, te Slovenije i Hrvatske na drugoj strani. Otvoreni rat izbio je pred početak ljeta 1991. godine, nakon proglašenja samostalnosti, prvo Slovenije pa onda i Hrvatske. U kratkoj trinaestodnevnoj kampanji JNA je prvo demonstrirala brutalnu silu u Sloveniji, a onda se povukla i svom silinom napala Hrvatsku, stvarajući u njoj okupirana područja sa srpskim stanovništvom, s očitom namjerom njihovoga otkidanja od Republike Hrvatske. Paralelno s otvorenim ratom koji je vodila u Sloveniji i Hrvatskoj, JNA je u suradnji s Karadžićevim SDS-om tajno naoružavala civilno srpsko stanovništvo u cijeloj Bosni i Hercegovini. Kasnije će se tim dobro naoružanim i indoktriniranim Srbima operirati kao "samoorganiziranim narodom, koji brani svoja vjekovna ognjišta".

U veoma kratkomu vremenu JNA se je od vojske svih naroda Jugoslavije pretvorila u armiju sastavljenu gotovo samo od Srba i Crnogoraca, osobito u zapovjednom sastavu, jer su

iz nje masovno bježali vojnici drugih nacionalnosti, ili se pak nisu odazivali na regrutacijske pozive.

Agresiju na Hrvatsku JNA je dobrim dijelom vodila i s teritorija Bosne i Hercegovine, gdje je imala stacionirane jake snage. U Hrvatskoj je pokrenut snažan otpor, te je nakon užasnoga razaranja Vukovara i drugih gradova, i nakon zastrašujućih zločina nad civilnim stanovništvom od strane JNA i srpskih pobunjenika, krajem 1991. godine uz posredovanje UN-a sklopljeno primirje, a ogromni potencijali JNA povučeni su iz Hrvatske u Bosnu.

Tada se je fokus krize premjestio na Bosnu i Hercegovinu. Radovan Karadžić i njegova Srpska demokratska stranka, u punoj koordinaciji sa Slobodanom Miloševićem i generalima JNA, pokrenula je isti scenarij kao u Hrvatskoj: pripremu proglašenja zasebnog srpskog političkog entiteta. Tako 9. siječnja 1992. proglašuju "srpsku republiku u Bosni i Hercegovini", koja će u kolovozu biti preimenovana u Republiku Srpsku. Sve je to bilo praćeno već otprije medijski razrađenom i prakticiranom svakodnevnom ideološkom propagandom, koja je uvjeravala Srbe da je zajednički život s drugim narodima, osobito s Muslimanima, nemoguć, da su Srbima svi drugi vječni neprijatelji i krvnici, da je jedino rješenje za budućnost – teritorijalno i političko odjeljivanje po svaku cijenu, a da je svaki Srbin koji drukčije misli narodni otpadnik i izrod.

Na zahtjev međunarodne zajednice vlast je proglasila referendum o nezavisnosti, s pitanjem za glasače: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda, Muslimana, Srba, Hrvata i svih ostalih koji žive u njoj?" Karadžićeva stranka zabranila je Srbima izlazak na glasanje, iako se zna da je jedan broj Srba, pogotovo u gradovima, izašao na referendum, koji je održan 29. veljače i 1. ožujka 1992. Od ukupnoga biračkog tijela Bosne i Hercego-

vine na referendum je izašlo 63,7%, a od tog broja potvrdno je glasalo 99,4%.

Očevidno, to je bio i znak za početak agresije na tek nastalu državu. Rat je, doduše, već i prije zakoračio u Bosnu: razaranje sela Ravnoga u Hercegovini, žestoke borbe i pokolji oko Bosanskoga Broda, Bijeljine itd. A istoga dana, 6. travnja 1992. godine, kada je Evropska zajednica priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine, JNA i paravojne snage SDS-a napale su Sarajevo, i taj čin simbolično označava početak rata za uništenje države Bosne i Hercegovine, tada već međunarodno priznate članice Ujedinjenih naroda.

Prvih mjeseci JNA, nešto kasnije i službeno pretvorena u vojsku bosanskih Srba, u koordiniranom djelovanju s paravojnim formacijama SDS-a, te onima iz Srbije – Željka Ražnatovića Arkana i Vojislava Šešelja, svom je silinom usmjerila sve svoje snage na osvajanje i etničko čišćenje što većega dijela bosanskohercegovačkoga teritorija. Glavno sredstvo kojim su se pri tomu služili bili su planski zločini: dugotrajno držanje u opsadi i granatiranje gradova, obustava hrane, energenata, lijekova, vode, zatvaranje ljudi u logore: Omarska i Keraterm kod Prijedora, Ljubija, Luka u Brčkom i bezbroj drugih, držanje u neljudskim uvjetima, tortura i ubijanje, masovno silovanje žena i seksualno iživljavanje na muškarcima, pokolji civila po gradovima i selima, masovno i sustavno istjerivanje nesrpskoga stanovništva iz gradova, naselja i čitavih regija.

U apokaliptičnim događanjima u proljeće, ljeto i jesen 1992. godine, na taj način okupiran je veliki dio Bosne i Hercegovine, satrveni mnogi bosanski gradovi, srušene ili popaljene drevne bogomolje i spomenici kulture – osobito islamski ali i katolički – a naročito veliki i strašni zločini napravljeni su u istočnoj Bosni i Podrinju od Foče, preko Višegrada i Zvornika, do Bijeljine i Brčkoga, u Bosanskoj Krajini: Prijedor,

Sanski Most, Ključ, Bosanski Novi itd., te u brčanskomu kraju. Pobijeno je i istjerano na stotine tisuća Bošnjaka muslimana, a na isti način stradao je i velik broj Hrvata, svugdje tamo gdje su se nebranjeni našli na putu toj brutalnoj agresiji.

Srpska osvajanja u Bosni potrebno je gledati u cijelosti s onima u Hrvatskoj. Što preko Karadžića, što preko Milana Martića u Kninu i drugih pobunjenika, Slobodan Milošević je na prijelazu iz 1992. u 1993. godine imao pod vojnom kontrolom trećinu Hrvatske (istočna Slavonija, važan dio zapadne Slavonije, te tzv. Srpska Krajina, koja je u Benkovcu i Obrovcu izlazila na Jadran) i ogroman prostor Bosne i Hercegovine: istočna Hercegovina, koja s Trebinjem dolazi Dubrovniku takoreći na vrata, cijela istočna Bosna i Podrinje, osim Goražda i njegove mikroregije, potom Bosanska Posavina i cijela Bosanska Krajina osim bihaćko-cazinskoga kraja. Hrvatska je teritorijalno presječena na tri dijela, Bosna i Hercegovina okupirana gotovo 70%, a svi ti zauzeti dijelovi bili su u teritorijalnoj vezi jedan s drugim. Sada je već bilo jasno kako će Milošević početi zamjenjivati ratna djelovanja političkim pokušajima da se ta osvajanja pretvore u osnovu za stvaranje nove srpske države.

Već uoči raspisivanja referenduma, tokom javne rasprave o formulaciji referendumskoga pitanja, pokazalo se da i HDZ BiH, u potpunosti rukovođena Tuđmanovom politikom i njegovim idejama, gaji pretenzije na etničko-teritorijalno preustrojavanje Bosne i Hercegovine. To se već i prije moglo nazrijeti u osnivanju tzv. hrvatskih zajednica, prvo Bosanske Posavine u Bosanskom Brodu 12. studenoga, a potom Herceg-Bosne u Grudama 18. studenoga 1992. godine, te u dovođenju na čelo stranke Hercegovca Mate Bobana, neskrivenog poslušnika Zagreba, sklonog suradnji sa srpskom stranom a izrazito nesklonoga Sarajevu i Bošnjacima, pa i bosanskim Hrvatima. Sada, pak, HDZ BiH istaknula je gotovo ultimativan

zahtjev da se na referendumsko pitanje nadoda formulacija o ustrojstvu države po "nacionalnim kantonima". Od toga se je odustalo pod velikim pritiskom hrvatskobosanske javnosti, intelektualnih i crkvenih krugova, i bosanski su Hrvati u posljednji čas ipak pozvani da se potvrdno izjasne na referendumu. No, bilo je jasno da HDZ BiH neće lako odstupiti od svojih zamisli. To je, uostalom, sam Tuđman mnogo puta javno formulirao, a najpreciznije u svojoj izjavi posljednjega dana 1991. godine, u trenutku kada je potpisano primirje u Hrvatskoj i rat se očevidno selio u Bosnu. Tu su izjavu prenijele sve hrvatske i mnoge svjetske novine:

"To (smirenje hrvatsko-srpskog trvenja, op. I. L.) se može ostvariti tako da se nacionalni ciljevi Srbije ostvare i da ona više nema razloga za ekspanziju, a ujedno bi se Hrvatskoj priključilo njezine krajeve, jer je sadašnji hrvatski perec (misli se na zemljopisni oblik hrvatske države sličan pecivu u Tuđmanovoj viziji, op. I. L.) neprirodan... U hrvatskom je interesu da se taj problem riješi na naravan način, na način kako je bila riješena Banovina. (Banovina Hrvatska, op. I. L.) Pri tome bi mogao ostati dio 'zemljice Bosne', gdje bi Muslimani imali većinu i ta bi država Bosna mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije. Time bi ujedno nestala i kolonijalna tvorevina Bosna i Hercegovina."

Tako definiran hrvatski interes podrazumijevao je neophodnost prerazmještaja stanovništva s ciljem postizanja etničko-teritorijalne homogenosti, razbijanje političke strukture Bosne i Hercegovine i neminovno izazivanje konflikta s Bošnjacima. Svemu tomu morala je prethoditi medijsko-propagandna priprema, koja bi, slično kao u srpskoj verziji, uvjerila bosanske Hrvate u nemogućnost i neprihvatljivost zajedničkoga života s Bošnjacima. Kakvu će to tragediju proizvesti, nije teško bilo predvidjeti, kada se zna da Hrvati stoljećima žive

– 560.000 ljudi samo u Bosni, bez Hercegovine, po popisu iz 1991. godine – izmiješan s drugima, osobito s Bošnjacima muslimanima, u drevnim sociotopima srednje Bosne, Posavine, Bosanske Krajine, i u svim bosanskim gradovima.

Na početku rata, u travnju 1992. osnovano je Hrvatsko vijeće obrane (HVO) – vojna struktura, kako su objašnjavali HDZ-ovi funkcionari, "za obranu hrvatskoga naroda od srpske agresije". Odmah potom HVO je u svoje ruke uzeo i civilnu vlast u svim onim općinskim vijećima u kojima su vladali HDZ-ovi izabrani predstavnici. Tako je, pod punim nadzorom Zagreba, izvršena neka vrsta vojnoga puča u Hercegovini i u svim drugim krajevima gdje je vlast bila u rukama HDZ-a ili je pak HVO bilo premoćan kao vojna struktura.

Ispočetka HVO, u čijem sastavu je tada bilo i mnogo Bošnjaka muslimana, imao je ozbiljne okršaje sa srpskom vojskom na nekim linijama: Čapljina, Stolac, Popovo, Mostar, Kupres, Jajce, Posavina, Konjic itd. Već u kasno proljeće 1992. godine, nakon dogovora u Grazu između Radovana Karadžića i Mate Bobana, te nakon proglašenja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne 3. srpnja hrvatskom teritorijalno-političkom jedinicom u BiH (predsjednik: Mate Boban, glavni grad: Mostar, vojska: HVO, jezik: hrvatski...), sve više se zatežu odnosi sa Sarajevom i legalnom vladom Bosne i Hercegovine, a jedna za drugom gase se glavne točke konflikta sa srpskom vojskom. Herceg-Bosna će 28. 8. 1993. u jeku rata između HVO-a i Armije BiH biti proglašena Hrvatskom Republikom Herceg-Bosnom, i tako i nominalno manifestirati secesionističke tendencije, analogne onima na strani Republike Srpske.

Nakon što je Mostar bjesomučno tukla artiljerijom i nakon žestokih borbi s postrojbama HVO-a uz značajno učešće Bošnjaka, srpska vojska se povlači iz toga grada. Hrvatska vojska, pak, povlači se iz Bosanske Posavine iz razloga koji nikad nisu

objašnjeni, i prepušta Srbima kontrolu nad tzv. koridorom kod Brčkoga, kojim ide sav promet na relaciji Beograd – Doboj – Banja Luka – Knin. Pod također neobjašnjivim okolnostima HVO se povlači, povlačeći za sobom i lokalno hrvatsko stanovništvo s linija fronta koje drži zajedno s Bošnjacima prema srpskoj vojsci na Vlašiću iznad Travnika, a ubrzo pod jednako misterioznim okolnostima pada i Jajce, uz dramatičan egzodus preko 30.000 ljudi, Hrvata i Bošnjaka. I na drugim točkama dodira stanje se stabilizira: zaleđe Dubrovnika (Popovo, Stolac), Kupres itd. Samo neka lokalna žarišta ostala su aktivna trajno (Gradačac, Orašje, Bihać u sklopu daleko brojnijeg sastava Armije BiH), ali to su izuzeci.

Kada se svi ti pokreti i preokreti, sva ta prešutna zauzimanja prostora i stabilnih linija sagledaju, lako je moguće otkriti kako ispod fraza o "borbi za opstojnost hrvatskoga naroda na njegovim prostorima" stoji funkcija HVO-a kao dodatne hrvatske vojske u službi osiguranja dubljega zaleđa Hrvatske na dugom i ranjivom potezu duž srednjega i južnog Jadrana, a kako i aktivni rad HDZ-a i HVO-a na preseljenju bosanskih Hrvata u ispražnjene krajeve Hercegovine ima isti cilj.

Tokom jeseni i početkom zime 1992. godine odnosi između HVO-a i u međuvremenu ustrojene Armije Republike Bosne i Hercegovine sve više su se zaoštravali. Nakon niza incidenata, i nakon što je HDZ BiH, na direktivu iz Zagreba, povukla iz sastava legalnih sarajevskih institucija države sve svoje izabrane predstavnike, ti su se odnosi tokom zime i proljeća 1993. godine pretvorili u pravi rat.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine na početku rata još uvijek je bilo legalno. Iako su iz njega povučeni predstavnici SDS-a, sačuvala se njegova formalna višenacionalnost i izborna legalnost kooptiranjem Srba iz drugih stranaka, koji su sudjelovali na izborima i postigli određen broj glasova birača.

I kao primus inter pares, ali i po osobnim značajkama, najjači njegov član bio je Alija Izetbegović, ujedno i predsjednik SDA i lider bošnjačkomuslimanskoga naroda.

Izetbegović nije uspio sačuvati Bosnu od rata iako se političkim sredstvima oko toga trudio. Iluzija, da će se pozicijom deklarirane neutralnosti možda moći izbjeći najgore, pokazala se kobnom. Pravac kojim je tada bosanska politika pokušavala graditi svoje držanje najbolje je možda ocrtan u Odluci o suverenosti, koju je Skupština BiH donijela 15. listopada 1991. godine. U njoj je stajalo i ovo: "Bosna i Hercegovina će se razvijati kao građanska republika, suverena i nedjeljiva država. U sukobima između Srbije i Hrvatske bit će neutralna, a u jugoslavenskoj zajednici može ostati samo ako ostanu Srbija i Hrvatska." Isto tako kobna bila je i nada, podgrijavana u Sarajevu, u oružanu intervenciju međunarodne zajednice, ako Bosna bude napadnuta.

O toj mogućnosti govorilo se još i u prvim tjednima rata, iako su svi glavni ljudi Zapada, tadašnji predsjednici SAD George Bush, Francuske François Mitterand, Velike Britanije John Major itd., ponavljali da vojna intervencija ne dolazi u obzir. Istovremeno, Bosni i Hercegovini nametnut je apsurdni međunarodni embargo za nabavku oružja, koji ona zbog svojega geografskoga položaja, osobito u početku, nije imala načina kršiti.

S druge strane, u SDA, kojoj je Izetbegović bio i ostao karizmatski lider, uz deklarativno zalaganje za demokratski ustrojenu multietničku državu, nikada nisu bili jasno razlučeni aspekti i ciljevi državne, bosanskohercegovačke politike, partikularne bošnjačkomuslimanske politike, te vjerske zajednice i vjere, islama. Određeni stupanj nerazdvojivosti tih aspekata razumljiv je, jer proizlazi iz načina na koji su prepleteni Bosna, Bošnjaci i njihova vjera. No, ovdje se često radilo o smišljenoj nedorečenosti. To je uvijek bilo teško opterećenje: omogućа-

valo je uvjerljivost optužaba za dvoličnost, za namjeru stvaranja muslimanske države, koje su još od prije rata pljuštale iz Beograda i od SDS-a, a onda im se pridružio Zagreb i HDZ.

Oružane snage otpora u Bosni i Hercegovini stvarale su se u prvim mjesecima agresije, ispočetka samoinicijativno, kasnije organiziranije. Postojala je i stanovita organizirana akcija ljudi iz bošnjačkomuslimanske političke strukture, koja je u prvim danima rata pokazala svoje postojanje kroz tzv. Zelene beretke i Patriotsku ligu. Istovremeno, pod vodstvom državnih organa nastajali su oblici vojne organizacije u vidu Teritorijalne obrane, s malo nižega oficirskog kadra i oružja što je preostalo od posvemašnje pljačke magazina bivše republičke Teritorijalne obrane od strane JNA. Ti šaroliki, lako naoružani mali sastavi dobrovoljaca i patriota, često bez najnužnije vojne obučenosti, u lokalnim uvjetima postizali su krupne rezultate u obrani protiv zastrašujuće vojne mašinerije koju je na svojoj strani imao agresor. Ta rastresita struktura prerasla je u Armiju Republike Bosne i Hercegovine, koja je okupljala u pojedinim trenucima i do 200.000 ljudi. U prvoj fazi, iako s većinom ljudi iz bošnjačkoga naroda (što je tada bila samo brojčana činjenica), bosanska vojska bila je istinski svenarodna. Kasnijim razvojem događaja, zaoštravanjem konflikta s HVO-om a i spomenutom politikom SDA, ona postaje sve više jednonacionalna – vojska bošnjačkoga naroda, u nekim elementima i sa naglašenom vjerskom, islamskom dimenzijom.

Na kraju 1992. godine Bosna i Hercegovina našla se, tako, politički gotovo na izdisaju, a vojno razdijeljena između tri različite vojske; među dvjema od njih (Armija BiH i HVO) ispočetka postojao je vojni savez, ali je on sada već otvoreno počeo pucati, i za te tri vojske se već moglo kazati da su uzajamno suprotstavljene. Uz četvrtu vojnu komponentu – združene snage međunarodne zajednice s mandatom "čuvanja

primirja" (UNPROFOR), dobiva se barem blijeda slika o posvemašnjoj militarizaciji bosanskohercegovačkoga ambijenta.

Nakon što je pasivno promatrala okupaciju i razaranje Hrvatske, nakon što je u zimu 1992. godine priznala samostalnost bivših jugoslavenskih republika i pravno utvrdila da se Jugoslavija raspala disolucijom a ne samovoljnim otcjepljenjem pojedinih država, te nakon što je u Hrvatsku i u Bosnu poslala snage UNPROFOR-a da nadgledaju tzv. crte razdvajanja (što je vrlo često u praksi značilo – da štite srpske okupacijske stečevine), a UNHCR ovlastila da se brine za elementarnu ishranu izgladnjelih u čitavim gradovima i područjima hermetično zatvorenim od srpskih snaga, međunarodna zajednica otvorila je beskrajni proces diplomatskoga traženja rješenja krize u Bosni i Hercegovini i u bivšoj Jugoslaviji, stalno se zaklinjući da će poštovati cjelovitost države i nepromjenljivost granica silom, nepriznavanje etničkoga čišćenja i vojnih osvajanja.

Početkom 1993. godine tadašnji glavni pregovarači Cyrus Vance i David Owen predložili su plan za uređenje Bosne i Hercegovine u deset kantona. Kao i svi, i taj plan bio je u osnovi rezultat prešutnoga priznavanja srpskoga osvajanja, određujući teritorije kantona po postojećim vojnim crtama, dajući kantonima etničko obilježje i smještajući svu vlast u njih, a samo simbolične funkcije u centralne institucije države. Uz to, plan je sugerirao kako granice kantona još nisu precizno utvrđene, te direktno utjecao na to da Armija BiH i HVO-a razgraničenje između bošnjačkih i hrvatskih kantona započnu rješavati oružanim sukobom i vojnim zaposjedanjem prostora. Baš u ovo vrijeme Zagreb je naredio povlačenje svih HDZ-ovih kadrova iz sarajevske vlasti, te i na taj način pojačao osjećaj da se počinje konkretno raditi na stvaranju etničke državne strukture u BiH. K tomu, sada je *Vance-Owenov* plan otvorio apetit za veći prostor nego što su ga stratezi HVO-a i

predviđali za sebe, jer su u prethodnom razdoblju prakticirali defenzivnu politiku spram nekih prostora u srednjoj Bosni naseljenih brojnim hrvatskim stanovništvom. Istovremeno, i u Armiji BiH sve je jači element jednonacionalnosti. U ovom razdoblju kreira se svojevrsna njezina ideologijska potka, s jedne strane vezana uz islam, a s druge uz tezu da, ako i jesu svi narodi u Bosni i Hercegovini u načelu ravnopravni, bošnjačkomuslimanski je – "temeljni narod". Ukratko, *Vance-Owenov* plan, na kraju odbačen, rezultirao je razbuktavanjem rata između HVO-a i Armije BiH. On je promijenio samu prirodu rata u Bosni. Do tada bila je to agresija jedne zemlje (Srbije) na drugu (Bosnu i Hercegovinu), sada je sukob poprimio elemente građanskoga rata, unutarbosanskoga konflikta, u kojemu se bore "tri zaraćene strane".

U taj rat HVO unišao je s pogrešnim procjenama o snazi Armije BiH, o stupnju dezorijentacije državnoga vodstva u Sarajevu, i o spremnosti međunarodne zajednice da pristane na podjelu Bosne i Hercegovine. Napadom na Mostar 9. 5. 1993. godine – njegov istočni dio, pretežno bošnjačkomuslimanski – i dugotrajnim granatiranjem i držanjem u potpunoj opsadi, brutalnim protjerivanjem Bošnjaka muslimana iz Čapljine, Stoca i cijeloga toga područja, njihovim spravljanjem u konclogore u Gabeli, Dretelju, mostarskome Helidromu itd., sistematskim rušenjem džamija i drugih graditeljskih obilježja bošnjačkomuslimanske tradicije (9. 11. 1993. srušen je i Stari Most u Mostaru), vođe HVO-a i Herceg-Bosne pokazali su sličnost s metodama koje je koristio srpski agresor u početku rata. Jednaka je bila i ideološko-propagandna retorika medija i političara. Negirana je vrijednost bosanske tradicije suživota, nipodaštavana je sama ideja Bosne kao državne i društvene zajednice, ruglu su izvrgavani Bošnjaci muslimani, njihova kultura i osporavan im je identitet.

Osim u Mostaru, ovaj rat imao je veoma žestoka žarišta u Lašvanskoj dolini (Vitez, Novi Travnik itd.), Žepču i okolici, Bugojnu i Gornjemu Vakufu, u fojničko-kreševsko-kiseljačkom kraju, u Neretvici i Prozoru. Linije fronta bile su na mnogim mjestima isprepletene do apsurda i stvarale male, potpuno zatvorene enklave. Počinjeni su brojni masovni zločini nad civilima, kakvi su oni koje su izvršile lokalne formacije HVO-a nad Bošnjacima u Ahmićima kod Viteza i u Stupnom Dolu kod Vareša. Sistematski su rušene džamije, groblja i druga obilježja vjere, kulture: tako, na primjer, i drevna, u svojemu svijetu nadaleko čuvena tekija nakšibendijskoga derviškog reda na Oglavku kod Fojnice.

U propagandi jedne i druge strane rat se predstavljao kao rat dvaju naroda (nerijetko i uz korištenje vjerskih elemenata), a ne dviju političkih elita ili koncepcija. Pri tomu, onaj dio zemlje, sa središtem u Sarajevu, i samom hermetički zatvorenom od srpske vojske, koji je kontrolirala Armija BiH, bio je posve izoliran sa svih strana. Sve što je iz svijeta upućivano kao pomoć, prolazilo je kroz potpunu blokadu u zapadnoj Hercegovini samo uz ogromne teškoće i uz ogromnu pljačku i globljenje. Iako je opkoljeni dio Bosne još uvijek bio u znatnoj mjeri multietnički, jer su mnogobrojni starosjedioci, i Hrvati i Srbi, odolijevali zovu nacionalističkih truba, u ovakvom razvoju događaja, Armija BiH pretvarala se praktično u vojsku bošnjačkomuslimanskoga naroda, ogorčeno se boreći prvo za goli opstanak, a potom za ono što je u ovom ratu od početka bilo nametnuto kao njegov osnovni motiv – što veći komad teritorija. U tu sliku ulaze i tzv. mudžahedini, dobrovoljci koji su u Bosnu i Hercegovinu pristizali iz raznih islamskih zemalja i priključivali se Armiji BiH. Ni ta vojska nije ostala imuna od ratnih zločina: ubojstva i nasilje nad civilnim stanovništvom (primjerice, u Neretvici, Grabovici, Doljanima,

Uzdolu, Bugojnu, ili, pak, ubojstvo dvojice franjevaca u fojničkom samostanu), uništavanje kuća i skrnavljenje sakralnih objekata, zastrašivanje i masovni progoni. Tako je bez velikoga broja svojih hrvatskokatoličkih starosjedilaca ostalo područje Kaknja, Kraljeve Sutjeske, Vareša, toga srca srednje Bosne. Njihovu tragediju nimalo ne umanjuje to što je njihov egzodus, i premještanje u Hercegovinu (Čapljina, Stolac) i Hrvatsku (bivša srpska sela u Lici, Baniji itd.), jednim dijelom i posljedica hrvatske politike i planskih akcija HVO-a.

U rujnu 1993. godine u opsjednutom Sarajevu održan je Bošnjački sabor – skup muslimanskih političara i intelektualaca, na kojemu su donesene odluke što će, premda je skup bio neformalan, imati dalekosežne političke posljedice. Između ostaloga, odlučeno je o novom imenu nacije (Bošnjaci) i jezika (bosanski). Te će odluke biti formalno usvojene na prvoj, konstituirajućoj sjednici Skupštine novoosnovanoga bošnjačko-hrvatskoga entiteta Federacije Bosne i Hercegovine u proljeće 1994. godine.

Rat između HVO-a i Armije BiH trajao je do proljeća 1994. godine. Tada su se prvi put u cijeli bosanski i eksjugoslavenski konflikt izravnije umiješale SAD, i na američku inicijativu održani su pregovori koji su 18. ožujka 1994. rezultirali potpisivanjem Vašingtonskoga sporazuma. Tome je prethodilo održavanje Općega sabora Hrvata Bosne i Hercegovine u Sarajevu 6. veljače, sazvanog od brojnih hrvatskih institucija i pojedinaca, kao pokušaj političkoga izbavljenja od pogubne HDZ-ove politike. U Washingtonu je prekinut rat između HVO-a i Armije BiH, uspostavljena Federacija Bosna i Hercegovina na dijelu zemlje pod kontrolom ovih dviju vojski, a za Mostar je uvedena uprava Evropske Unije. Osnovana je Kontaktna grupa zemalja (SAD, Rusija, Njemačka, Francuska, Velika Britanija), čiji će predstavnici voditi mirovni proces.

Utvrđen je omjer diobe bosanskohercegovačke teritorije u odnosu 51% za Federaciju BiH, 49% za srpski dio.

Vašingtonskim sporazumom prekinut je rat između HVO-a i Armije BiH, ali vojske su ostale na svojim crtama. Na ogromnoj liniji fronta između srpske vojske i Armije BiH (ponegdje još uvijek i HVO-a, kao u preostaloj mikroregiji Posavine kod Orašja) borbe nikad nisu prestajale. U razdoblju nakon Vašingtonskoga sporazuma srpska ofenziva znatno je pojačana, osobito na trima područjima: Bihać s okolicom, Žepa i Srebrenica, te Goražde, uz stalno držanje pod opsadom i sistematsko gušenje Sarajeva. To su kroz čitavo vrijeme rata bila opkoljena područja, koja srpska vojska nije uspijevala slomiti. Kroz 1994. i 1995. godinu napadi su bili tako intenzivni, a patnje civilnoga stanovništva tako strašne, da je pritisak medija i javnosti na vlade zapadnih zemalja bivao sve jači. Međunarodna zajednica pokušala je ublažiti krizu proglašenjem tzv. "zaštićenih enklava" i pojačanom dopremom humanitarne pomoći. To se pokazalo potpuno promašenim, jer je samo pomagalo srpskoj vojsci da steže obruč oko tih područja i nesmetano razvija vojne operacije.

Kriza je narasla do vrhunca u ljeto 1995. godine. Tada je, prvo, vojska Radovana Karadžića i generala Ratka Mladića napravila pred očima svjetske javnosti, i uz pasivno promatranje UNPROFOR-ovih vojnika, sistematski pokolj ogromnoga broja stanovnika i izbjeglica iz Srebrenice, i na taj način to područje je konačno palo u srpske ruke. Istovremeno, otpočela je žestoka ofenziva na Bihać, s očiglednom namjerom da se taj važni grad na unskoj komunikaciji po svaku cijenu osvoji. Potpuno javno vršenje najgorih ratnih zločina ovaj put je konačno izazvalo konkretniju akciju međunarodne zajednice, u kojoj je u međuvremenu izrazitu inicijativu u bosanskoj krizi preuzeo SAD, nakon što je Bill Clinton osvojio drugi pred-

sjednički mandat, te nakon silaska s vlasti Françoisa Mitteranda u Francuskoj. Avioni NATO-a poslani su da, u akciji upozorenja, bombardiraju neke srpske vojne objekte, a u isto vrijeme neku vrstu prešutnoga ohrabrenja dobila je hrvatska vojska da krene u veliku operaciju oslobađanja tzv. Srpske Krajine u Hrvatskoj. Ova je operacija bila povezana s djelovanjem HVO-a i Armije BiH u zapadnoj Bosni i na području Bihaća. Pred oslobođenjem Bihaća, pred propašću Srpske Krajine u Hrvatskoj i pred gubitkom velikih dijelova teritorija u zapadnoj Bosni, Slobodan Milošević ostao je potpuno nijem i pasivan.

Velika američka politička akcija dovodi u studenom 1995. do mirovnih pregovora u vojnoj bazi u Daytonu (Ohio). U njima su sudjelovali svi najvažniji politički akteri iz Sarajeva, Zagreba i Beograda: Alija Izetbegović, Franjo Tuđman i Slobodan Milošević, koji je prije pregovora dobio punomoć pregovaranja u ime Karadžićevih Srba iz Bosne i Hercegovine. Time međunarodna zajednica posredno priznaje da je od samoga početka agresije znala za teritorijalne pretenzije susjednih država spram Bosne i Hercegovine kao i za sredstva njihove realizacije: unutarnje vojne snage. Pregovori su trajali mjesec dana, a svečanost potpisivanja održana je 14. prosinca u Parizu.

Dejtonski sporazum rezultirao je opširnim i kompliciranim dokumentom. Njime se afirmira državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine u njezinim međunarodno priznatim granicama, ali s unutarnjom podjelom na Federaciju Bosnu i Hercegovinu i Republiku Srpsku. Precizirano je i razgraničenje između ta dva dijela, i to u ranije utvrđenom teritorijalnom omjeru 51:49%. Pri tomu je došlo do važnih promjena: razbijena je višegodišnja blokada Sarajeva, tako što je praktično cijeli grad, zajedno s područjima koja je srpska vojska držala pod okupacijom, u ovom razgraničenju pripao Federaciji. Na isti način Federaciji je pripalo i Goražde, koje je s njome

povezano dugim koridorom. U sastav Federacije ušla su i područja osvojena u vojnim operacijama HVO-a i Armije BiH u zapadnoj Bosni (Glamoč, Drvar, Grahovo, Petrovac, Ključ, Jajce, Donji Vakuf, Kupres). Republici Srpskoj pripala je skoro čitava Bosanska Posavina, s tzv. koridorom pokraj Brčkoga. Status grada Brčkoga nije riješen nego je predan u nadležnost arbitražnoj komisiji na rok od godinu dana, te mu je kasnije dodijeljen status distrikta.

Federacija BiH i Republika Srpska po Dejtonskome sporazumu imaju mnoge atribute državne autonomije, ali nemaju međunarodnopravni status; njega ima samo Bosna i Hercegovina, preko zajedničkih institucija države: Predsjedništva od tri člana, Vijeća ministara u funkciji vlade, Skupštine BiH, Centralne banke s jedinstvenom valutom. Međutim, područje kulture i brige o kulturnom naslijeđu najdrastičnije je pogođeno ovakvom konstitucijom države i uopće procesom potpune etničke fragmentacije koji je Bosnu i Hercegovinu počeo zahvaćati još na samomu početku njezine nove demokratske povijesti 1990. godine, kroz rat se produbio, a poslije rata stekao legalizirane institucionalne forme. Umjesto podrobnijega opisa, poslužimo se simboličnim primjerom sudbine Zemaljskoga muzeja, koji je sa svojim zbirkama i sa svojom historijom najreprezentativniji izraz povijesnoga identiteta Bosne i Hercegovine, i koji je ovdje nekoliko puta do sad spominjan kao svojevrsno ogledalo povijesnih faza kroz koje je ova zemlja prolazila u Dvadesetom stoljeću. Gotovo se može govoriti o pravilu: kadgod je Bosna i Hercegovina imala takvu političku konstituciju i upravu koja je svoj motiv i interes nalazila u stabilnosti i koherentnom razvoju zemlje, koja se je u političkom smislu identificirala s njom, tada je Zemaljski muzej bio ugledna ustanova, s mogućnostima za razvijanje muzeološkog, znanstveno-istraživačkog i izdavačkog rada. I obratno, Muzej

je stagnirao i propadao u vremenima u kojima Bosna i Hercegovina, narodski rečeno, nije držala do sebe. Nažalost, vrijeme dejtonske Bosne i Hercegovine jedno je od takvih vremena, a Zemaljski muzej je u takvom službenom statusu i u takvom konkretnom stanju, da mu prijeti gašenje.

* * *

Paradoksalni dejtonski mir, koji je Bosnu spasio od daljega rata, ali ne i od mučnih političkih kontradikcija i napetosti, zemlja je dočekala u stanju sveopće urušenosti, a inercija toga urušavanja nije se zaustavila, neovisno o prestanku rata. Fizička, organizacijska, funkcionalna razorenost bila je temeljita. Još užasniji je ljudski gubitak – na hiljade invalidiziranih, stotinu tisuća ubijenih, skoro milijun i pol ljudi prognanih, izbjeglih, raseljenih, što u samoj Bosni i Hercegovini, što po svijetu. Doista: koliko je tisuća Bosanaca, najviše Bošnjaka muslimana, ali i Hrvata, pa i samih Srba, trebalo biti pobijeno, izagnano, mučeno, zaplašivano, premještano tamo-ovamo, lišeno svega svojega, sluđeno patnjom, zločinom, strahom, bolju i trpnjom, gubitkom nade i smisla, sveopćom dehumanizacijom i idiotizacijom vlastite sudbine – da bi bila ostvarena ta nova slika, taj zločinom stvoreni novi etnički raspored u Bosni i Hercegovini! Dugoročno gledajući, stupanj do kojega je ideologija ovoga rata, ideologija etnosa i teritorija, praćena zločinom (kao svojim sredstvom) i patnjom (kao svojom posljedicom), dvjema stranama iste stvarnosti, dubinski destruirala kulturnu i moralnu supstancu Bosne i Hercegovine i njezinih ljudi – sigurno je najteža posljedica rata, s kojom će se morati nositi generacije što dolaze, a pitanje zločina i krivnje bit će zadugo najteži problem moralne obnove društva.

## Ivan Frano Jukić
### Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu

Pokraj najbolje želje i volje čestitog našeg cara, da se Bosna već jednoč uredi, tanzimat uvede, jednakost na sudu kristjanima podieli, nemožemo se nadati ikakvomu napredku i oblakšicu očekivati, ako bude carigradski ministerij onako u Bosni razređivati unapredak, kao što je dosad!? Ministeria dosadanja nastojanja, bila su samo za financiu obogatiti: sve što je i na što se god u Austriji i Francezkoj plaća, to je kod nas sad uvedeno, da plaćamo. Al u nas neima trgovine, zanatah, neima fabrikah, neima školah, nikakve industrije, nikakvih manufakturah! kako ćemo dakle mi imati tolike danke i odklen smirivati? Ja bi želio, da mi i više u haznu dajemo, al nek nam vlada carigradska dade sriedstva i način kako ćemo i nama i njima steći? al o tome ni najmanje da se je tko pobrinuo! Evo 15 godinah imade, da je u Bosnu nizam uveden, pak za tog vremena šta je učinjeno za duševnu i materijalnu korist ove pokrajine? nijedna učionica ne bi utemeljena po vladi, nijedna stazica ne bi prosiečena! Veziri i njihovi činovnici, na njih gledajući, reko bi, to su ti ljudi prosviećeni za napredkom težeći, pravi Francezi, Prusi itd., al malko promotrivši: *iz dvora bubanj a iz nutra šušanj*! Osim one uniforme, ništa drugo! Vlada, dakle, drugi način potrebno je, da uzme – pak joj neće trebovati toliki troškovi za expedicie vojničke, koje su dosad sve brez koristi ostale, a sa štetom države velikom – bivale, što

ako neučini, doisto će mnogo štete sama sebi nanieti, jer: *Kristjani, neimajući odakle više plaćati, dotierani do najvećeg siromaštva, bit će usilovani seliti se u obližnje inostranske države, ol poskapati od glada*! – Najveća je to naša nevolja, što naš dobri car, nije dobro o nama izviestjen, što mu nemožemo naše tuge i nevolje priobćiti, što mu naše rane odkriti nesmiemo, da ih izlieči, suze naše ukazati, da ih otare, želje naše očitovati, da nam ih izpuni! Sami do cara doći nije moguće, jer s pogibeljom glave valjalo bi mnoge cariće obići. No uzdamo se u naše i čoviečanstva priatelje, da će caru naše želje i molbe podnieti i preporučiti kako ovdie sliede:

Vaše veličanstvo!

Preko 600 000 kristjanah živi u ova dva ejaleta Bosne i Hercegovine Vaših viernih podložnikah, koji oslanjajući se na svoju viernost prema visokomu turskomu devletu za četiri stolietja zasviedočenu, ponizno mole, da po prirođenoj sebi dobroti pogledate na naše uzdisaje pobožne, te nam sliedeće milosti dopustiti i pokloniti blagoizvolite:

1. Da se više nezovemo *raja*[1], već građani i državljani cielokupnog turskog carstva, uslied toga:

2. Na sudu da smo jednaki s Turcima, zato unapriedak: ne po vierozakona prednosti, već da po pravdi bude izrečena osuda[2], zato:

3. Sve *šure*, da budu sastavljene iz jednakog broja članovah oba vierozakona, turskog i kristjanskoga[3].

4. Danke i poreze kristjani svoje, a Turci svoje napose da kupe i veziru predaju[4].

5. Danci i porezi da se nerazrezuju po broju kućah već po imanju i posiedovanju[5].

6. *Harač*, što sad kristjani od mužke glave plaćaju, da se za naviek digne, kanoti jednakosti državljanskoj protivan[6], zato:

7. Da se kristjani primaju u vojnike koliko u nizame toliko i u redife i da imaju svoje svećenike[7].

8. Carska *desetina* od žita i siena, da se uračuna u porez i da se u novcima daje[8].

9. Kmeti gospodarima, da samo od žita, siena i duhana plaćaju *šestinu*, a gospodari da nisu dužni kmetskog poreza plaćat, a ovi opet da nisu dužni gospodarima dohodak kućama nositi[9].

10. Da nikad gospodar samovoljno nemože kmeta sa zemlje dignuti, već ako dokaže na sudu njegovu nevaljaštinu, a u tom slučaju da ima kmetu trošak platiti, što je ovaj potrošio krčeći, sadeći voćke i zgrade načinjajući[10].

11. Beglučenje gospodarima, želimo, da se više nikad neuvodi[11].

12. Prenos vezirah, vojnikah i carskih kapidžiah neka se iz zemaljske kese plaća[12].

13. Opravljanje putovah i mostovah, uvođenje pošte i ostalih potrebitih sriedstvah za promicanje trgovine i zanatah, da se što pria o zemaljskom trošku započme[13].

14. Da se o zemaljskom trošku uvede štamparnica za kristjane[14].

15. Da je slobodno kristjanima grčkog obreda sebi posebi arhiepiskopa i episkope izbirati, koji jezik i običaje zemaljske znadu, a ove za odobrenje vašemu veličanstvu prikazati[15].

16. Slobodno obsluživanje svog vierozakona; uslied toga, da nam je slobodno: stare crkve i monastire popravljati, razširivati i gdie je potrebito iznova graditi; zvona i zvonike imati i javno naše obrede obdržavati[16].

17. Da se pazari s nedielje prenesu na drugi radietni dan[17].

18. Da je slobodno svakoj občini: učionice – škole – zavoditi, učitelje potrebne iz druge zemlje zovnuti, i ovi, da se iz zemalj-

ske kese plaćaju; da je slobodno učenike radi većeg napredka u druge države slati[18].

19. Da bi se i od nas učenici primali u carigradsko učilište *liekarsko i inženirsko* na carski trošak[19].

20. Da možemo dva naša pouzdana čovieka imati, o našem trošku, kod visokog vašeg devleta, koji će naše želje i molbe vama vierno priobćavati, kod državnih sudovah glas imati i državne naredbe nama priobćavati[20].

21. Da se svi činovnici kristjanski i turski iz zemaljske kese plaćaju, da nebi morali od mita i globe živiti[21].

22. Da se *krvarina* ukine, da krv ubijenog ne plaćaju obćine, već sudac neka ubojicu hvata[22].

23. Da se Bosna i Hercegovina opet sjedine pod jednim vezirom: ovo bo u obziru ekonomičkom bilo bi za blagajnu i narod vrlo probitačno[23].

24. Trgovina i zanati, brez obzira na vierozakon neka su svakomu slobodni i pristupni[24]

25. Da se o svim zemaljskim dohodcima i troškovima javno računi vode i narodu priobćivaju[25].

26. Da nam se carske i državne zapoviedi i naredbe pokraj turskoga i bosanskim jezikom priobćuju; jerbo po dosadašnjemu priobćivanju, nikad podpuno nismo znali, šta nam se zapovieda i naređuje[26].

27. Da nam je slobodno sastajati se brez oružja i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim[27].

28. Da nam je slobodno u druge države izvan carstva seliti se[28].

Ovo su naše ponizne želje i molbe, osnovane po načelu jednakosti, koju vaš dobre uspomene otac, i vi njegov vriedni nasljednik, toliko putah javno i svečano obrekoste, al da se izvede

i u život pretvori kod nas u Bosni, neprijatne okolnosti ne dopustiše.

Mi vruće molimo Boga, da takne vaše carsko srdce, te nam se smilujete i više rečene molbe odobrite, koje će carstvo bolje ukriepiti, ako nas toliko robovah pomilujete. Svemogući Bog neka blagoslovi vaše vladanje. Amen.

Na ove "želje i molbe" više hiljadah Vaših podložnikah podpisalo bi se, ali nesmije! Mi smo više putah tamo do vašeg prestolja slali naše ljude, koji su većom stranom od miestnih vezirah poubijani, a mnogi ni danas nesmiju u svoju otačbinu doći zato, što su se usudili vama molbe podnieti ol na njih se podpisati.

*Pisano u Bosni 1. svibnja 1850.*

IZJASNJENJA

1 Po turskomu zakoniku *raja* svi su oni koji u carstvu turskomu žive, a nisu viere Muhamedove, niti su obrezani već okapinu – prepucium – nose. Raja od roba samo u tomu različna je, što je nemože Turčin prodati, u ostalomu sa svim je rob pravi, niti ikakva preimućstva može imati, ni u čemu s Turcima se izjednačiti: "*Raju je bog Turcima poklonio*, da Turčinu izmet – službu – čini", kažu bosanske kadie – sudci.

2 Na sudu kod istog vezira, ako se prije kristjanin s Turčinom, to kristjanin mora izgubiti, jer sve valja osviedočiti sa dva sviedoka, i buduć da kristjanin Turčina nikad ne može naći da ovi protiva svomu bratu svjedoči, a kristjanin *nemože* protiva Turčinu svjedočiti, Turci dakle uviek na sudu imadu pravo, a kristjani krivo! Vezir kaže: *"Jedan Turčin više znade nego hiljada Vlahah"*.

3 *Šura* jest saviet od 6 – 12 ljudih u svakoj nahiji, koji sudbene stvari u družtvu s kadiom razpravljaju. Ovo je uvedeno pria pet godinah, i bilo je određeno, da i kristjani primaju se u te šure; samo u 6 nahijah za niekoje vrieme pozvani su u šuru – brez plaće – al ne da pravice razpravljaju, već obično služili su Turcima vatru na lulu noseći, kavu dodavajući itd. Carska dobra je namiera bila, uvesti ove šure za obuzdanje kadiah, i njihovog samovoljstva, al nama time je gore učinjeno, jer u šuri siede najžešće baše i krvopie naše, koji obično odsuđuju: "*Na dvor! lipovi krste, ovo je zemlja turska, nekuca još ovdie zvono, već se turski ezan uči!*" U ove šure trebalo bi ljude namiestiti poštene, koji bi i u kristjanima poznavali čovieka.

4 Tako bi se mnoga zla pepriečila, koja čine Turci sabirajući danke.

5 Od vezira dođe na nahiu, sad Turci pobroje kuće svoje i kristjanske i tako po broju kuća odvale pola ol dvie trećine na kristjane, budući da kristjanskih kućah gotovo svagdie ima više nego turskih, al koja korist od broja, kad jedan Turčin u Bosni više posieduje zemlje i ostalog imanja nego svi ostali kristjani, a tako i u ostalim obćinama: dvije turske kuće više posieduju nego 200 kristjanskih, ovo se obično može računati.

6 Po hatišerifu od *Gjulhane* svi su stanovnici jednaki, tako se tamo kaže! zašto dakle mi plaćamo harač, a Turci neplaćaju!?

7 Zato su kristjani morali harač plaćati, što nisu vojevali, ako smo dakle jednaki s Turcima, zašto i mi naše carstvo nebi branili? Istina da kristjani nisu vojevali obično, al morali su uviek uz vojsku ići s Turcima, o svom trošku i hrani njima služiti, konje i podvoz dati i još troška za put Turcima dati. *"Ol kosio, ol vodu nosio"* – sve je jedno.

8 Dvostruka je *desetina* u Bosni, nieka mjesta daju caru, a druga bosanskim spahiama, koju car hoće da oduzme spahiama, dobro bi dakle bilo, da se u novcima uzima i za težake i za blagajnu; blagajna ne bi morala tolike subaše plaćati, a težaci bi se oprostili ovih zlikovacah i zulumćarah.

9 Odpria kmet davao je gospodaru u različitim miestima različito: u Posavini i Krajini 6-9, al morao mu je gotovo svaki dan beglučiti, u drugim miestima davali su 3-5, al samo kadkad beglučiti; ovo je bio Tehir-paša ukinuo, zapoviedivši jednako po svoj Bosni, da se od sve-

ga zemaljskog proizvoda treće a od siena polovica daje, a Turci treći dio od poreza da plaćaju, beglučenje da sa svim prestaje, gospodari što je za njih bolje, to su uzeli trećinu i polovicu, al neće da plate poreza, već kmet mora platiti; a dok privuče hranu i sieno gospodarima, gdiegdie i 6 satih treba vući – kud će mu gore beglučenje.

10 Kad jedan kmet okrči njive, nasadi i uredi bašče, ponačinja potrebne zgrade, i već počme štogod na stranu metati, dođe drugi lienčina, te gospodaru pokloni vola, a kadkad i dva, te onoga prvoga odtiera sa svoje zemlje i ovog nastani; ol ako se nikakav kmet drugi nije nametnuo, to gospodar svake godine cieni ga, sad ištući vola sad konja, prieti, da će ga dignuti i drugoga naseliti, kmet tu ucienu mora svake godine plaćati, drugčie valja mu se seliti. Zarad ovog neurednog načina nikomu se nemili krčiti, bašču saditi ol zgrade načinjati, već su im kuće kao vlaške zemunice.

11 Malo pria spomenuli smo, da je *beglučenje* ukinuto, al ga gospodari pod različitim izgovorima uvode opet, prieteći kmetu, da će ga dignuti sa zemlje, ako neposluša.

12 Kuda vezir i drugi poglavari putuju, tuda strašno narod propada i bieži, sa puta uklanjaju kuće, jer ne samo da moraju sve dati, već još aziatički i bijeni biti; poslie toga razreže se na svu zemlju, da je ovoga i onoga dohodak vezira oli kapidžie toliko troška stalo; to se od naroda pokupi i to iđe njima, a ne onim koji su dali podvoz.

13 Sva nastojanja praviteljstva turskoga za Bosnu urediti, dosad su se samo u tomu stajala, kako će veće dohodke primati, al narodu valja pružiti sriedstva, da ovo ima odklen plaćati: jer gdie je mala trgovina, zlo zemljodielje, zanati i fabrike nikakve, kako će odolieti tolikim iziskivanjima? ako ovako uztraje, propast ćemo sa svim.

14 Da je potrebna štamparnica svakomu narodu od toga ne treba ni sumnjati, ako hoće praviteljstvo da napredujemo.

15 Grčke vladike, koje od patrijarha carigradskog zakupljuju eparkie, k nama dolaze: neznajući narodnog jezika ni običajah, šta mogu nama koristiti, da bi i htieli, doisto ništa! Od njih nikakve duhovne pomoći neimamo, već samo, da narod gule, glupost uzdržaju, to im je jedina pastva. Oni se nebrinu za odhranjenjem sveštenstva, njima je sve jedno pop zna li čitati ol nečitati, samo ako ima platiti, odmah

ga zapope, kasnije opet ga ciene, i ako neima više odklen platiti, to ga na krvoločki način izlupa i razpopi. Kanone i svete naše crkve uredbe svojevoljno tlačeći i za novce prodavajući kao Čarovnik Simeon. Jedna od najvećih za nas milosti carskih ta bi bila, kad bi nas ovih nezvanih pastirah oslobodio.

16 Neima primiera u cielom turskom carstvu, da kristjani tako su stiešnjeni u obsluživanju svog vierozakona, kao u Bosni! Mi se nadamo od razumnog turskog praviteljstva, da će nam se u ovomu oblakšati, da i mi možemo Boga pod krovom hvaliti, a ne na sniegu i tvrdoj ciči na dvoru.

17 Žalostno je doisto kad čoviek nedieljnim danom u tišini valja da srdce svoje k Bogu digne, da od 6 danah samo sedmi Bogu posveti, mora najviše raditi, gdie su u nedielju pazari; nadamo se od dobrote carske, da će svoje oko milostivo i oko ove naše želje svrnuti, te zapovieditи nadležnome bosanskome praviteljstvu, da pazare s nedielje u ponedieljak ol u drugi koi dan prenese.

18 Učionice i dobri učitelji svagdie i svakad bili su potrebni, brez nauka neima sreće, neima blagostanja; pravedno je dakle, da nam se dopusti ova želja, te da se zemaljsko poglavarstvo za ovo zauzme.

19 Od svakog naroda učenici primaju se u ova učilišta, iz kojih sposobni službenici izhode, samo mi Bošnjaci, kako nikakve tako ni ove milosti carske neuživamo.

20 Dosad što nam je god car dopuštao, to je dolazilo u ruke naših neprieteljah, koji su uviek znali potrpati i od nas sakriti carske milosti, svrhu načina potrebno je, da dva kristjanska činovnika imademo u Carigradu.

21 Da je i ovo potrebito, svak vidi, jer tko državi služi, neka ga država i uzdržava.

22 Krvarina davala se je dosad pola rođacima ubijenog, a druga polovina pripadala je kadii i muselimu. Danas, kaže vezir: *krvarinu je car ukinuo*; kadia ode ol pošalje momke da izvidi – češ učini – kako je i od koga ubijen, uzme za trud 30 grošah, i šta je čuo i vidio javi veziru. Ovi tad pošalje jednog kavaza svog, da nanovo ubojstvo izvidi, i njemu valja platiti nekoliko 6-12-15 kesah, a kadkad i više; jeda li to nije prava *krvarina*.

[23] Mnogo je lašnje jednog vezira narodu plaćati nego dva. Od toliko stotinah godinah svom Bosnom, pod kojom razumi se i Hercegovina, upravljao je jedan vezir, zašto nebi mogao i sad? Mostarski vezir, premda ni treći dio neima koliko travanjski, to se on upinje i drži dvor sjajan kao i ovi: koliko to narod stoji.

[24] Turci kristjanima neke zanate ne pripuštaju raditi, a ti su saračluk – remenarstvo, tabakluk – kožarstvo, mumluk – sviećarstvo, i ne daju trgovati s robom rumenlinskom: bakal t.j. koji prodaje: med, maslo itd. nemože biti kristjanin.

[25] Da nebi po dosadašnjem običaju narod varali, i s njihovom propasti sebe bogatili.

[26] Kod nas je turski jezik ne samo kod kristjanah nepoznat već i kod istih Turakah, samo po većim varošim po niekoliko Turaka ima, da turski znadu, a manja miesta, nikad točno ne razumiu carske zapoviedi.

[27] Ako carska dobrota smiluje nam se, te ove milosti dopusti nam, to je potrebito, da se možemo sastajati i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim.

[28] Ako nebudemo dostojni carskog pomilovanja, te nam više izložene *želje* i *molbe* neodobri, to barem nek nam dopusti da za korom kruha možemo u druge države ići, da ovdie od gladi i siromaštva neumiremo. – Naše su nevolje mnogo veće nego što bi ih znali opisati. Narod strašno strada i propada. Naše jedino ufanje je Bog pak čestiti car, koji nam pomoći mogu, ako smo zaslužili.

*(Objavljeno kao "Nadostavak" u knjizi: ZEMLJOPIS I POVIESTNICA BOSNE od Slavoljuba Bošnjaka, U Zagrebu, Berzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja. 1851.)*

# Rezolucija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine

(Prvo zasjedanje 25/26. novembra 1943.
u Mrkonjić-Gradu)

Prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine sastali su se pretstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku, s ciljem da na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda u Bosni i Hercegovini donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da urede svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima.

Na svojoj prvoj konferenciji, održanoj 25. i 26. novembra 1943. godine, vijećnici Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, razmatrajući pitanja vanjske i unutarnje politike, donose ove zaključke:

1. Ovogodišnje velike pobjede Crvene armije nad njemačkim fašističkim hordama izmijenile su daljnji tok svjetskog rata. Crvena armija uspjela je u ovoj godini da zada smrtonosan udarac fašističkoj zvijeri na Istočnom frontu, što je znatno približilo pobjedu Saveznika. Udarce Crvene armije protiv fašističkog neprijatelja poduprele su ratne akcije engleskih i američkih trupa u Africi, Sredozemlju i Južnoj Italiji kao i bombardovanje važnih industrijskih centara u Njemačkoj. Borba potlačenih naroda Evrope, u prvom redu oružana borba naših naroda, doprinijela je također slabljenju pozicija fašizma. Sve to zajedno, a u prvom redu pobjede Crvene armije, dovelo je fašističku Njemačku i njene vazale pred katastrofu.

Odnosi među Saveznicima svakim danom su čvršći dok se fašistički blok raspada zbog poraza fašističkih trupa na istočnom frontu i udaraca Saveznika po njemačkim trupama na jugu Evrope. Italija je ispala iz hitlerovskog bloka. Finska, Mađarska, Rumunija i drugi Hitlerovi sateliti brinu brigu kako da se izvuku iz močvare u koju ih je doveo Hitler. Vlastodršci tih zemalja, lakomi na pljačku, nastoje da se izvuku od odgovornosti sad kad je jasno da je Hitlerova propast neizbježna. Raste talas mržnje i negodovanja u svim zemljama Evrope protiv fašističkog porobljivača. Stvoreni su svi uslovi za konačan slom fašizma.

Što već do danas nije došlo do uništenja fašizma krivo je otsustvo drugog fronta u Evropi. Sada, kako izlazi iz govora druga Staljina, drugi front nije daleko. Njegovo otvaranje ubrzaće konačni slom njemačkog fašizma i učiniti kraj raznoraznim kombinacijama reakcionarnih klika, koje podržavaju i bivšu jugoslovensku vladu, kao i neke druge izbjegličke vlade, koje zajedno sa okupatorom vode borbu protiv narodnog ustanka.

Naši narodi u teškoj i krvavoj borbi protiv okupatora, Pavelićevih ustaša, Nedića, Rupnika i četnika Draže Mihailovića stvorili su slavnu Narodno-oslobodilačku vojsku na čelu s vođom naroda Jugoslavije i mudrim Vrhovnim komandantom drugom Titom. Ona je svojom herojskom borbom spasla naše narode od uništenja i udarila čvrste temelje njihovom bratstvu i srećnoj budućnosti. Blagodareći naporima i junaštvu naše slavne vojske, naša domovina postala je važan činilac u borbi protiv fašizma. Ona je podigla u svijetu ugled naših naroda kao nikad do sada. Svojom borbom Narodno-oslobodilačka vojska pomogla je i pomaže kako bratskoj Crvenoj armiji, tako i engleskoj i američkoj vojsci u Africi i Italiji.

U svojoj svetoj narodno-oslobodilačkoj borbi naši narodi su imali najboljeg i najdosljednijeg saveznika u bratskom

Sovjetskom Savezu. Narodi Bosne i Hercegovine ponosni su što se naša vojska bori rame uz rame sa slavnom Crvenom armijom protiv zajedničkog neprijatelja – svojih engleskih i fašističkih varvara. Naši narodi duboko cijene i pomoć američkih saveznika.

Narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Muslimani i Hrvati, s mržnjom i prezirom odbacuju Nedića, Pavelića i druge otvorene sluge okupatora. Oni isto tako s mržnjom odbacuju izdajničku kliku Draže Mihailovića koji, zajedno sa okupatorom više od dvije godine vodi borbu protiv Narodno-oslobodilačke vojske i narodno-oslobodilačkog pokreta. Kao što su ustaške bande krive za nebrojene zločine nad srpskim narodom i najboljim sinovima Muslimana i Hrvata, tako su i bande Draže Mihailovića krive za svoje zločine nad našim narodima, naročito nad Muslimanima, i nad najboljim sinovima srpskog naroda.

2. Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja koje je i dovelo do naše nesreće. Narodi Bosne i Hercegovine kroz vatru narodno-oslobodilačke borbe iskivaju svoje bratstvo, i to bratstvo čuvaće kao najčvršće jamstvo bolje i srećne budućnosti. Razdor i mržnju među našim narodima unosili su tuđinci u našu zemlju od Osmanlija, Mađara i Austrijanaca do današnjih fašističkih zavojevača. Stare političke stranke, kako velikosrpske, tako i Jugoslavenska muslimanska organizacija i reakcioneri su svojom iz Hrvatske seljačke stranke, nisu zbližavali narode, već protivnarodnom politikom produbljivali jaz među njima i sijali mržnju. Netrpeljivost i neslogu iskoristio je njemački okupator i, preko svojih sluga, ustaša i četnika, na mnogim mjestima doveo do međusobnog krvavog istrjebljivanja. Zahvaljujući Komunističkoj partiji, organizatoru narodno-oslobodilačke borbe, narodi Bosne

i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića ostvaruju bratsko jedinstvo u Narodno-oslobodilačkom pokretu koje će dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocjeniju pobjedu u ovoj borbi.

Narodi Bosne i Hercegovine ne žele povratak starog stanja još i zato što oni nisu imali nikakvih demokratskih prava u bivšoj Jugoslaviji i što je Bosna i Hercegovina bila pokrajina koju su ugnjetavala i pljačkala velikosrpska gospoda uz pomoć i zajedno sa reakcionarnim klikama u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i Hrvatskoj seljačkoj stranci.

3. Narodi Bosne i Hercegovine odriču svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih pretstavlja i govori ti njihovo ime. Londonske izbjeglice već dvije godine vode borbu sa svojim ministrom Dražom Mihailovićem protiv Narodno-oslobodilačke vojske, ne birajući sredstva u svojoj izdajničkoj raboti. Takozvana Jugoslovenska vlada u inostranstvu povezala se sa okupatorom, ustašama i Nedićem i odgovorna je za nebrojene zločine počinjene u našoj zemlji. Vezujući se za okupatora, ona nije samo neprijatelj naših naroda i njihove opravdane borbe, već stvarno, i neprijatelj naših saveznika – Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike.

Narodi Bosne i Hercegovine ne mogu preći preko činjenice da su kralj i monarhija centar oko koga se okuplja izbjeglička reakcija koja je organizovala bratoubilački rat u službi okupatora. Kralj je više od dvije godine preko svog ministra Draže Mihailovića i njegovih četnika vodio oružanu borbu protiv Narodno-oslobodilačkog pokreta. U Kraljevo ime četničke bande nanijele su našim narodima teške nesreće, raspirujući bratoubilački rat. Kralj i Monarhija povezali su se u svojoj borbi protiv narodno-oslobodilačkog pokreta svih naroda Jugoslavije s krvavim neprijateljem sveg Slavenstva i naprednog

čovječanstva njemačkim fašizmom. Tako su Kralj i Monarhija ne samo nosilac borbe protiv narodno-oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji nego i neprijatelj naših saveznika.

Narodi Bosne i Hercegovine zbog toga, s pravom traže od Engleske i Amerike da londonskim izdajničkim izbjeglicama i kralju Petru II otkažu svaku podršku.

Ustanak u Bosni i Hercegovini zahvatio je sve krajeve. Više od dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine oslobođeno je od okupatora. Srpske mase, koje sačinjavaju većinu u Narodno-oslobodilačkoj vojsci i koje su dale najviše žrtava, danas stoje odlučno uz Narodno-oslobodilački pokret. Velikosrpska reakcija nije uspjela da ih uvuče u svoje bratoubilačko kolo. Četništvo se raspada, a zavedeni, većinom seljaci, pristupaju Narodno-oslobodilačkom pokretu. Izdajnička velikosrpska politika izgubila je oslonac u srpskim masama.

Muslimanske mase sve više uviđaju da Muslimani mogu izvojevati ravnopravnost i slobodu i osigurati svoj opstanak samo u Narodno-oslobodilačkom pokretu, i danas sve više pristupaju borbi protiv okupatora i njegovih pomagača. Većina vodstva bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije, sa Džaferom Kulenovićem na čelu, koja je prišla okupatoru i ustašama i koja je kriva za stradanja Muslimana kao i Srba, gubi svaki uticaj na muslimanske mase. Sad se javljaju među Muslimanima političke šićardžije koji pokušavaju da zadrže prilaženje Muslimana Narodno-oslobodilačkom pokretu parolom: Muslimani su se jednom prevarili, drugi put ne smiju prenagliti. Masovni prilazak Muslimana Narodno-oslobodilačkom pokretu zbrisaće i te pokušaje muslimanske reakcije da omete bratimljenje Muslimana sa srpskim i hrvatskim narodom i iskoriste ih za svoje sebične ciljeve.

Danas i Hrvati u Bosni i Hercegovini, poučeni primjerom braće Hrvata u Hrvatskoj i Dalmaciji sve više stupaju u redove

Narodno-oslobodilačkog pokreta i tako peru ljagu koju ustaše nanesoše hrvatskom imenu. Pristupanjem u narodno-oslobodilačke redove i jednog dijela prvaka Hrvatske seljačke stranke osjetno je ubrzano odvajanje bosanskih Hrvata od reakcionera iz bivšeg vodstva Hrvatske seljačke stranke s Mačekom na čelu, koji su uzalud pokušavali da zaustave hrvatski narod od borbe, da bi ga kasnije, svojom saradnjom s okupatorom i velikosrpskim klikama u Londonu, pokušali gurnuti u borbu protiv Narodno-oslobodilačkog pokreta.

4. Narodi Bosne i Hercegovine stvaraju u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će biti zajamčena puna ravnopravnost svim njenim narodima. Narodi Bosne i Hercegovine, u zajednici sa drugim narodima Jugoslavije, zajedničkim naporima kroz oružanu borbu za slobodu i nezavisnost, izvojevali su pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji interesima i njih samih i svih naroda Jugoslavije.

Narod Bosne i Hercegovine danas pretstavlja jedino Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja za Bosnu i Hercegovinu i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao vrhovno političko pretstavništvo svih naroda Jugoslavije koje oličava bratstvo naših naroda i njihovu nepokolebljivu volju da izgrade ravnopravnu demokratsku federativnu Jugoslaviju. Narode Bosne i Hercegovine, kao i ostale narode Jugoslavije, može pretstavljati danas u zemlji i pred inostranstvom jedino AVNOJ i vlast koja iz njega proizlazi.

Narodi Bosne i Hercegovine vijekovima su živjeli zajedno, međusobno izmiješani i povezani zajedničkim interesima. Vijekovima je tuđin unosio sukobe i mržnju. Tu politiku mržnje i netrpeljivosti nastavile su u bivšoj Jugoslaviji sve protivnarod-

ne partije. U plamenu narodno-oslobodilačke borbe brišu se tragovi zlosrećne prošlosti i stvara se nerazrušivo bratstvo naroda Bosne i Hercegovine koji više neće dozvoliti da njihova domovina bude predmet borbe velikosrpske, velikohrvatske i muslimanske reakcije oko podjele vlasti.

5. Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko pretstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije.

Na tom putu biće još poteškoća i žrtava, jer naši neprijatelji još nisu uništeni. Zato se pred ZAVNOBIH postavljaju zadaci: da učvršćuje bratstvo naroda Bosne i Hercegovine; da razvije oružanu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, uvodeći nove borce u našu Narodno-oslobodilačku vojsku i ubrzavajući privlačenje u narodno-oslobodilački pokret naročito Muslimana i Hrvata; da, oslanjajući se na narodno-oslobodilačke odbore od seoskih do oblasnih, učvršćuje i proširuje novu narodnu vlast, veliku tekovinu naroda da u još većoj mjeri pomaže Narodno-oslobodilačku vojsku i još uspješnije rješava ekonomska, socijalna, prosvjetna i zdravstvena pitanja.

6. Srbi, Muslimani i Hrvati, čvrsto zbijeni oko ZAVNOBIH-a uprkos svim poteškoćama, nastaviće u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije svoju pravednu i opravdanu borbu do potpunog istjerivanja okupatora iz naše zemlje i uništenja svih njegovih pomagača.

# KRONOTAKSA

**10.000 g. pr. n. e.**

- Paleolitski crtež (Badanj kod Stoca).

**III milenij pr. n. e.**

- Keramička plastika neolitskih grupa (Obre, Butmir...).

**II-I milenij pr. n. e.**

- Stvaranje većih teritorijalno-političkih "ilirskih" zajednica.
- Kultura željeznoga doba: gradinska i sojenička naselja, grobovi pod tumulima.
- Brončana kultna kolica s Glasinca.
- Nakit (Sanski Most, Jezerine, Ribić...).
- Japodski reljefi na sarkofazima i urnama.
- Umbro-etrurski natpis na zemljanoj posudi (Pod, Bugojno, V-IV st.).
- Provala Kelta u IV-III st.

**V-I st. pr. n. e.**

- Grčka kolonizacija jadranskih otoka i obale.
- Prodor helenizma (Hercegovina); žarište helenističke kulture u Ošanićima.
- Gradska arhitektura, kiklopski zidovi, skulptura, keramika, juvelirska plastika, grčko pismo.
- 229-33. godine rimska osvajanja Ilirika.

**I-IV stoljeće**

- Širenje antičke civilizacije.
- 6-9. godine ustanak ilirskih plemena, *Bellum batonianum*; definitivna uspostava rimske vlasti.
- 14-20. godine postavljanje cestovne mreže u Iliriku.
- Izgradnja naselja, vojnih utvrda, rezidencija, termalnih izvora, rudnika.

- Arhitektura i skulptura: Gradac kod Posušja, Šipovo, Sovići kod Gruda, Mogorjelo, Breza, Zenica...
- Mozaici: Stolac, Ilidža...
- Stvaranje iliro-romanskoga etničkog amalgama.

**IV-VII stoljeće**

- Podjela Rimskoga Carstva na Istočno i Zapadno 395. godine; raspad Zapadnoga 476. godine.
- Ilirik pod Istočnim Gotima 480-535. godine, zatim pod Istočnim Rimskim Carstvom do prvih godina VII stoljeća.
- Razdoblje kasne antike – ranoga kršćanstva.
- Mješavina kultova u duhovnom životu.
- Mitraizam – kršćanstvo.
- Mitraistička skulptura i reljef (Konjic, Jajce...).
- Ranokršćanske bazilike i reljefna plastika (Zenica, Dabravine kod Breze, Lepenica, Klobuk, Žitomislići, Potoci, Cim, Blagaj na Sani...).

**VII-IX stoljeće**

- Doseljavanje Slavena (osvojenje Salone 614. godine).
- Amalgamiranje slavenskoga i paleobalkanskoga (iliroromanskoga) sloja.
- Rani oblici plemensko-teritorijalnih organizacija.
- Ponovna kristijanizacija
- Nakit iz grobova (Grborezi kod Livna, Čipuljić, Višići, Buško blato...).
- Tragovi kulturnih veza s karolinškim svijetom – fragmenti crkvene gradnje (oltarske pregrade i ciboriji iz Rapovina, Vrbe, Vrutaka...).

**X-XI stoljeće**

- Začeci feudalne bosanske politogeneze, između Ugarske i Bizanta, te hrvatskih i srpskih suvereniteta.
- Spomen Bosne u djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio* 948. godine
- Polialfabetizam: glagoljica, ćirilica (Humačka ploča iz X-XI stoljeća).

- Kamena plastika: reljef Bogorodice s Isusom (Vidoštak), pluteji (Radaslije, Carevac).

**XII-XIII stoljeće**

- Političko-teritorijalno učvršćenje i kulturni zamah za bana Kulina (1180-1204).
- Politička i kulturna regresija nakon Kulinove vladavine.
- Kulinova povelja Dubrovčanima 1189.
- Miroslavljevo evanđelje
- Romanička plastika: Rogačići, Carevo Polje, Sarajevo, Kreševo, Mujdžići, Zavala.
- Počeci umjetnosti stećaka
- Prvi dolazak franjevaca u Bosnu 1291. godine.

**XIV-XV stoljeće**

- Političko-teritorijalni rast Bosne za bana Stjepana II Kotromanića (1322-1353. godine) i Tvrtka I (1353-1377. ban, 1377-1391. kralj).
- Izgradnja tvrđava i gradova.
- Razvoj trgovine i rudarstva (dolazak saskih rudara).
- Osnivanje franjevačke Bosanske vikarije 1340.
- Slabljenje kraljevske vlasti nakon Tvrtka I; sukobi oblasnih gospodara.
- Prve tvrđave u turskim rukama 1432. godine.
- Duhovni mozaik: Crkva bosanska, katolicizam, pravoslavlje; infiltracija islama od prve polovice XV stoljeća.
- Procvat srednjovjekovne kulture: zlatni vijek umjetnosti stećaka; prepisivačka i minijaturistička umjetnost; fortifikacijska i gradska arhitektura; umjetničko zanatstvo.
- 1463. godine invazija Osmanlija pod Mehmedom II.
- 1463. godine ostaci Bosne; Jajačka i Srebrenička banovina.
- 1528. godine definitivan pad Jajca pod Turke.
- 1592. godine pad Bihaća – cijela današnja Bosna i Hercegovina u sastavu Osmanskoga Carstva.

**XVI-XVII stoljeće**

- Ekspanzija Osmanlija na sjever: Hrvatska, Ugarska.

- Ekonomska i politička stabilnost; razvoj gradskih naselja.
- Profiliranje multicivilizacijskoga mozaika: muslimansko-orijentalni, katoličko-hrvatski, pravoslavno-srpski, židovsko-sefardski kulturni kontekst.
- Orijentalno-islamska urbanizacija i arhitektura; graditeljska remek-djela (džamije, medrese, nadgrobni spomenici, mostovi, bezistani, hamami, karavansaraji, sahat-kule); kaligrafija; književnost na orijentalnim jezicima; islamsko školstvo.
- Književno i duhovno-pastoralno djelovanje franjevaca; slikarstvo zapadnoevropskoga tipa; relativno stabilan građansko-trgovački sloj bosanskih katolika.
- Postbizantsko fresko-slikarstvo i ikonopis u pravoslavnom krugu; prepisivačka djelatnost; goraždanska štamparija 1519-1523.
- Židovsko-sefardski milje: njegovanje tradicije donesene iz Španjolske; pismenost (hebrejski i ladino); iluminirani rukopisi (Hagada iz XIII-XIV stoljeća).
- Procvat umjetničkoga zanatstva.

**XVIII stoljeće**

- Dekadencija Osmanskoga Carstva.
- Poraz Turaka pod Bečom 1683. godine, povlačenje iz prekosavskih krajeva; Bosna – granična pokrajina Carstva prema Evropi i Zapadu.
- Anarhija i bezakonje spahija i janjičara; sve gori položaj kršćanske raje i siromašnih muslimanskih slojeva.
- Prestanak velikih graditeljskih poduhvata u okviru islamsko-orijentalnoga graditeljstva; zamiranje kulturnih procesa u svim etno-konfesionalnim sredinama.
- Veliki egzodus franjevaca i katoličkoga svijeta nakon provale Eugena Savojskoga 1697. godine u Sarajevo; ostaju samo tri franjevačka samostana: Kraljeva Sutjeska, Kreševo i Fojnica; propadanje građansko-trgovačkog katoličkog sloja.
- Turske vlasti ukidaju Pećku Patrijaršiju 1766. godine; sve važnije položaje u Srpskoj pravoslavnoj crkvi od

tada zauzima grčki kler; narod biva prepušten duhovno-kulturnoj stagnaciji.

- Manifestacija pučkoga genija: narodna pjesma i drugi oblici narodne umjetnosti.

**XIX stoljeće**

- Pokušaji Porte da stabilizira Carstvo; reforme 1839. godine; pobune protiv reformi.
- Autonomistički antireformski pokret muslimanskih feudalaca; pobuna Husein-kapetana Gradaščevića 1831. godine.
- Pobune kršćanske raje.
- Krvava pacifikacija muslimanskih pobunjenika: Omer-paša Latas 1850-1852. godine.
- Pokušaji modernizacije za vezira Topal Osman-paše 1861-1868.
- Odjeci južnoslavenskih pokreta za nacionalnu i kulturnu emancipaciju.
- Novi tip kulturne akcije – sekularizirano spisateljstvo i književnost (Ivan Frano Jukić, Grgo Martić, Vaso Pelagić, Mehmed Šaćir Kurtćehajić...).
- Začeci svjetovnoga slikarstva.

**1875-1878. godine**

- Bosanskohercegovački ustanak

**1878-1918. godine**

- Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine (1908 – aneksija).
- Začeci moderne industrije i trgovine.
- Etabliranje evropskih oblika civilizacije.
- Razvoj štampe i publicistike.
- Zanimanje za kulturnu historiju; osnivanje Zemaljskoga muzeja u Sarajevu 1888. godine.
- Mješavina stilova u arhitekturi: neoromanika, neogotika, neorenesansa, "maurski stil", bečka secesija.
- Prva generacija domaćih slikara s evropskim školovanjem.

- 1881. godine uspostavljanje redovite crkvene katoličke hijerarhije; početak napetosti između biskupa i franjevaca.
- 1914-1918. godine Prvi svjetski rat.

**1918-1941. godine**

- Osnivanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija).
- Stagnacija u kulturnoj i u svim drugim oblastima života.
- Profiliranje pripovjedačkog opusa Ive Andrića.
- Ulazak Isaka Samokovlije u književnost.
- Najava novih slikarskih osobnosti: Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Branko Šotra, Danijel Ozmo...
- 1939. sporazumom Cvetković-Maček Bosna i Hercegovina podijeljena između Banovine Hrvatske i "ostatka srpskih zemalja".

**1941-1945. godine**

- Bosna i Hercegovina pripojena kvislinškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj; Drugi svjetski rat.

**1945-1966. godine**

- Razdoblje kolonijalnog položaja Bosne i Hercegovine u centralističkoj Jugoslaviji; unitaristički model u kulturi; srbizacija jezika u javnoj upotrebi i u medijima.
- Početno oživljavanje znanstveno-istraživačkog interesa za antičku i medijevalnu povijest i arheologiju.
- 1961. Ivo Andrić dobija Nobelovu nagradu za književnost.

**1966-1992. godine**

- Razdoblje jačanja republičke autonomije u federalnoj Jugoslaviji; formiranje važnih kulturnih, prosvjetno-obrazovnih i medijskih institucija (Akademija nauka i umjetnosti BiH, fakulteti, Televizija Sarajevo...).
- Izgradnja 3.000 km asfaltnih putova.
- 1966. roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića, pjesme *Kameni spavač* Maka Dizdara.
- 1984. Zimska olimpijada u Sarajevu.
- 1990. prvi demokratski izbori: pobjeđuju nacionalne

stranke: bošnjačka Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka i Hrvatska demokratska zajednica.

**1992-1995. godine**

- Referendum za neovisnost Bosne i Hercegovine 29. veljače/1. ožujka 1992; potvrdno se izjasnilo skoro 64% glasača.
- Tokom ožujka i u travnju 1992. oružane jedinice SDS-a i JNA počinju rat u raznim dijelovima BiH; 6. travnja zatvaraju i svakodnevnom topovskom, minobacačkom i snajperskom vatrom počinju tući Sarajevo.
- JNA, kasnije srpska vojska, vrši zločine velikih razmjera, osobito u istočnoj Bosni, Podrinju i sanskom kraju.
- 1993-1994. rat između Hrvatskog vijeća obrane i Armije BiH.
- 18. ožujka 1994. potpisani Vašingtonski sporazumi, koji donose prekid rata između HVO-a i Armije BiH i osnivanje Federacije Bosne i Hercegovine.
- Studeni 1995 – mirovni pregovori u Daytonu (Ohio), koji su potpisani 14. prosinca u Parizu.

# Pogovor

*Ammiel Alcalay*

Jedan od ironičnijih i nesretnijih nusproizvoda rata u eri mas-medija jeste to što rat prečesto biva jedinim kanalom preko kojega možemo steći neku predstavu o naizgled dalekim ili dotad nepoznatim kulturama. Iako je rat protiv Bosne u početku vodila medijska mašina kojom se upravljalo iz Beograda, sva moć i tehnologija novinarskih resursa zapadnog svijeta nedugo potom koncentrirana je na dio svijeta o kojem su rijetki imali bilo kakvu pravu predstavu ili saznanje. Opseg, temeljitost i kvaliteta izvještaja o Bosni iz mnogih su razloga, naročito u američkom kontekstu (iako u nešto manjoj mjeri i u Evropi), bili sasvim iznenađujući, usprkos brojnim pogrešnim predstavama koje su se nešto duže zadržavale. Istovremeno, dok je prije rata bilo izuzetno teško, ukoliko ne i nemoguće, prevoditi djela iz Bosne, u periodu nakon rata kritična masa prevedenih tekstova našla je svoj put do engleskog jezika, što također donekle iznenađuje. Uostalom, ako pogledamo neke od značajnijih sukoba u periodu nakon Drugoga svjetskog rata – Vijetnam, Zaljevski rat ili Alžir (kako danas tako i u vrijeme borbe protiv kolonijalizma) – vidjet ćemo da se

tek mali dio vijetnamske, iračke ili alžirske kulture probio do anglofonskog svijeta.

U ovom smislu o Bosni sada znamo više nego o mnogim drugim mjestima o kojima bismo trebali imati barem neka saznanja. Pa ipak, kada se susretnemo s djelom Ivana Lovrenovića, odmah se suočimo s takvom dubinom znanja i integritetom pristupa, koji nas natjera da shvatimo koliko malo ustvari znamo o višestrukoj i palimpsestnoj historiji Bosne. Beskompromisno djelo pjesnika, romansijera, esejista i novinara Lovrenovića gotovo je antiteza onome što se općenito smatra "argumentiranim" intelektualnim diskursom. Njegova žestoko lokalna erudicija ide do najdubljih korijena veze između jezika i mjesta, istovremeno prenoseći shvaćanje da nijedna ljudska kultura nikada ne može biti zaista "strana" ostalim ljudima.

Pa ipak, Lovrenovićevo shvaćanje ljudske prirode nikada nije nostalgično niti reduktivno, pošto je on konstantno i akutno svjestan onog barbarizma kojeg su samo ljudi u stanju počiniti. U jednoj drugoj knjizi, sasvim drugačijeg tona, *Ex tenebris: Sarajevski dnevnik* (1994.), Lovrenović piše:

> Moralni komoditet – to je oznaka moderne Evrope i svijeta, možda i kao vrhunsko dostignuće – zašto ne i cilj? – ovako zasnovane tehonološke i konzumentske civilizacije kakva je zapadna na kraju XX i na prelasku u XXI stoljeće. Doista, kada čovjek promisli, u brzom panoramskom preletu, kroza što je Evropa prošla samo u posljednje dvije tisuće godina, ili samo u posljednje dvije stotine godina, od pariških giljotina, francusko-austrijsko-njemačko-rusko-turskih klanja, krvavih revolucija, svjetskih ratova, hitlerizma i staljinizma, aušvica i gulaga – ta, ona je ovih godina tek uhvatila povijesnu sekundu vremena da dremne, da odahne od užasne stvarnosti i od još

užasnije potrebe da bude *moralno budna*. Koji je to strašni napor – biti stalno moralno budan, imati stalnu uključenu, nemirnu, savjest! Evropa je, dakle, taman uhvatila čas blažene predanosti idili prosperiteta, blagostanja, bajci demokracije, kad: balkanska klaonica! Možete li samo zamisliti kako nas – sve zajedno, sve zajedno, bez zavaravanja! – mrze po evropskim kabinetima! Kako im je bespovratno, nemilosrdno, kako zločinački i neodgovorno pokvaren san!... Nema li u toj mržnji možda za nijansu više srdžbe na žrtvu nego na koljače (čak i bez obzira na to što se vrlo dobro zna tko je jedno, a tko drugo)! Jer, što ste nam to, dovraga, imali prirеđivati! A ako već jeste, što vaši refleksi nisu bili budni, refleksi moguće žrtve, a ne da sad, glupo-nevino preklana vrata upirete svoj napol vapijući, napol optužujući pogled ovamo, u naš svijet u kojemu se klanjem vratova više ne bavimo... I uopće, što će nam čitav taj krvavi, morbidni cirkus? Zločinci, žrtve, masovni grobovi, logori, glad, bolest, ljudi sa zavežljajem, rijeke ljudi sa zavežljajem, izbezumljena djeca?... Što bismo imali od stopostotne solidarizacije sa žrtvom i od stopostotne osude koljača?

U svijetu koji je naizgled povezan slikama globalnog kapitalizma što čine da se ljudi dobro osjećaju i u kojima su svi jednako različiti ali isti, Lovrenović definira jedan novi humanizam koji se nikada ne spušta na nivo jeftinih floskula selektivnog liberalizma, u kojima politika postaje pomodna poruka.

Nakon što je Evropa pristala dopustiti da se desi destrukcija Bosne, nemoguće je previše naglasiti značaj ovog elementa. Štaviše, veća homogenost intelektualnog diskursa kao rezultat akademske migracije između Evrope i Amerike, te gotovo potpuna pobjeda teorije bez aktivne politike, Lovrenovićevo djelo čini sve urgentnijim i relevantnijim. Kao i u slučaju velikog broja intelektualaca izvan okrilja akademskih kalupa i

modela, Lovrenovićeva karijera obuhvaća mnoge vidove plodnog kulturnog i javnog života. Autor više od deset knjiga, Lovrenović je radio i kao glavni urednik u „Svjetlosti", jednoj od najboljih izdavačkih kuća u Evropi prije rata. Radio je i dalje radi kao novinar, a istovremeno je aktivan i u ustanovljavanju i promoviranju raznolikog spektra kulturnih i političkih projekata. S obzirom na poslijeratni nivo političkog i intelektualnog konformizma, kao i smrt i migraciju tolikog broja značajnih bosanskih intelektualaca, ne mogu se potcijeniti njegova prisutnost i primjer u Sarajevu.

Nije ni potrebno isticati da svaki prijevod Lovrenovićevog djela stiže itekako prekasno. Usprkos mnogim dobrim knjigama o Bosni, ništa se ne može usporediti s *Unutarnjom zemljom*. Iako nas na trenutke možda podsjeća na Claudija Magrisa ili Amina Maaloufa, Lovrenovićev stil predstavlja jedinstvenu i nevjerojatno zgusnutu mješavinu geografije, politike, historije, kulture i poetike. Trajna snaga ove mješavine proizlazi iz njegovog dubokog osjećaja da jedan narod može posjedovati nagomilano iskustvo jednog mjesta i da ono može biti sadržano u njegovim građevinama, knjigama, muzici i jeziku, te da se taj kompleksni amalgam mora prenijeti u svemu njegovom bogatstvu.

Veliki gvajanski romansijer Wilson Harris govori o "nejednakostima koje gaje jednostrane tradicije" a koje bivaju utisnute u narative kao "nepravde". Govoreći o Danteu, Harris piše:

> Možda se sjećate kako je Virgilije, koji se trudio i Dantea proveo kroz Pakao i Čistilište, nepravedno isključen iz Raja. On je smatran poganinom jer je živio u predkršćansko doba. U kojoj mjeri je takav Raj jednostran? Zar mu nije potreban duboki, re-vizionaran zamah za jezični okvir u kojem je napravljen? Kada se u tradicijama zadrže takve duboko ukorijenjene nejednakosti, Duša same tradicije postaje siroče. Ona pati od

kozmičke napuštenosti jer gaji apsolute koji nepomirljivo polariziraju čovječanstvo. Ukoliko takvi apsoluti ne mogu dati partikularitete u okviru pluralnih maski koje same sebe propituju, Duša se otcjepljuje i može izgubiti svoju sposobnost da, s najdubljom kreativnošću, arbitrira između podjela u čovječanstvu.

U labirintu naslijeđenih pretpostavki, namjernih manipulacija i groteskних mitologija koje Bosna sada predstavlja, nikada nam nije bio potrebniji vodič za arbitriranje između ovih ranjavajućih i izranjavanih podjela. Ipak, uprkos tome što je toliko toga izbrisano, Bosna još uvijek predstavlja jedno mjesto i jedan narod koji otjelovljuje ljudski, geografski, historijski i kulturni pluralitet na načine koje drugi narodi i mjesta tek počinju shvaćati. Igrajući ulogu našeg vodiča, Ivan Lovrenović nas nikad ne napušta i cijelim putem nas drži za ruku dok lutamo kroz mjesta poganskih obreda, sinagoge, crkve, džamije i biblioteke u plamenu, mjesta koja nam – ma kako lijepa ili strašna bila – nikada nisu nepoznata.

S engleskoga Milena Marić

**Ammiel Alcalay** (1956), pjesnik, prevodilac, kritičar i znanstvenik. Bavi se bliskoistočnom, balkanskom i sefardskom kulturom sa širokim spektrom tema – od dijaspore, sjećanja i modernizma, do svetih tekstova. Na Queens Collegeu u New Yorku predstojnik je Odsjeka za klasične, bliskoistočne i azijske jezike i kulture, a na City University of New York predaje na studiju medievistike. Autor je znamenite kulturološke studije *After Jews and Arabs: remaking Levantine culture* (1993), proze *The Cairo Notebooks* (1993), antologije *Keys to the Garden: new Israeli writing* (1996), zbirke eseja *Memories of our Future* (San Francisco 1999), knjige pjesama *From the warring factions* (2002). Preveo je na engleski *Sarajevo: Ratni dnevnik* (1994) Zlatka Dizdarevića, *Sarajevske portrete* (1995), *Deseti krug pakla* (1996) Rezaka Hukanovića, *Sarajevo Blues* (1998) i *Devet Aleksandrija* (2003) Semezdina Mehmedinovića.

## Bibliografska bilješka

Ovo izdanje *Unutarnje zemlje* autor je pomno pregledao, redigirao, te znatno izmijenio i nadopunio, do mjere u kojoj ga je moguće smatrati novom verzijom knjige.

Prvobitni tekst, iz kojega su se razvila sva kasnija izdanja ove knjige, bio je napisan za ilustriranu monografiju *Bosna i Hercegovina* (Sarajevo-Beograd 1980, Sarajevo 1982), koja je objavljena i na nekoliko stranih jezika (francuski, španjolski, ruski, engleski, njemački, arapski). Proširena, tematski upotpunjena i zaokružena, knjiga je potom izašla u dva izdanja pod naslovom *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni* (Sarajevo 1989, 1990). Sadržavala je slijedeći autorov kratki proslov:

### *Riječ prije*

Bosna je zagonetka. Na onaj način na koji je i čovjek zagonetka – sam sebi, svaki pojedini. Kao što je, uostalom, sva zemlja pod nebeskim svodom – Bosna, to jest zagonetka.

Sa svim svojim otkrivenim licima i tajnim naslagama, svojim lijepim i mračnim čudima, Bosna je i nešto više i teže: labirint. Put u labirint put je saznanja, otkrića, obasjanja, pa je i cijena velika – često se plaća izgubljenošću. Jedino pouzdano sredstvo – apsolutno budan i otvoren duh.

Onako kako duh nikad nije konačno budan i otvoren, ni labirint se nikad ne predaje konačno. Jednom, na jedan način

odgonetnut, on se u drugom, drukčijem navratu opet pokazuje kao tajna.

Sve je, dakle, u putovanju. Spiralnom, ponovnom.

Ishodi mogu biti različiti; to i jest jedan od najljepših darova ovoga labirinta. Knjiga koja se ovdje otvara nije ishod, ona je samo jedan od mogućih početaka putovanja. Viđenje koje ona nudi lično je, čak možda i previše lično, ali, nadam se, ne na način proizvoljnosti, nego na način vlastitoga uvida stvaranoga u igri nadnošenja nad historiju i traženja odgovora od nje.

Ako je ona, uopće, sposobna za odgovore?

Pod istim naslovom, *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni*, knjigu je objavio austrijski izdavač Lojze Wieser u ediciji Bosanska biblioteka (Klagenfurt 1994). Ovo izdanje ima dva dodatka: intervju *U labirintima Bosne i Hercegovine* što ga je s autorom pravio Darko Hudelist za zagrebački časopis *Erasmus* (br. 2, 1993), te kratki esej *Bosanski memento*, objavljen također u *Erasmusu* (br. 3, 1993).

Pod naslovom *A régi Bosznia* knjiga je u prijevodu Viktorije Radics na madžarski jezik objavljena u Bratislavi 1995.

Zahvaljujući ustrajnom nagovaranju i neposustalom povjerenju Nenada Popovića, autor je u godinama privremenoga ratnog boravka u Zagrebu obavio temeljitu preradu, dopunu i kronološko ažuriranje knjige, koja je u izdanju *Durieuxa* objavljena pod novim naslovom *Unutarnja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine* (Zagreb 1998, 1999).

*Durieuxovo* izdanje preuzeo je *Folio Verlag* i objavio u dva izdanja u njemačkom prijevodu Klausa Detlefa Olofa pod naslovom *Bosnien und Herzegowina. Eine Kulturgeschichte* (Bozen Wien, 1998, 1999).

Pod naslovom *Bosna a Hercegovina. Krátky pr□ehled kulturní historie* knjiga je objavljena u češkom prijevodu Jeronyma Br□ezine (Praha, 2000).

Englesko-američko izdanje pod naslovom *Bosnia. A cultural History* (London – New York, 2001), u prijevodu Sonje Wild Bićanić i uz redakturu Quintina Hoarea, objavio je *Saqi Books* u suradnji s Bosanskim institutom iz Londona, u suizdavaštvu s New York University Pressom. Predgovor za to izdanje napisao je Ammiel Alcalay.

Za treće izdanje (Zagreb 2004) autor je mjestimično redigirao i nadopunio tekst, dodao umjesto predgovora fragmente eseja *Glasovi sarajevske noći*, te uvrstio *Bibliografsku bilješku*. Također, uvršten je prijevod pogovora Ammiela Alcalayja iz engleskoga izdanja.

# LITERATURA


ANDRIĆ, Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Beograd 1982.

ANĐELIĆ, Pavao, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973.

ANĐELIĆ, Pavao, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

ANĐELIĆ, Pavao, *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1982.

ALIČIĆ, Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996.

BABINGER, Franc, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Novi Sad 1968.

BAHTIN, Mihail, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse,* Beograd 1978.

BALIĆ, Smail, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta,* Beč 1973.

BALTIĆ, Jako, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo 2003.

BARUN, Anđelko, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo 2003.

BASLER, Đuro, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

BAŠAGIĆ, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti,* Sarajevo 1912.

BAŠAGIĆ, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini,* Zagreb 1931.

BATINIĆ, Mijo Vjenceslav, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka,* Zagreb 1881.

BENAC, Alojz, *Stećci,* Beograd 1967.

BENIĆ, Bono, *Ljetopis sutješkog samostana,* Sarajevo 1979.

BENZ, Ernst, *Duh i život istočne Crkve,* Sarajevo 1991.

BEŠLAGIĆ, Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1978.

BEŠLAGIĆ, Šefik, *Stećci – kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971.

BIRNBAUM, Marianna D., *Dugo putovanje Gracije Mendes,* Zagreb 2006.

BOGDANOVIĆ, Marijan, *Ljetopis kreševskog samostana,* Sarajevo 1984.

BOGIĆEVIĆ, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1975.

BOJANOVSKI, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba,* Sarajevo 1988.

BOJANOVSKI, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Sarajevo 1974.

BORDEAUX, Albert, *La Bosnie populaire,* Paris 1903.

*Bosanskohercegovačka književna hrestomatija I-III,* Sarajevo 1974.

BURKE, Peter, *Što je kulturalna povijest?,* Zagreb 2006.

ČELIĆ, Džemal, MUJEZINOVIĆ, Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1969.

ČOVIĆ, Borivoj, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo 1980.

ĆEHAJIĆ, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama,* Sarajevo 1986.

ĆIRKOVIĆ, Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964.

Ćirković, Sima, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd 2004.

ĆORIĆ, Boris, *Ogled o Ivanu Franji Jukiću (u: Ivan Franjo Jukić, Sabrana djela*, Sarajevo 1973, knjiga 3.)

ĆOROVIĆ, Vladimir, *Bosna i Hercegovina,* Beograd 1925.

ĆOŠKOVIĆ, Pejo, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.

DERETIĆ, Jovan, *Istorija srpske književnosti,* Beograd 1983.

DELUMEAU, Jean, *Katolicizam između Lutera i Voltera*, Novi Sad 1993.

DELUMEAU, Jean, *Nastanak i učvršćenje reformacije*, Novi Sad, 1998.

DELUMEAU, Jean, *Strah na Zapadu (XIV-XVIII vek)*, Vrnjačka Banja 1982.

DOKLESTIĆ, Ljubiša, *Stjepan Verković (1821-1894)*, Zagreb 2007.

DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub, *Krstjani i jeretička crkva bosanska,* Beograd 1987.

*Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (Anto Babić, Desanka Kovačević-Kojić, Sima Ćirković), Sarajevo 1987.

DŽAJA, Srećko M., *Katolici u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb 1971.

DŽAJA, Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1992.

DŽAJA, Srećko M., *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar 2002.

DŽAJA, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991), s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2004.

ĐAKOVIĆ, Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata,* Zagreb 1985.

EKMEČIĆ, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878,* Sarajevo 1960.

ESSER, Kajetan, *Pregled povijesti franjevačkog reda,* Sarajevo 1972.

FILIPOVIĆ, Nedim, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini,* Tešanj 2005, Sarajevo 2008.

FILIPOVIĆ, Nedim, *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2007.

FILIPOVIĆ, Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin,* Sarajevo 1971.

FRANZEN, August, Pregled povijesti Crkve, Zagreb 1993.

GAVAZZI, Milovan, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja,* Zagreb 1939.

GAVRAN, Ignacije, *Lucerna lucens? (Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima),* Visoko 1978.

Geary, Patrik, *Mit o nacijama – srednjovjekovno poreklo Evrope,* Novi Sad 2007.

GEORGIJEVIĆ, Krešimir, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni,* Zagreb 1969.

GILJFERDING, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji,* Sarajevo 1972.

GJURGJEVIĆ, Martin, *Memoari sa Balkana (1858-1878),* Sarajevo 1997.

HADROVICS, Laszlo, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću,* Zagreb 2000.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed, *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana,* Sarajevo 1974.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću,* Sarajevo 2004.

HAMMER, Joseph von, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva I-III,* Zagreb 1979.

HANGI, Antun, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1906.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. – Doba utemeljenja,* Zagreb 2007.

HELER, Agnes, *Teorija istorije*, Beograd 1984.

HERCIGONJA, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 1994.

HOBSBAWM, Eric, RANGER, Terence (uredili), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002.

HUIZINGA, Johan, *Jesen srednjeg vijeka,* Zagreb 1964.

IMAMOVIĆ, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976.

*Islamska kultura,* "Izraz", Sarajevo, oktobar 1973, XVII, broj 10.

*Istorija Jugoslavije* (Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer), Beograd 1972.

JELENIĆ, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci* I-II, Zagreb 1912, 1915.

JUKIĆ, Ivan Franjo, *Sabrana djela,* Sarajevo 1973.

KAJMAKOVIĆ, Zdravko, *Georgije Mitrofanović*, Sarajevo 1977.

KAJMAKOVIĆ, Zdravko, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1971.

KAMBEROVIĆ, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb-Sarajevo 2003.

KAPIDŽIĆ, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba,* Sarajevo 2001.

KARAMATIĆ, Marko, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.*, Sarajevo 1992.

KARAULAC, Miroslav (izbor, prevod i predgovor), *Priče francuskih putnika sa puta po otomanskoj Bosni*, Novi Sad 1998.

KAŠIĆ, Bartol, *Autobiografija isusovca Bartola Kašića*, Zagreb 2006.

*Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993.

KECMANOVIĆ, Ilija, *Barišićeva afera,* Sarajevo 1954.

KECMANOVIĆ, Ilija, *Ivo Franjo Jukić*, Beograd 1963.

KLAIĆ, Nada, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

KLAIĆ, Vjekoslav, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.

KLAIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1974.

KNEŽEVIĆ, Anto, *Carsko-turski Namjestnici u Bosni-Ercegovini*, Zagreb 1882.

KOLINGVUD, Robin Dž., *Ideja istorije*, Sarajevo 1986.

KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.

KOVAČIĆ, Anto, *Bibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo 1991.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1961.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.

*Kulturna istorija Bosne i Hercegovine* (Alojz Benac, Đuro Basler, Borivoj Čović, Esad Pašalić, Nada Miletić, Pavao Anđelić), drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo 1984.

KURIPEŠIĆ, Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumuniju 1530*, Sarajevo 1950.

LASTRIĆ, Filip, *Pregled starina bosanske provincije*, Sarajevo 1977.

LAŠVANIN, Nikola, *Ljetopis*, Sarajevo 1981.

LE GOFF, Jacques, *Srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974.

LEŠIĆ, Zdenko, *Pripovjedačka Bosna*, Sarajevo 1991.

LEVY, Moritz, *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku*, Klagenfurt 1996.

LOPAŠIĆ, Radoslav, *Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopis i mjestopisne crtice*, Zagreb 1890.

LOPEZ, Roberto, *Rođenje Evrope*, Zagreb 1978.

LOVRENOVIĆ, Dubravko, *Na klizištu povijesti: Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Sarajevo 2006.

LOVRENOVIĆ, Dubravko, *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo 2008.

LOVRENOVIĆ, Dubravko, *Stećci*, Sarajevo 2008.

LOVRENOVIĆ, Dubravko, *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjevjekovnoj Bosni*, Sedam stoljeća bosanskih franjevaca, zbornik, Samobor 1994.

MALCOLM, Noel, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995.

MANDIĆ, Dominik, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967.

MANDIĆ, Dominik, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968.

MARIĆ, Zdravko, *Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... (2. St. . E.)*, GZM, Nova serija, sveska XXXIII (1978), Arheologija, Sarajevo 1979.

MARTIĆ, Grgo, *Zapamćenja*, Zagreb 1906.

MAZOWER, Mark, *Balkan. Kratka povijest*, Zagreb 2003.

MATUZ, Josef, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992.

MAZALIĆ, Đoko, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine, Sarajevo 1957.

MAZALIĆ, Đoko, *Leksikon umjetnika*, Sarajevo 1967.

Milošević, Ante, *Stećci i Vlasi*, Split 1991.

MRGIĆ-RADOJČIĆ, Jelena, *Donji kraji – krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd 2002.

NEZIROVIĆ, Muhamed, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo 1992.

POPOVIĆ, Miodrag, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1976.

*Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Sarajevo 1979.

*Praistorija jugoslavenskih zemalja* I-V, Sarajevo 1987.

PRAŠEK-CAŁCZYŃSKA, Bronisława, *Memoari jedne liječnice*, Zagreb 1997.

RAČKI, Franjo, *Bogumili i patareni*, Zagreb 1869.

RAUKAR, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997.

REDŽIĆ, Enver, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000.

RIZVIĆ, Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I-II*, Sarajevo 1973.

*Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica 1973.

RUNCIMAN, Steven, *Pad Carigrada 1453*, Beograd 2008.

SAID, Edward W., *Orijentalizam*, Zagreb 1999.

SCHIMMEL, Annemarie, *Odgonetanje Božijih znakova. Fenomenološki pristup islamu*, Sarajevo 2001.

SKARIĆ, Vladislav, *Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1918.

SMAILOVIĆ, Ismet, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977.

*Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, drugo izdanje Enciklopedija Jugoslavije, separat, Zagreb 1983.

SPALAJKOVITSCH, M. J., *La Bosnie et l'Herzégovine*, Paris 1899.

SCHMAUS, Alois, *Studije o krajinskoj epici*, Zagreb 1953.

STIPČEVIĆ, Aleksandar, *Iliri*, Zagreb 1974.

SUĆESKA, Avdo, *Ajani*, Sarajevo 1965.

SÜDLAND, L., *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb 1943.

ŠABANOVIĆ, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.

ŠANJEK, Franjo, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.

ŠANJEK, Franjo, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Zagreb 1988.

ŠIDAK, Jaroslav, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

THALOCZY, Lajosz, *Povijest Jajca 1450-1527*, Zagreb 1916.

TODOROVA, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.

TOMASEVICH, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.

TRUHELKA, Ćiro, *Jajce 1404-1904,* Sarajevo 1904.

TRUHELKA, Ćiro, *Studije o podrijetlu,* Zagreb 1941.

VASIĆ, Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom,* Sarajevo 1967.

VEGO, Marko, *Postanak srednjovjekovne bosanske države,* Sarajevo 1982.

VIDAKOVIĆ, Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu,* Sarajevo 1986.

VINCE, Zlatko, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1990.

VODNIK, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 1913.

*Zbornik radova o Matiji Divkoviću,* Sarajevo 1982.

ZIRDUM, Andrija, *Filip Lastrić Očevac,* Zagreb 1982.

ZIRDUM, Andrija, *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Plehan 2007.

ŽUNEC, Ozren, *Rat u Hrvatskoj 1991-1995; drugi dio: od Sarajevskog primirja do završnih operacija*, Polemos, sv. 1, broj 2, Zagreb 1998.

## Od istoga pisca

Obašašća i basanja, poetska proza, Sarajevo 1975, Zagreb 2004.

Putovanje Ivana Frane Jukića, roman, Mostar 1977, Sarajevo 1984, Zagreb 2003, Banja Luka 2005.

Bosna i Hercegovina, ilustrirana monografija, Sarajevo-Beograd 1980, Sarajevo 1982.

Skice, lajtmotivi, eseji, Banja Luka 1986.

Labirint i pamćenje, kulturnopovijesni esej o Bosni, Sarajevo 1989, 1990, Klagenfurt 1994.

Liber memorabilium, roman, Zagreb 1994, 2003.

Ex tenebris, sarajevski dnevnik, Zagreb 1994.

Welt ohne Brücke – Svijet bez mosta, eseji, Berlin 1994.

A régi Bosznia, Bratislava 1995.

Bosna, kraj stoljeća, eseji, članci, Zagreb 1996.

Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, Zagreb 1998, 1999, 2004. Sarajevo-Zagreb 2010.

Bosnien und Herzegowina: Eine Kulturgeschichte, Bozen-Wien 1998.

Bosna a Hercegovina: Krátký přehled kulturní historie, Praha 2000.

Bosnia: A Cultural History (predgovor: Ammiel Alcalay), London-New York 2001.

Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture, Zagreb 2002, Sarajevo-Zagreb 2010.

Ex tenebris (eseji, članci, razgovori), Zagreb 2005.

Duh iz sindžira (članci, eseji, polemike), Zagreb 2005.

Poslije kraja (kronike), Zagreb 2005.

Trpi li Bog zulum (kronike 2005-2007), Sarajevo 2007, 2009.

Katakombe u Varcaru (kronike i eseji), Zagreb 2008.

Tuđi vijek (eseji i kronike), Cetinje 2008.

Sedam dana po Bosni u kolovozu 2008, Zagreb 2009.

Bosanski križ – kršćanski nadgrobni spomenici iz razdoblja turske vlasti, Sarajevo 2010.

## Antologije, hrestomatije:

Književnost bosanskih franjevaca, hrestomatija, Sarajevo 1982.

Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka (s Enverom Kazazom i Nikolom Kovačem), Sarajevo 2000.

Za gradom jabuka, 200 najljepših sevdalinki, Sarajevo 2005.

## Tekstovi za dokumentarne filmove:

Sto godina Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1989.

Stoljeća Bosne Srebrene, 1990.

Ivan Lovrenović

UNUTARNJA ZEMLJA

*Nakladnici*
SYNOPSIS d.o.o., Zagreb
Bunićeva 22, Zagreb

SYNOPSIS d.o.o., Sarajevo
Kralja Tvrtka 9, Sarajevo

*Za nakladnike*
IVAN PANDŽIĆ
ALEKSANDRIDA KOSIĆ

*Urednik biblioteke*
IVAN LOVRENOVIĆ

*Korektura*
PAULA ŽUPAN

© SYNOPSIS d.o.o., Zagreb-Sarajevo
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji način reproducirati bez pisanog dopuštenja autora i nakladnika.

ISBN 978-953-7035-44-0 Zagreb
978-9958-587-41-2 Sarajevo

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 734961.

*Tisak*
Hitra produkcija knjiga d.o.o., Zagreb
Tisak dovršen u travnju 2010.